

ВОЈНА ГРАНИЦА У БАНАТУ И БАНАТСКИ МИЛИТАРИ У 18. И 19. ВЕКУ

Tomascovez

Marino Sella

**ВОЈНА ГРАНИЦА У БАНАТУ И
БАНАТСКИ МИЛИТАРИ
У 18. И 19. ВЕКУ**

тематски зборник

**ВОЈНА ГРАНИЦА У БАНАТУ И
БАНАТСКИ МИЛИТАРИ
У 18. И 19. ВЕКУ**

тематски зборник

НОВИ САД

2014

УМЕСТО ПРЕДГОВОРА

Последњег дана новембра 2013. у Томашевцу, надомак Зрењанина, одржана је међународна конференција, *Војна граница у Банату и банајски милишари у 18. и 19. веку*, у организацији Друштва за очување традиције банатских милитара и уз подршку Секретаријата за културу и јавно информисање Владе АП Војводине.

Идући у сусрет двеста педесетој годишњици од формирања Банатске војне границе, Конференција је била замишљена као увод у низ догађаја који ће бити организовани у част наведеног јубилеја 2014. године, са циљем меморијализације, али и осветљавања неразјашњених процеса и реинтерпретације познатих у историји Војне границе у Банату; утврђивања узрока и генезе њеног формирања; друштвених и политичких околности које су условиле њен развитак; историјску улогу, начин живота и ратовања банатских граничара; узроке и последице демилитаризације Банатске војне границе, као и њена потоња истраживања и интерпретације у мемоаристици, историографији, етнологији, антропологији итд.

На конференцији су учествовали стручњаци из Србије, Румуније и Аустрије и то из области историје, етнологије, социологије, музеологије, итд., као и представници културних установа који су говорили на тему историје Војне границе и банатских милитара, чиме су сви скупа дали нове обресе у историјској интерпретацији овог сегмента прошлости Баната и Војводине. Ауторски радови учесника конференције сакупљени у овом зборнику, који предајемо читалачкој публици, јединствени су покушај да се дају научно релевантни одговори, којима се макар делимично попуњава историографска празнина у третирању истраживачких питања која су на наведеној конференцији, као и у овом зборнику, покренута.

САДРЖАЈ

1. ОСНИВАЊЕ И ТЕМЕЉНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА ФУНКЦИОНИСАЊЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ У БАНАТУ

Франц Шаусбергер, Историјски догађаји око Аустријске војне крајине у годинама 1763/64.	11
Николаје Бокшан, Оснивање Банатске војне границе и друштвени статус граничара	18
Миљивој Бешлин, Идентитетске и идеолошке претпоставке у функционисању Војне границе у Банату у XVIII веку	30
Момир Самарџић, Граничарски идентитети на прелому векова (крај XVIII – почетак XIX века). О историјским оквирима почетака национално-интегративних процеса у Банатској војној граници ...	43

2. ИЗ ИСТОРИЈЕ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

Ион Киржа, Пропутовање једног Француза кроз Банат. Граничарска регимента из Карансебеша у путопису маршала Мармона (1834) ..	63
Срђан Милошевић, Окућје у Србији XIX века: један пример утицаја Војне границе на Кнежевину Србију	69
Арпад Пача, Борбе око Томашевца 1848/49. године	75
Стеван Славнић, Немачко-банатска регимента почетком XIX века у статистици једног Аустријанца	98

3. СВАКОДНЕВИЦА БАНАТСКИХ ГРАНИЧАРА

Људмила Шајтинац, Поморишки граничари и њихови потомци у Великокикиндском диштрикту	113
Живан Вијатов, Свакодневни живот банатских милитара од 1718. године	122

4. ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЈА И УКИДАЊЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ У БАНАТУ

Ивана Б. Спасовић, Банатска војна граница и њено укидање	143
Филип Крчмар, Торонталска жупанија и укидање Банатске војне границе 1872–1873.	161

5. ИСТРАЖИВАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

Лауренцију Овидију Рошу, Имовински фонд из Карансебеша и граничарски свет	179
Милан Мицић, Миграције у Банатску војну границу из других делова Баната по делу Јована Ердељановића „Срби у Банату“	187
Мирча Маран, Радбечког историчара Тринцу Марана на истраживању и објављивању грађе за историју Банатске војне границе	196
Богдан Шекарић, Прилог историји етнографског истраживања Банатске војне границе	202

**ОСНИВАЊЕ И ТЕМЕЉНЕ ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА
ФУНКЦИОНИСАЊЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ У БАНАТУ**

ISTORIJSKI DOGAĐAJI OKO AUSTRIJSKE VOJNE KRAJINE U GODINAMA 1763/64.

Turski ratovi

Veliki turski rat (1683–1699) započeo je s drugom opsadom Beča 1683. godine. Trupe cara Leopolda I pobedile su tursku vojsku velikog vezira Kara Mustafe 12. septembra 1683. godine u bici kod Kalenberga. Sada je cilj rata bio da se trajno zaustavi širenje Turaka, koji su već tri veka iz pravca jugoistoka sve više prodirali u ključne evropske teritorije, i da se što je moguće više potisnu u pravcu njihove zemlje. U daljem toku rata i Venecija i Rusija priključile su se borbi protiv Turaka. Glavno poprište rata bila je Mađarska, koju su Turci na kraju izgubili. Nakon pobeđe princa Eugena Savojskog 11. septembra 1697. godine u bici kod Sente (danas Senta u AP Vojvodini) nad sultanom Mustafom II, turska želja za ponovnom zapadnom ekspanzijom bila je ugušena. Sada su sve strane pokazale da su spremne na mir.

Karlovački mir (današnji Sremski Karlovci u Vojvodini) sklopljen je 26. januara 1699. godine. Sremski Karlovci su odabrani zato što su se nalazili između habzburškog Petrovaradina i turskog Beograda na neutralnom terenu. Sa Karlovačkim mirom okončan je Veliki turski rat između Turskog carstva s jedne strane i Svetog rimskog carstva, Poljske, Republike Venecije, Papske države, kao i Rusije s druge strane. Posle Karlovačkog mira Tursko carstvo bilo je primorano da, između ostalog, celu Mađarsku, uključujući Transilvaniju (ali bez Temišvarskog Banata), kao i veliki deo Hrvatske (današnju Slavoniju) ustupi Austriji.

Sklapanje mira predstavlja prekretnicu u evropskoj istoriji: nikada ranije nijedan carigradski sultan nije položio oružje pred nemuslimanskom vlašću. Karlovački mir postavio je temelj nove velike sile Austrije i predstavljao je početak epohe vojnog pada Turskog carstva.

Turci su, doduše, pokušavali ponovo da osvoje izgubljene teritorije, ali ih je u bici kod Petrovaradina 5. avgusta 1716. godine pobedio princ Eugen Savojski. On je nakon toga osvojio i Temišvarsku tvrđavu u Banatu. S predajom Temišvara okončane su 164 godine turske vladavine nad Banatom, koji je do kraja Prvog svetskog rata ostao u sastavu Habzburške monarhije. Nakon kapitulacije Beograda 1718. godine, Požarevačkim mirom potvrđena je pobeđa:

Austrija je dobila Banat, zapadni deo Vlaške, severni deo Srbije sa Beogradom i delove severne Bosne.

Turci su nakon dve decenije mira u jeku Rusko-austrijsko-turskog rata (1736–1739), u proleće 1738. godine ponovo prodrli preko Dunava, spalili 28 sela duž južne granice Banata i tako uništili veći deo nemačkih naselja.

Dana 18. septembra 1739. godine Austrija i Turska sklopile su Beogradski mir. Pritom je Austrija većinu teritorija stečenih Požarevačkim mirom ponovo izgubila i ustupila Turcima. Preostao je Temišvarski Banat, dok su Mala Vlaška, kao i severna Srbija sa Beogradom i granični pojas u severnoj Bosni izgubljeni.

Godine 1739. na habzburškoj graničnoj teritoriji naseljeno je oko 30.000 Srba koji su kao seljaci vojnici obezbeđivali granicu. Vojna služba im je pružila dobrodošle mogućnosti za napredovanje.

Carica Marija Terezija

U daljem toku istorije, međutim, Rat za austrijsko nasleđe (1740–1748) i Sedmogodišnji rat (1756–1763) pod caricom Marijom Terezijom najpre su sprečili nov veliki talas naseljavanja. Marija Terezija je nakon smrti oca Karla VI 1740. godine preuzela tron.

Ona je svoju pažnju usmerila pre svega na unutrašnje reforme. Njene dalekosežne mere postale su poznate pod nazivom Terezijanska državna reforma. Težište njene reformske politike predstavljalo je nastojanje da se prevaziđene i rasparčane staleške institucije zamene jednim centralnim, apsolutistički upravljanim državnim aparatom.

Važnu ulogu igrala je obrazovna politika. Marija Terezija regulisala je školstvo tako što je uvela opšte školske obaveze. U seoskim oblastima uređene su jednorazredne osnovne škole za decu od šeste do dvanaeste godine. Do smrti Marije Terezije postojalo je već 500 takvih osnovnih škola. U gradovima su uređene osnovne škole sa tri razreda. Učitelji su svoje obrazovanje sticali u pedagoškim školama. Visoke škole su sada prešle u nadležnost države.

Habzburška politika u jugoistočnoj Evropi u vreme terezijanskih i josefinskih reformi sa administrativnim i socijalnim reformama pokrenula je evropeizaciju tog prostora.

U ekonomsku politiku Marije Terezije spadao je i podsticaj kolonizacije mađarskih teritorija obeznađenih u toku turskih ratova. Ciljevi su bili višestruki: s jedne strane, trebalo je novoosvojene teritorije obezbediti od Turskog carstva. S druge strane, u pitanju je bilo i to da se naseljavanjem

nemačkih kolonista spreče nemiri u Mađarskoj. Kolonisti su vrbovani iz gusto naseljenih regiona monarhije.

Seobe Švaba

Teritorije kraljevine: Mađarska, Slavonija, Bačka i Banat, koje su opustošene usled ratovanja s Turcima, organizovano su naseljavane prevashodno Nemcima sa zapada Svetog rimskog carstva a od strane Habzburške monarhije u 18. veku. Ta seoba nazvana je „seobama Švaba“, iako je taj naziv bio prikladan samo za manji deo kolonista.

Ukupno se beleže tri velike i dve male seobe Švaba:

Prva velika seoba Švaba (1722–1726),

Prva mala seoba Švaba (1736–1738),

Druga mala seoba Švaba (1744–1762),

Druga velika seoba Švaba (1762–1773),

Treća velika seoba Švaba (1781–1787).

Car Leopold I i njegovi naslednici Jozef I, Karl VI, Marija Terezija i Jozef II nameravali su da od retko naseljenih i opustošenih predela Panonije stvore plodan i zaštićen hrišćanski životni prostor.

Od 1692. do 1786. godine u tom regionu, u kom su prevashodno živeli Rumuni i Srbi, nastanilo se oko 150.000 ljudi. U periodu 1700–1778. odnos Rumuna i Srba prema Nemcima iznosio je 5:1. Banat i Bačka bili su omiljeni ciljni regioni državne kolonizacije, oni su primili pre svega talase kolonista u toku tri velike seobe Švaba, tako da je u južnoj Mađarskoj broj Nemaca u narednom periodu dostigao otprilike broj Srba i Rumuna. Polovina podunavskih kolonista bila je seoskog porekla, a mnogi su bili i zanatlije. Ostatak su činili nekadašnji nemački vojnici koji su posle 1763. godine ovde naseljeni. Začetaka kolonizacije Nemaca bilo je u Slavoniji i Sremu, pre svega u srezovima i gradovima.

Zemljište koje su kolonisti u Banatu preuzeli bilo je isušeno močvarno tlo koje je vekovima bilo zapušteno, zaraslo i prekriveno šipražjem. Uporna i vredna nova radna snaga sa sobom je donela iskustvo u poljoprivredi i zanatstvu uz pomoć kog je dala značajan doprinos kultivisanju zemlje.

To je, međutim, bio dug i mukotrpan put. U močvarnim predelima često prisutna barska groznica, kolera i sa istoka pristigla kuga (1738–1739) dovele su do naglog porasta stope smrtnosti. Od 80.000 nemačkih kolonista tog vremena oko 25.000 podleglo je tim bolestima, dakle gotovo svaka treća osoba.

Druga mala seoba Švaba (1744–1762)

Rat za austrijsko nasleđe (1740–1748) i Sedmogodišnji rat (1756–1763) u prvi mah sprečili su Mariju Tereziju da se pozabavi temom velikih kolonizacija područja na granici prema Turskom carstvu.

Prvo je u okviru Druge male seobe Švaba (1744–1762) oko 5.000 kolonista nastanjeno pre svega u već postojećim naseljima, ali time su samo popunjene praznine koje su za sobom ostavili turski rat i kuga 1738. godine. Prvo su samo Rumuni i Srbi iz izgubljene Male Vlaške i severne Srbije nastanjeni u razorena nemačka sela u novopalanačkom srezu koji je ostao pod carskom vlašću.

Godine 1745. u južnom Banatu uređena je nova Banatska vojna krajina sa srezovima Karansebeš, Oršova, Nova Palanka i Pančevo. Rumuni, Srbi i katolički Bugari (Krašovani) podeljeni su u pet četa. Oni su dobili dosta zemlje i, pre svega, bili su oslobođeni javnih dažbina. U njihove obaveze spadalo je obezbeđivanje granice, suzbijanje razbojništava i zaštita rudnika.

Pored Vlaha i Bugara u Banat je došlo još oko 2.500 nemačkih kolonista. Godine 1754. u Banatu je živelo oko 25.000 Nemaca. Između 1711. i 1750. godine osnovano je oko 800 naselja sa nemačkim kolonistima.

Druga velika seoba Švaba (1763–1772)

Druga velika seoba Švaba dogodila se pod caricom Marijom Terezijom od Austrije između 1763. i 1772. godine i nazvana je terezijanskom seobom Švaba. Sa njom je oko 50.000 novih kolonista pristiglo u delom novoizgrađenu zemlju.

Carska dvorska komora u Beču želela je da naseli oko 90 zapuštenih pašnjaka u severnobanatskoj pustari koji su, međutim, 1763. godine još bili pod zakupom stočarskog trgovačkog društva. Stočari su na zakupljenim pašnjacima držali ogromna stada (preko 50.000 životinja) i svim silama sabotirali su naseljavanje pašnjaka seljacima i zanatlijama. Izvršavanje naloga Marije Terezije da se za novopristigle koloniste na pašnjacima pustare izgrade nova sela u početku je često ometano. Od 1766. godine omogućeno je da se pašnjaci u banatskoj pustari i Bačkoj naseljavaju u većem obimu.

Dana 25. februara 1763. godine Marija Terezija izdala je takozvani Patent o kolonizaciji, prema kom su, pre svega, iz vojske otpušteni oficiri, podoficiri i invalidi iz Sedmogodišnjeg rata naseljeni u Banatu u vojnoj krajini na Dunavu radi jačanja nemačkog stanovništva. Patent je kolonistima obezbeđivao šest godina oslobođenja od poreza, besplatnu drvenu građu i ogrevno drvo, 24

jutara obradive zemlje, šest jutara livada, šest jutara pašnjaka i jutro okućnice, a zanatlijama deset godina oslobođenja od poreza. Uz besplatan transport odrasli su za ishranu po danu i osobi dobijali šest krajcara, a deca dve krajcare. Za izgradnju kuća odobren je predujam, a kasnije su čak dobijali kuće izgrađene o trošku države.

Kolonisti su prvo pristizali iz Švapske, a zatim i iz Lotringije i Zara, Luksemburga, predela oko reke Mozal i planine Ajfel, iz Izborne Falačke, Hesena i prednje Falačke, Tirola i Štajerske.

Vojna krajina

Vojna krajina je od 16. do 19. veka obuhvatala granično područje habzburške Mađarske prema Turskom carstvu. Ona je obuhvatala Hrvatsku vojnu krajinu i od 17. i 18. veka Slavonsku vojnu krajinu, kao i Banatsku vojnu krajinu i Transilvanijsku vojnu krajinu. U doba najveće ekspanzije od 1764. do 1851. godine krajina je obuhvatala teritoriju od 50.000 kvadratnih kilometara i sa do 17 pukova (koja su se sastojala od po četiri bataljona) konstantno imala oko 17.000 vojnika.

Četiri sektora vojne krajine podeljeno je na generalate i pripadajuće graničarske pešadijske pukove. Oni su morali da se bore i izvan svog „graničnog regiona“.

Šajkaški bataljon osnovan je pre 250 godina.

Šajkaši bili su pripadnici rečne flotile u čije zadatke je spadalo i nadgledanje luka na granici prema Turskom carstvu.

Godine 1763, dakle tačno pre 250 godina, kada je formiran veliki broj novih graničarskih pukova radi zaštite granice prema Turskom carstvu, izvršena je reorganizacija šajkaške flotile i osnovan je takozvani Šajkaški bataljon za odbranu granice na Dunavu. On je služio i za obezbeđenje rečnih granica u Slavoniji i Sremu od krijumčarenja i prodiranja kuge i 1763. godine premešten je u predeo između Dunava i Tise kod mesta Titel (Vojvodina). Bio je pod komandom pukovnika Matijasa Matezena i u početku je obuhvatao 431 vojnika u tri čete. Bataljon je bio podređen dotičnom vrhovnom komandantu vojne krajine. Godine 1764. snaga bataljona povećana je na četiri čete. Šajkaški bataljon bio je opremljen lakim veslačkim i jedriličarskim topovskim brodovima, „slobodnim kraljevskim ratnim brodovima“, koji su raspolagali sa jednim teškim i nekoliko lakih topova. Brodski tip šajka bio je mnogo pogodniji za plovidbu na Dunavu i njenim plovnim pritokama nego veliki brodovi dunavske

flotile sa 40 do 64 topova, koji bi se s vremenom svi nasukali. Najznačajnije uporište Šajkaškog bataljona bila je tvrđava Komarom u Mađarskoj, gde su šajke građene i oštećeni brodovi popravljani.

ANEKS:

Pešadijski graničarski pukovi

Hrvatska vojna krajina (1538–1878):

Karlovačka krajina

I. Lički puk (od 1769: br. 60)

II. Otočki puk (br. 61)

III. Ogulinski puk (br. 62)

IV. Slunjski (br. 63)

Varaždinska krajina

V. Križevački puk (br. 64)

VI. Đurđevački puk (br. 65)

Banska krajina

X. Prvi banski puk (Glina) (br. 69)

XI. Drugi banski puk (Petrinja) (br. 70)

Slavonska vojna krajina (1702–1878):

VII. Brodski puk (Slavonski Brod) (br. 66)

VIII. Gradiški puk (Nova Gradiška) (br. 67)

IX. Petrovaradinski puk (br. 68)

Banatska vojna krajina (1742–1872):

XII. Nemačko-banatski puk (= pešadijski graničarski puk br. 12) (br. 71)

XIII. Vlaško-ilirski puk (= pešadijski graničarski puk br. 13) (br. 72)

Transilvanijska vojna krajina (1764–1851)

XIV. Prvi seklerski puk (br. 73)

XV. Drugi seklerski puk (br. 74)

XVI. Prvi vlaški puk (br. 75)

XVII. Drugi vlaški puk (br. 76)

Konjički pukovi

Banski kozački puk

Banatska graničarska kozačka divizija

Karlovački graničarski kozački puk

Hrvatsko-slavonski graničarski kozački puk

Slavonski graničarski kozački puk

Sremski graničarski kozački puk

Varaždinski graničarski kozački puk

ОСНИВАЊЕ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ И ДРУШТВЕНИ СТАТУС ГРАНИЧАРА

Оснивање Банатске војне границе део је програма реформи које је светла монархија експериментално уводила како на војном нивоу тако и по својим друштвеним последицама. Институт граничара, као и цела војска, имао је добро одређену улогу у политици интеграције разних националности и вероисповести које је промовисао Бечки двор.

Усавршавање дефанзивног система у пределу границе био је проблем о ком су размишљали у царским круговима много раније, када се граница империје почела померати ка истоку, али епоха реформске монархије донела је највише новина и иницијатива на овом пољу.

На мишљење у војном смислу, које је наметала геополитичка и стратешка ситуација у овом региону, у контексту стабилизације границе монархије са Отоманском империјом на Дунаву, свој удео су имали локални односи, ефикасност конфинираног односа, већ испробан у другим крајевима граница које су се издржавале од сопствених ресурса, осигуравајући империји велику војну силу и одговарајуће чување границе. Оснивање Банатске војне границе део је једног ширег плана двора како би осигурао границе са Портом од Јадранског мора до Буковине¹, у времену када се империја ширила према истоку.

Милитаризација јужног Баната, која је била неопходна после укидања границе на Тиси и Моришу, озакоњена је 1741. године², али комисија која је била задужена за организацију на терену почела је да ради тек 1747. године због неповерења у локално становништво, после буне на овим просторима у време аустријско-турског рата (1736–1739). Тек 1764. године одлучено је да се оснује банатска граница, и то конституисањем једне српске и једне Немачке регименте³. Милитаризација румунске популације из Баната, која је требало да заокружује конфинирани ланац од Јадранског мора до граница са Влашком, наређена је 1768. године и започета под руководством потпуковника Папила у време посете регента Јосифа у овим крајевима⁴. Меморандум предат царици после ове посете бележио је неопходност

1. Видети: Бужор Сурду, Оснивање банатске војне границе очима сведока, у „Годишњаку Завода за историју из Клужа“, 4, 1961, стр. 258 (у наставку Б. Сурду, Оснивање, 1961); А Долга, Услови организовања граничарских регименти у Банату, „Студије историје баната“, 4, 1976, стр. 45–56; Хавади-Нађ, Кинга Ксенија, Die Slavonische und Banater Militargrenze, Клуж-Напока, 2010.

2. Антонију Маркеску, Банатски граничари и имовински фонд (правни и историјски прилози), Карансебеш, 1941, стр. 72.

3. Ibidem.

4. Ibidem, стр. 77.

милитаризације румунске популације и због заустављања епидемија и емиграција са ових простора.

Милитаризација румунске популације реализована је у етапама почевши од 1768. године. У првој фази било је милитаризовано 35 села, после договора са локалним становништвом на великом скупу организованом у Карансебешу, где су били позвани кнезови и по четири до 12 чланова делегација из сваког села које је било планирано за милитаризацију⁵. Становништво је имало могућност да се изјасни за милитаризацију или да остане у провинцији, што им је осигуравало накнаду ако се одлуче да остану у цивилном провинцијском устројству, за добра која остављају на милитаризованој територији. Због великих трошкова који би били захтевани за трансфер, власт је препоручила задржавање постојеће популације и избегавање колонизација⁶.

Већина становништва је прихватила милитаризацију, мада је било и случајева противљења и појединачних или колективних емиграција⁷. Мало-помало, становништво које је побегло враћало се у села која је напустило подстицано и одобрењем регента из 1773. године када је посетио румунску границу. Један део становништва прихватио је трансфер у цивилну провинцију.

Румунски батаљон је организован између 1769. и 1773. године са циљем да се осигура чување 50 граничних постаја. Првог новембра 1773. уз 35 милитаризованих села додато је још 31 село у Доњој Клисурси, Крајни и Алмажу. Организовање банатске границе завршено је 1. августа 1774. године додатком од још пет села из дистрикта Карансебеш⁸. Године 1774. румунски батаљон се ујединио са илирским батаљоном, формирајући Румунско-илирски батаљон, којем је 1783. додељен и град Карансебеш са 12 села из тог дистрикта, повећавајући број села на 99⁹. До децембра 1791. број милитаризованих села се повећао на 119 и имали су 63.007 становника¹⁰. Већ 1805. године на територији Румунско-илирске регименте било је 72.628 становника¹¹.

Целокупно становништво које је живело на банатској граници достигао је број од 150.591 становника, од чега 72.628 из Румунско-илирске регименте, 64.498 из Немачко-банатске регименте, 5.790 из војне заједнице

5. Ibidem, стр. 78.

6. Б. Сурду, Оснивање, 1961, стр. 262–264.

7. „...месец дана су све бежали у планине; изашли су из свих села, од Жапалнека до Армениша, али највише из већих села као Мехадија, 50 породица, Корнерева такође, други мање су бежали...” Николаје Стојка де Хаџег, Хроника Баната, уводна студија, изд. и примедбе Дамаскин Миок, друго издање, Темишвар, 1981, стр. 197–198.

8. Гр. Попици, Подаци и документа из Баната, Темишвар, 1939, стр. 98–100 (даље Гр. Попици, Подаци)

9. А. Маркеску, оп. цит., стр. 82.

10. Гр. Попици, Подаци, стр. 82–86.

11. Ibidem, стр. 97.

Панчево и 3.675 у војној заједници Бела Црква¹². Колонизације немачког, српског и румунског становништва допринеле су порасту становништва у милитаризованој зони. Банатска граница је 1816. године имала 192.892 становника, од чега 100.799 на територији Немачке регименте и 78.890 на територији Румунско-илирске регименте, док су остали припадали већ наведеним граничарским националностима¹³. После неколико година, 1835. банатска граничарска популација достигла је број од 241.110 становника, 118.102 из немачке, 106.694 из Румунско-илирске регименте, а остали из других војних заједница.¹⁴

Од 1798. до 1835. године банатска граница је стално повећавала број становника са 115.303, у просеку по 3.034 становника. У овом периоду ритам пораста броја становника био је од 91,6%, са годишњим просеком од 2,4%. Са изузетком 1806. године имала је стални пораст становништва, карактеристична тенденција за популацију у зони границе¹⁵. Повећање броја становника догодило се и захваљујући индивидуалним или колективним организованим имиграцијама. Просечни пораст становништва на граници мањи је него у цивилној провинцији, што је објашњиво кад се има у виду да је граничарска популација страдала у ратовима, као и у краћем периоду кад се рачунао ритам пораста становништва на граници у односу на популацију у целом Банату. Колонизације румунског, српског и немачког становништва допринеле су порасту становништва на банатској граници. Од 1785. године, у регион Славенско-банатске границе било је депортовано 137 породица сељака из Западних планина¹⁶ као репресалија за буну од 1784. године, али после кратког времена један део се вратио у завичај у Трансилванију. Из Турске је избегло преко границе 45.475 особа, од којих се 1.068 вратило у Србију. Између септембра 1813. и јула 1816. године у зону границе ушле су српске избеглице, њих 55.513, од којих су се вратиле 36.033 особе¹⁷.

Етничка структура банатске границе била је следећа:

	1816.	1835.
Румуни	91.207 (46,7%)	110.938 (46%)
Немци	14.523 (7,5%)	21.678 (9%)
Словени	83.109 (42,8%)	96.788 (40,1%)
Мађари	2.849 (1,4%)	3.739 (1,5%)
Други	1.114 (0,5%)	7.766 (3,2%) ¹⁸

12. Ibidem.

13. Ibidem, стр. 123.

14. Ibidem, стр. 127.

15. Подаци узети од Хитзингера, Statistik der Militargrenze..., Wien, 1817, стр. 172; Гр. Попици, Подаци; Фењешки Елек, Magyar orszagnaks..., Пешта, 1839, стр. 66.

16. Давид Продан, Буна Хорее, други том, Букурешт, 1979, стр. 521.

17. Гр. Попици, Подаци, стр. 122.

18. Ibidem, стр. 123, 127.

По вероисповести, већина су били православци. Године 1787. православци су имали 452.300 душа, односно 80% становништва.

	1819.	1836.
Православци	508.720	562.579
Католици	130.650	227.383
Евангелисти	3.860	7.788
Реформисти	2.950	5.547
Јевреји	1.130	4.029 ¹⁹

Популација млађа од 17 година имала је 32.922 душе (21,8%) 1805. године, а 39.189 душа (22,3%) 1815. године.

Мобилност популације у банатској граници била је релативно велика. У румунску земљу вратило се 25. фебруара 1775. године 199 породица које су избегле вероватно због мобилизације. Рат из 1788. године вероватно је условио велико померање становништва. Извештаји војних власти из јула 1789. године регистровани су 7.143 нестала или заробљена од Турака од којих се те године вратило само 67 особа. У децембру 1790. војне власти су наредиле да се ослободе пореза на пет година сви који ће се вратити на границу из Мађарске или Трансилваније. У новембру 1810. на границу се доселило 267 избеглица из Влашке, а у јануару–фебруару 1811. још 252. У време револуције у Србији, после претрпљених губитака, велик број Срба избегао је у зону границе. Извештаји војних власти наводе да је њихов број био око 45.475 1813. године, од чега се вратило само 1.066 особа. У тој години помоћ за избеглице Србе коју је утврдила војна команда порасла је са две крајцаре на дан на шест крајцара на дан, док је за избеглице Румуне из Олтеније била три крајцаре на дан 1815. године²⁰. Кад је у питању густина становништва, по Хитзингеру, она је била најмања с обзиром на целу монархију, која је, по Фењешјевој процени, износила 96 становника по квадратној миљи.

Друштвена и професионална структура граничарске популације 1805. године показује да су углавном били пољопривредници, око 20.995 мушкараца из Румунско-илирске регименте и 18.729 из Немачке регименте бавило се тиме. Друге категорије су биле у незнатном проценту: свештеници – 164 у Румунско-илирској и 113 у Немачкој регименти, властела – три у Румунско-илирској регименти, службеници – 126 у Румунско-илирској регименти, велепоседници – 302 у Румунско-илирској и 183 у Немачкој регименти, домаћице, вртлари, служинчад – 304 у Румунско-илирској регименти²¹.

19. Магда Pal magyar orszagnak...Pesten, стр. 482–496, 545–551.

20. Гр. Попици, Подаци, стр. 121–122.

21. Ibidem, стр. 97

Што се тиче административне, судске, пореске и војне организације банатске границе, она је постепено нормирана уз помоћ адаптације старије администрације из других делова границе или кроз униформисање нормативног система на свим деловима царства. „Војна права за генералштаб из Карлсштадта и Вараждина“ била су проширена од 1778. године и на делове банатског конфинија, прописујући судску организацију и важеће нормативе на свим граничарским територијама²². Административна организација била је уједначена на целој територији преко кантоналног система који је примењиван и на банатску границу од 1787²³. Устав из 1807. године омогућио је реализацију реформе границе.

Од 1787. године преко система „Sistmalverordnung“ (Кантонални систем) уводи се јединствена организација за све делове границе хрватске, славонске и банатске, заснована на принципу одвајања војних од цивилних питања. У духу овог правилника, режим је формирао тактичку јединицу са строго војним карактером, док су територија и становништво из тих делова сачињавали кантонални или регрутни пункт одређене регименте. Основана је двострука управа, војна и административна, које су деловале одвојено у регименти и кантону. Командант регименте имао је војну власт и ауторитет само за оне под оружјем, а на чело кантона задужен за административне послове био је именован један потпуковник или мајор.

Граничарска административна структура била је усклађена са војном организацијом регименте формиране од два ратна батаљона и две дефанзивне дивизије. Кантон је био организован у два дистрикта, која су одговарала двама ратним батаљонима и којима је руководио капетан, а даље су била подељена на два округа за сваки дистрикт, а одговарали су и трима компанијама. У управи компанија административне функције извршавао је официр кантона, који је био задужен и за судске спорове мањег значаја. Он је бринуо о пореској управи, школама, шумарској и сеоској полицији. Судску управу у кантонима имао је аудиторијум, а у регименти синдик. На нижем нивоу система врховну власт имао је сеоски инспекторат, заставник или наредник, понекад потпомогнут, ако је у питању веће село, и од неког подофицира.

Одвајање војних од административних послова створило је конфузије и разилажење кад је у питању власт над одређеном области. Кантонални систем је функционисао до 1800, кад је замењен новом наредбом „Regulierungs und Sistmal Verordnung“, којим је замењена аутономна кантонална администрација и уместо ње формиран официрски корпус за администрацију. Командант регименте поново је био врховна власт у свим областима на својој територији и помоћник му је био виши официр који је извршавао и послове команданта округа. Команданти компанија имали су под собом официра који је извршавао послове бившег кантоналног официра. Нова наредба прекинула је постојећи дуализам и концентрисала

22. А. Маркеску, оп. Цит. Стр. 86.

23. За кантонални систем, Ibidem, стр. 97–103.

сву власт у рукама команданта регименте или компаније, у хијерархијском поретку²⁴.

У оквиру судства, норме уведене 1778. реализовале су делимично модернизацију судства и законодавства. Принципи на којима се заснивало „Конфиниарно право“ представили су период транзиције ка модерније судском систему. Засниване на природном праву, толеранције и хришћанског морала, граничарски закони су се примењивали само над милитаризованим становништвом.

У кривичном праву примењивали су се декрети и наредбе које је донео Карло V, Фердинанд III, Јосиф I и Марија Терезија, укључујући и „Constitutio criminalis“, у мери у којој су били у складу са граничарским системом. Следећи патенти, које је издао Јосиф II и други цареви, били су примењивани и на граници или усклађени са граничарским законима.

У цивилним пословима примењивало се постојеће право у сличним провинцијама, са сличним условима поређења. У случају доказане кривице, изузети су од истраживања оружје, пољопривредни инвентар и војни феуд. Одржала се на снази духовна јурисдикција клера, а прописи регимената примењивали су се по истим условима поређења. Судска организација била је замишљена у функцији од хијерархијских војних структура које су биле и највиша инстанца и врховни суд у сваком генералштабу, а на нивоу регименте деловао је суд који су чинили аудитор, сидниц и четири помоћника са чином официра или подофицира. Суд регименте, са улогом првостепеног суда, судио је по свим кривичним и грађанским парницама, примењујући јурисдикцију према свим становницима на својој територији, са изузетком православних свештеника, чије случајеве је у првом степену судио врховни суд. Католички клер није потпадао под судство за грађане. На нивоу компаније командант је имао судских ингеренција на његовој територији, али само за мање важне случајеве²⁵.

У овом административном, судском и војном оквиру, јасно дефинисаном и прописаном, са оградама војне дисциплине, одвијао се друштвени живот граничара Румуна, који су због војног статуса имали и виши друштвени статус у односу на цивилно становништво у провинцији, првенствено квалитетом слободног човека. Њихове обавезе биле су: осигуравање страже на линији границе, сузбијање шверца, одбрана од злонамерних и осигурање безбедности провинције, осигурање гарнизонске службе у Темишвару кроз плаћене гарде и војни рок у време рата, плаћање капитације и такси по добити²⁶.

Поред ових обавеза, граничари су имали бенефиције попут употребе војног феуда, висине капитације и такси одржаних на стабилном нивоу, заштите од десетка и такси за индустрију, бесплатно коришћење млинова, кланица, пивница и право на трговину, заштите од пореза у време рата,

24. Ibidem, стр. 102.

25. Ibidem, стр. 86–96, одакле су резимирани.

26. Ibidem, стр. 73; Ливију Гроза, Банатски граничари, Букурешт, 1983, стр. 38–52.

накнаде за службу на линији границе изнад прописане правилником, заштите официра од капитације и права да производе пиво и ракију за потребе домаћинства²⁷.

На територији границе нису сви мушкарци били под оружјем. Кантонални систем уведен 1787. године прописао је ефикасне једне регименте на 2.789 људи и 21 човек у командатури за време мира. Изузетно, Румунско-илирска регимента имала је за време мира ратну ефикасност од 3.378 особа јер је територија коју су покривала била велика. Остали мушкарци су радили земљу, у шуми, радили су на изградњи путева, мостова и на другим пословима. Само за време рата, ненаоружано становништво било је ангажовано у одбрани граничне линије и у гарнизону. Радећи у пољопривреди, трговини и занатству, они су бринули о одржавању трупа, односно породичних граничара²⁸.

Ефикасност граничарског система заснивала се на другачијем економском и друштвеном статусу у односу на остале у конфинијама. Основа ћелија на граници био је комунион, кућа или породица граничара, у којима се удружило више особа, у сродству или не, уписаних на исту адресу (кућу), које су имале у сувласништву некретнине, а заузврат су обављале војне задатке. Они који нису прихватили овакву организацију нису били чланови комуниона и рачунали су се у категорију странаца. Из ове категорије су слуге, чије су односи са газдама прописани патентом из 1786. године. Живот у комуниону, у заједништву, дао је ефекат конфинијарном систему, способност да се одржи из сопствених средстава, дајући притом значајну војску, увек спремну за рат, а са минималним трошковима²⁹.

На челу комуниона био је отац породице, најстарији или највреднији члан, потпомогнут од мајке породице која није увек била и његова супруга. Устав конфинија из 1807. године донео је низ одредаба које су се односиле на организацију куће (породице). Главешине породице биране су из редова чланова по моралним вредностима и старосним принципима. За консолидовање њиховог ауторитета забрањено је њихово јавно кажњавање. Чланови једне породице били су сувласници целокупне имовине и свих добара, немајући могућност да створе и сопствено домаћинство са имовином, алаткама итд. У свим битним питањима за породицу, продаје, размене, давања у аренду некретнина, коначну одлуку доносили су сви пунолетни мушкарци из те породице.

У принципу, нормативни акти из 18. столећа нису допуштали излазак из комуниона. Уставом из 1807. године предвиђају се случајеви изузећа што се тиче изласка из породице или њено дељење. Такође, овим актом предвиђене су и ситуације уједињења породица.

Граничарска породица је била награђена, са правом употребе, феудом која је био еквивалент за надокнаду због испуњења војних обавеза.

27. Ibidem.

28. Ibidem.

29. Ibidem, стр. 91.

С временом се појавило неколико норматива који су одређивали статус имовине. „Конфинијарна права“ су прописивала статус некретнина, тако да је заустављено нелегално коришћење или трансакције. Право на поседовање преносило се на наследнике поштујући право мушког наследника. Мушки наследници, ако их је било неколико, могли су да деле наследство, на једнаке делове, али само у случају да се поделом може обезбедити издржавање популације на територији регименте. И свештеници са границе имали су право на посед, поред црквеног поседа, под условом да издржавају прописани број оружаних мушкараца. Они који нису припадали војном саставу нису имали то прво.

Феуди су били недељиви. Дозвољавао се само интерни трансфер некретнина унутар регименте, најчешће због допуњавања. Такође, феуди су били изузети од припадања, добитака, аренди итд. За сваки феуд кућа је била дужна да даје или издржава једног пешадинца или коњаника, али није могла бити обавезна да издржава више од три пешадинца или два коњаника, иако је број феуда био већи од броја људи под оружјем. Идентичан правни режим био је и за алатке и говеда куће, као дела феуда.

Правни режим о поседима био је делимично измењен Конфинијарним уставом из 1807, који је допуштао у изузетним случајевима право на посед и особама које нису обављале послове на граници. Као последица тога, у случају непокретне имовине, становници границе били су раздељени у следеће категорије: граничари, привилеговани мештани, граничари са ограниченим правом и привилеговани странци.

За задовољење потреба граничарске породице и избегавање умањења феуда раздељивањем, Конфинијарни устав из 1897. наметнуо је серију рестрикција над једним делом поседа, који би био подељен у сталну имовину или несталну имовину. Прве је чинила кућа за становање, двориште, башта, пољопривредни инвентар и површина земље. Површина граничарске земље била је одређена у зависности од броја чланова под оружјем који је кућа давала и чланова једне породице. На територији Румунско-илирске регименте то су била 24 јутра (18 јутара оранице и шест јутара рита), целокупна имовина или раздељена на три четвртине, половине, четвртине. У случају Немачке регименте била су 34 јутра, са истом расподелом³⁰. Уколико би граничар имао у поседу четвртину имовине или мање, тај део би био уписан као „стални“ посед, а део до пет осмина у категорији „несталан посед“. Ако би феуд био већи од пет осмина имовине, половина је била уписана у категорији „стални“, а остали део у „нестални“. За целокупну имовину у категорији „стални“ породица је требало да има још четвртину имовине уписане у „нестални“.

Све друге врсте некретнина биле су регистроване као „нестални“ посед. У зависности од ових двеју категорија³¹ био је одређен и правни режим о имовини. Стални посед је био недељив сем у случају: напуштања

30. Ibidem, стр. 122–123.

31. Ibidem, стр. 124. К. Фенешан, Незадовољства на банатској војној граници на почетку деветнаестог столећа, „Годишњак Завода за историју и археологију Клуж“, 16, 1973, стр. 386–387.

конфинијарне територије, одвајања од старе породице, немогућности носиоца поседа да га експлоатише, превеликог проширење поседа. Тај део не може бити отуђен нити дат у аренду сем у неколико случајева који су били строго прецизирани: недостатак радно способних мушкараца, сиромаштво породице итд. С друге стране, нестални део поседа могао је бити продат, одстрањен или дат под аренду, али само са дозволом регименте. Граничари су имали право првенства куповине некретнина које су припадале неграничарима. Устав из 1807. предвидео је и право на експропријацију за војне радове или за јавни интерес.

Привилеговани мештани били су трговци и занатлије, одвојени од комуниона и нису били део војних кадрова. Они су имали право на граници да поседују само једну кућу и два јутра земље (у Немачкој регименти – три јутра). Из те категорије су и активни официри, службеници и католички свештеници. Православни свештеници, који су живели у комуниону и испуњавали војне дужности, имали су статус граничара и они су користили конфинијарна права.

Привилеговани странци биле су све особе које нису припадале наведеним категоријама и, у складу са уставом, нису могле да поседују некретнине у граници, са изузетком оних који су имовину стекли пре тог закона³².

За допуну добити од пољопривреде, граничари су имали право да обављају и друге продуктивне активности, занате, трговину, итд. У граници су занатлије подељене у две категорије: оне које су деловале преко еснафских удружења, саме, сматрајући се професионалцима, и оне које су се занатством бавиле ван еснафа уз рад у пољопривреди. Практично, оним занатима који нису имали еснаф могли су сви да се баве. Такође, трговином стоке и пољопривредним производима могао се свако бавити, у мери у којој не угрожава граничарску службу. Сматрана допунским извором зараде, повремена трговина пољопривредним производима није дала граничарима звање професионалног трговца. То звање су имали само трговци одвојени од комуниона. Граничари су имали право да размењују производе са Турцима, поштујући санитарне и царинске прописе.

Граничари су имали обавезу да плате капитацију од четири форинте и таксе по добитку од 17 крајцара по јутру, почевши од 16. године, независно од чињенице да ли су били под оружјем или не, са изузетком инвалида. За службу на линији границе добијали су годишње по 12 форинти и нису плаћали десетак. Они који нису били под оружјем, радно способни, имали су обавезу од 18 дана рада на јавним радовима, а за сваку теглећу марву по четири дана вуче. Дан вуче био је изједначен са два дана ручног рада. Рад преко ових прописаних дана плаћао се 15 крајцара. На банатској граници функционисао је и систем откупа рада, са 12 форинти годишње за радне дане ручног рада и 40 крајцара за оне за вучу³³.

32. А. Маркеску, оп. Цит. Стр. 125.

33. Ibidem, стр. 143.

Царска наредба из 1800. донела је низ побољшања граничарском статусу. У првом реду било је побољшано материјално стање православног свештенства, које је било ослобођено рада у пољу. Није се више наплаћивала капитација, али је остала такса на добит. Обавезе на рад су биле фиксне, као и такса на добит, у зависности од гране културе. Избрисан је и систем пореза по лицу као и бенефиције за властелу³⁴.

Конфинијарни устав из 1807. године изменио је делимично претходне прописе. У предности које су добили граничари новим нормативним актом, наглашене централним форумима регимената, издваја се јасније прецизирање права и обавеза, гарантовање права на наследство кад је у питању непокретна имовина, право да се деле оне породице које су врло бројне, бесплатно снабдевање оружјем и муницијом, право граничарских кућа на помоћ од шест злота годишње у време рата, постепена заштита од присилног рада оних кућа које имају људе под оружјем, смањење таксе за откуп присилног рада на десет и две трећине крајцара, док је повећана плата за наручене јавне радове на 20 крајцара, одређивање фиксног трајања присилног рада, који није више могао бити повећан, класификација некретнина за правичнију поделу дужности, ослобађање од такси млинова и индустрија које су производиле за потребе куће.

Од свих права која су припадала граничарима, највећи број се односио на категорију људи под оружјем. Њихове породице имале су смањење пореза за сваког члана под оружјем за време мира, по 12 злота од добити од земље. Сваки човек под оружјем примао је годишње из посебних фондова по пар ципела, каишеве, оружје и муницију. У случају да су били на војној вежби или на другом војном служењу изван територије регименте, граничари су добијали и храну, а за време рата и царски мундир који би им остајао у власништву после завршетка борби. У овом периоду, међутим, порез на кућу је смањен на шест злота уколико је војник добијао храну. Граничари који су стражарили на граничној линији, дакле који нису још били регрутовани, добијали су по четири крајцаре дневно.

Обавезе предвиђене за граничаре Уставом из 1807. делиле су се на три категорије: војне, у раду и у новцу. Војне обавезе које смо досад навели укључујући и обавезу повремених инструкција произилазе из војног карактера специфичног за граничарске институције. Обавезе у раду и у новцу су прописане за могућност коришћења кредита који су сви подређени имали према држави (цару). То не одражава један сервилан услов, као што је било у цивилној провинцији, јер су се односиле на слободне људе, граничаре, већ су специфична форма конфинијарног система који је осмишљен да се издржава из сопствених ресурса.

Радне обавезе за добробит комуне и власти делиле су се на сеоски рад и царски рад. Први је био или плаћен или бесплатан, а други је био одређен или неодређен. У оквиру обавезе за бесплатан царски рад граничари су били обавезни један радни дан ручног и пола дана колима за свако јутро земље које

34. Ibidem, стр. 102.

су поседовали, а радило се на изградњи или одржавању поштанских друмова, трговачких друмова или су били од војног интереса, на чишћењу река, чувању шума, сечењу и транспорту дрва, изградњи кућа за царске потребе или производњу камена за граничарску линију. Заштићени од ових обавеза били су официри, службеници и они који нису припадали граничарском кадру, али су ови последњи имали обавезу да откупе граничарску обавезу рада по цени од 25,5 крајцара за јутро. Неки од официра били су заштићени и од откупа као што су од откупа били заштићени и они који нису имали некретнине, православни свештеници који су користили само парохизална добра, манастири и друге категорије. Они православни свештеници који су припадали једној кући имали су умањење, и то за 34 јутра земље. Куће оних који су били под оружјем у зависности од чина имале су преполовљене обавезе. Они који су крчили пашњаке, за искрчене површине нису плаћале обавезе у трајању од шест година.

Царски рад који је био плаћан, обавезан за граничаре, био је прописан на 12 радних дана годишње за једног човека и три дана за говеда, а после одлуке генералне управе могло се прописати 15 односно четири радна дана. Цена радног дана, 1807. године, подигнута је на 20 крајцара.

Сеоски одређени рад, обавезан за све радно способне мушкарце, независно од величине граничарског поседа, био је одређен на максималних осам дана и највише четири дана вуче са говедима³⁵.

Обавезе у новцу, плаћали су сви поседници некретнина у зависности од површине и квалитета земље (постојале су три категорије)³⁶:

	Оранице			Пашњаци			Виногради	Воћњаци
	1	2	3	1	2	3	-	-
Немачка регимента	32	26	20	32	26	20	3	40
Румунско-илирска регимента	32	19	18	26	20	14	3	40

Порез на земљу није се плаћао за кућу и окућницу. Становници провинције који су стекли некретнине на граници пре 1800. године плаћали су јединствен порез од 52 крајцаре. Сви остали који су поседовали некретнине, а нису припадали војном кадру, плаћали су дупли порез на земљу.

Није се наплаћивао порез за повртњаке официра нижег и вишег ранга, за дудињаке, за црквену имовину, за манастирску земљу, за јутра земље коју су добијали војни службеници и за сву земљу која је раскрчена (у периоду од шест година). Свештеници који су живели у комуниону били су ослобођени пореза за 24 јутра оранице, десет јутара рита и осам јутара пашњака из целокупне имовине куће којој су припадали.

Особе које су живеле на територији границе, али које нису имале одређену професију, а нису имале ни имовину, али су биле организоване

35. Ibidem, стр. 143.

36. Ibidem, стр. 147.

као породица, плаћале су заштићени порез у вредности од четири злата због тога што су користиле заштиту унутар границе. Од пореза су били заштићене и слуге и велепоседници. Јевреји на територији Румунско-илирске регименте плаћали су порез заштите у вредности од осам, шест или четири злата, зависно од добити.

Горенаведени подаци говоре о повлашћеном статусу границе у односу на друге румунске регионе у оквиру монархије, у првом реду због статуса слободног човека граничара, боље материјалне ситуације и низа погодности као што је била могућност трговине и занатства, могућност образовања, конфесионална слобода, могућност унапређења у оквиру војне хијерархије и тако даље³⁷. Иако су у почетној фази банатског конфинијума само нижи рангови били додељени Румунима, после стабилизације границе, Румуни су имали лакшу проходност у локалним или централним војним школама, тако да се одвојио компактни слој подофицира и, од прве половине 19. века, чак и официра који су најбољи доказ формирања једне румунске војне елите.

Реформе светле монархије имале су значајне резултате у банатској граници, чак више него у цивилној провинцији. Школска мрежа на милитаризованој територији стално је расла после рата са Турцима из 1778. године, да би 1810. године сва места на територији Румунско-илирске регименте имала школе, што је обележило позитивни процес описмењавања. Поред основних школа, било је и виших на немачком језику, које су радиле у местима где су били штабови и биле су првенствено намењене за школовање подофицира. Поред ширења и стабилизације школске мреже порастао је и број становништва које је описмењено и чији број је процентуално много већи него у цивилним провинцијама. Бољитак се осећао у првој половини 19. века, нарочито после 1829. године, када се у конфинијум уводи обавезно школовање, што је допринело томе да писменост у банатској граници превазиђе ниво у многим западним земљама³⁸.

Прогрес образовања и васпитања у банатском конфинијуму може се констатовати и на основу великог броја књига атестираних на овој територији, многих записа који су врло често хронике локалних догађаја, али и европских догађаја, књига које доказују интересовања граничара за писану реч и доста рукописа. Из редова ових граничара издваја се једна категорија официра и подофицира који преузимају на себе улогу елите за целокупно становништво и коју представљају и на црквеном и на политичком плану. Стални контакт са другим културним цивилизацијским срединама у периоду рата са револуционарном и наполеонском Француском, знатно је проширило географски, културни и политички хоризонт ових категорија.

37. Опис границе и друштвеног статуса граничара реализован је 1837. године када је маршал Мармонт прошао овим путем описан у путописима генерала Мармонта, Брисел, Лајпциг, 1837, за Банат, стр. 63–100.

38. П. Раду, Д. Онђулеску, *Дојриноси на историју развоја образовања у Банаџу*, Темишвар, 1976, стр. 72.

IDENTITETSKE I IDEOLOŠKE PRETPOSTAVKE U FUNKCIONISANJU VOJNE GRANICE U BANATU U XVIII VEKU

Sažetak: U radu se analiziraju identitetske i ideološke osnove za održavanje sistema u Vojnoj granici u Banatu. Pristup u radu je redukovan na srpsku etničku komponentu u granici. Srpska etnija rasprostranjena duž vojne granice sa Osmanskim carstvom u Banatskoj vojnoj granici imala je poseban status i njenim pripadnicima je bio garantovan privilegovan status od strane centralnih državnih organa, a pre svega od vladara koji je bio ključni kohezioni faktor, ali i primarna institucija vlasti u Monarhiji. Položaj srpskih graničara, kao važnih odbrambenih činilaca, bio je determinisan dvema koordinatama: državom, koju je reprezentovao vladar i koja je imala intencije da kreira lojalnog podanika, kao i crkvenom organizacijom, koja je želela da stvori vernika prema vlastitim projekcijama. Oba ova elementa fundamentalno su uticala na idejne i identitetske pretpostavke u funkcionisanju Vojne granice u Banatu u XVIII veku.

Ključne reči: Banatska vojna granica, XVIII vek, Habzburška monarhija, identiteti, militari

Habzburška monarhija je bila složena zajednica istorijskih pokrajina nejednakih geografskih, verskih, mentalitetskih, etničkih, društvenih i ekonomskih karakteristika. Srbi se u Ugarsku naseljavaju na njenim južnim obodima, decenijama ranije, a posebno intenzivno nakon pada despotovine 1459. Ugarski vladari su rado naseljavali Srbe kao odbrambeni bedem od osmanskih napada, zbog čega u to vreme savremenici te prostore nazivaju *Rackom zemljom*. Nakon Mohačke bitke (1526) i posebno pada Banata (1551) prostori današnje Vojvodine bili su uglavnom opusteli usled pustošenja osmanskih i hrišćanskih vojski koja su bila vrlo frekventna. Ratovanjima u vreme Velikog bečkog rata (1683–1699), kao i u vreme austrijsko-osmanskih ratova 1716–1718. i 1737–1739, ti prostori se integrišu u sastav Habzbuške monarhije i tada započinje kolonizacija južnih oblasti.¹

Osamnaestovekovno društvo austrijske carevine bilo je čvrsto socijalno struktuirano i jasno hijerarhizovano, a zasnivalo se na dvema suprotstavljenim grupama – privilegovanom plemstvu i crkvenom kleru i depriviranim masama naroda, koje nisu imale bilo kakav politički i društveni značaj. U tom smislu, navedena staleška struktura austrijskog društva bila je nasleđena iz prošlih vremena. U XVIII veku status Srba u Monarhiji nije bio jednak i prevashodno je zavisio od prostora koje su naselili, iako je daleko najveći broj njih pripadao

1. *Istorija srpskog naroda*, knj. III-1, III-2, IV-1, Beograd, 1994; Dušan J. Popović, „Vojna granica“, u: *Vojvodina II*, Novi Sad, 2008, str. 321–327.

„četrvtom staležu“, – lišenom bilo kakvih političkih prava. Srpska naselja rasprostranjena duž vojne granice sa Osmanskim carstvom imala su specijalno ustrojstvo i njihovim stanovnicima je bio garantovan privilegovan status od strane centralnih državnih organa, a pre svega od vladara, koji je bio ključni integrativni i kohezioni faktor, ali i primarna institucija vlasti u Monarhiji.²

Kada je opasnost od osmanskih upada na habzburšku teritoriju u Potisju i Pomorišju prestala i granice monarhije pomerene ka jugu, demilitarizovane su Potiska i Pomoriška vojna granica 1751. godine, ali kako se Austrija i dalje graničila sa Osmanskim carstvom, pojavila se potreba za formiranjem novog graničnog, odbrambenog bedema. Kada se nakon austrijsko-osmanskog rata 1737–1739. Beogradskim mirom (1739) granica dveju imperija ustalila na Dunavu, javila se potreba za formiranjem nove vojne granice – Banatske. Ona je osnovana 1764. i imala je širok teritorijalni opseg od preko 67 milja, a teritorijalno je bila podeljena i organizovana u dva puka: nemačko-banatski i vlaško-ilirski.³ Njeno političko i socijalno ustrojstvo, za razliku od preostalog feudalnog dela ugarskih zemalja, bilo je neka vrsta graničarskog *corpus separatuma*, izuzetog iz organa državno-pravnog uređenja staleške monarhije. Pripadnici pravoslavne vere i srpske etnije koji su uživali ovaj status najčešće su nazivani *krajišnicima*, *hajđucima* ili *militarima*, a najčešće samo *graničarima*. Uzroci za konstituisanje graničarsko-odbrambenog sistema bili su uslovljeni koliko vojnim, toliko i političkim, etničkim i ekonomskim faktorima. Pitanje odbrane zemlje za austrijske vladare vekovima je bilo centralno egzistencijalno pitanje za monarhiju i samu habzburšku dinastiju. Sistem regularne vojske bio je po bezbednosne interese monarhije veoma rizičan i nedelotvoran, najpre jer je slobodnih ljudi bilo malo, a takvi vojnici bili bi skupi i nepouzđani, posebno ako su poticali iz ugarskih redova. Svako ratno iscrpljivanje skupo je koštalo Austriju, ali i nametalo pitanje finansiranja stajaće vojske, koja bi se usled nezadovoljstva mogla okrenuti protiv vladara. Zbog toga je stvaranje efikasne, jeftine i lojalne vojske bilo stavljeno u kontekst srpskog naseljavanja južnih habzburških teritorija.⁴ Ovakvom politikom Bečkog dvora trajnije je rešavano pitanje naseljavanja opustelih oblasti, razbijala se etnička kompaktnost rebelijanski raspoloženih Mađara, Habzburzi su dobijali lojalan i vojno obučen elemenat prema Osmanskom carstvu, čime je i rešavano pitanje odbrane granica, ali i unutrašnjeg poretka koji su relativno često narušavali ugarski staleži svojim emancipatorskim pokretima. U takvoj konstelaciji Srbi su dobijali ličnu slobodu, bili su priznati kao kolektivitet i imali su znatno veća prava nego što bi, s obzirom na to da u etničkom smislu nisu predstavljali značajan udeo u stanovništvu Monarhije, pod drugim okolnostima imali. Vođeni svim navedenim racionalnim interesima, nekoliko habzburških careva izdavalo je privilegione diplome Srbima nastanjenim na teritorijama vojnih granica, a među najznačajnijim je bila *Statuta Valachorum*, koju je Ferdinand

2. Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, 1980; P. Rokai, Z. Đere, T. Pal, A. Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, str. 368–369.

3. P. Rokai, Z. Đere, T. Pal, A. Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002, str. 335.

4. Dušan J. Popović, „Vojna granica“, u: *Vojvodina II*, str. 270.

II izdao u Regensburgu oktobra 1630. I dok su ranije privilegije imale karakter zaštitnih diploma, *Statuta Valachorum* bio je razrađen dokument koji je pravno, sveobuhvatno definisao i regulisao položaj Srba graničara *de iure* u Varaždinskom i *de facto* u Karlovačkom generalatu.⁵ Nekoliko vladara je potvrđivalo navedeni dokument, ali je on najznačajnije dopune doživeo 1737. kada nastaju *Valachorum comunitas*, kojim su Srbi na ovim prostorima dobili specijalno uređenje, koje je odgovaralo njihovim tradicijama i vojničkom pozivu na granici.⁶

Tokom modernog doba, posebno u vreme apsolutne monarhije, postojala je permanentna napetost između centralnih državnih vlasti i feudalaca, koji su tražili da se celokupno stanovništvo prebego iz Osmanske carevine inkorporira u habzburški feudalni sistem – *Provincijal*. Ovaj problem je postao posebno akutan nakon Velike seobe Srba 1690. kada se deo prebeglih Srba naselio i na feudalnoj zemlji. Uprkos činjenici da je, prema pravnim regulativama, odnos kmeta i feudalca bio definisan tzv. urbarima (feudalnim ili državnim), zbog eksploatacije i tlačanja seljačkog stanovništva, položaj Srba u *Provincijalu* bio je veoma nepovoljan – zbog čega se razlikovao od položaja Srba u vojnoj granici.⁷

Položaj pojedinca, srpskog graničara bio je dominantno determinisan dvema koordinatama – državom, koju je reprezentovao vladar i koja je imala intenciju da kreira lojalnog podanika, i crkvenom organizacijom, koja je želela da stvori vernika prema svojim merilima, kriterijumima i prema vlastitim projekcijama. U kulturi i poimanju XVIII veka, i više nego u kasnijim periodima, osećanje identitetske povezanosti i lojalnosti spadali su u socijalno determinisane i strogo normirane vrline, koje je društvo apsolutne (i prosvetne) monarhije kroz vaspitanje i obrazovanje kreiralo, negovalo i podsticalo. Petrifikovani patrijarhalni socijalni obrazac, patrimonijalni model vlasti, kao i staleški sistem Habzburške monarhije, svoju su fundamentalnu potporu imali u strogom normiranju javnih i privatnih vrlina koje su konstituisale percepciju sveta, ali i ponašanje podanika, kao i ispunjavanje dužnosti svakoga od njih. Otuda su ljubav prema veri, manifestovana putem odanosti crkvenoj organizaciji (Karlovačka mitropolija) i habzburškoj domovini u najširem smislu, svedenoj na personalizovanu predstavu idealizovanog vladara – predstavljali dva ugaona kamena i najizrazitije manifestativne oblike lojalnosti i politike identiteta graničara u XVIII veku. Uz ove dve determinante postojala je i treća – *terra patria*, odnosno *zemlja očeva*, tj. vezanost za prostor Banata, mesto gde su pokopane kosti predaka, koje su, prema verovanju onovremenog čoveka, imale veliku simboličku, protektivnu moć. Navedeni trojni identitetski kod banatskih

5. U periodu XVIII veka Srbi su još uvek predstavljali versku i etničku, narodnosnu grupu. Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd, 2001; Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, 1997.

6. Vojin Dabić, „Knezovi u Vojnoj krajini u Hrvatskoj i Slavoniji do polovine XVIII veka“, *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, 6, Beograd, 2007, str. 20–26; D. Mikavica, V. Gavrilović, G. Vasin, *Znamenita dokumenta za istoriju srpskog naroda 1538–1918*, Novi Sad, 2007, str. 10–13.

7. Marko Popović, Miroslav Timotijević, Milan Ristović, *Istorija privatnog života u Srbia*, Beograd, 2011, str. 188–190.

graničara, pripadnika srpske etnije, čvrsto omeđen religijom i crkvenom organizacijom, „mudrim“ carem zaštitnikom, garantom Privilegija, koji brine o svojim podanicima i braniteljima, kao i prostorom predaka – vezivao je pojedinca lojalnošću koja je bila primarna, a u kojoj je graničar nalazio utočište i sigurnost za sebe, svoju porodicu, imanje, zakone i vlastitu slobodu, merenu kriterijumima čoveka doba prosvetljenosti.⁸

Takođe, ovaj vid lojalnosti i identitetskog samoodređenja imao je i snažna sakrosanktna svojstva jer je domovina putem carske ličnosti obogotvoravana, dok je crkva preko svojih svetaca i mučenika sebi pridavala veoma slične svetačke karakteristike, zbog čega dolazi i do snažnog emocionalnog povezivanja sa pojmom domovine, za koju su upravo graničari morali da žrtvuju svoje živote. Vojni obveznici u Banatskoj granici⁹, kao i u drugim militarizovanim oblastima Habzburške monarhije, boreći su se i umirući za svog vladara žrtvovali su sebe *pro domino* (za vladara), čime su iskazivali svoju lojalnost zemlji, veri, caru, vladarskom domu i naposljetku samoj domovini.¹⁰ Upravo zbog toga je onovremena smrt za domovinu, za koju se umiralo kao iskaz lojalnosti i pokornosti ličnosti vladara, a ne radi vršenja građanske dužnosti kao kasnije, kada je prevladala svest o javnom interesu – *res publica*, dakle, žrtvovanje za vladara smatrano je uzvišenim i veličanstvenim činom inspirisanim hrišćanskim vrlinama. Tim pre ako su sa druge strane bili vojnici Osmanskog carstva, pretežno islamske veroispovesti. Ideja i princip vladarskog, odnosno dinastičkog patriotizma, čiji su militari bili ratnička emanacija, generisani iz samog centra vlasti u Monarhiji, sistematski su usmeravali osećanja ljubavi i privrženosti podanika prema caru i habzburškoj dinastiji. Komplementarnu empiriju primenjivala je i pravoslavna crkva u Monarhiji – ona konstituise svoj svetiteljski panteon sa ciljem molitve za spas „roda i otečestva“, podrazumevajući pod tim pravoslavno stanovništvo i austrijsku carevinu pod žezlom Habzburga. Pravoslavna crkva je u cilju sprovođenja svoje ideološke agende ustanovljavala kultove preminulih predstavnika verske i svetovne vlasti, čuvajući njihove mošti u svojim hramovima širom vojne granice (i ne samo u njoj), čime je propagirala i podsticala ideju sakralizacije zemlje, odnosno prostora. Tako su se preko kultova svetitelja, mučenika za veru, ali i vladara – srpskih srednjovekovnih i habzburških, njihovih relikvija i svetih mesta gde se one čuvaju (crkava i manastira) uprostoravala i utvrđivala najvažnija uporišta kolektivnog identiteta Srba graničara. Njihovo ratovanje i mučeničko stradanje, posebno ako je od osmanske, *neverničke* ruke za istinske „hrišćanske vrline“ i „jedinu pravu veru“, po uzorima iz ranohrišćanskog perioda, u pravoslavnoj crkvi je interpretirano kao najviši religijski ideal, ali i čin patriotizma i lojalnosti vladarskom domu, koji otvara vrata spasenju duše

8. Vladimir Simić, *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII veka u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad, 2012, str. 13–19; Vil i Arijel Djurant, *Doba Voltera*, Beograd, 2004.

9. Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini*, II, Novi Sad, 1959, str. 134–157.

10. E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton, 1957, str. 234.

nakon smrti.¹¹ Dokazivanjem i iskazivanjem lojalnosti na bojnopolju, kao vida potvrde identitetskog i vrednosnog (ideološkog) koda graničara, njihovi podvizi su monumentalizovani i heroizovani od strane pravoslavne crkve, koja je propagirajući najuzvišenije etičke vrline, ali i religijske obrasce, podsticala na žrtvu za veru, domovinu, Habzburški dom i vladaroca lično. Tako su u vreme bune Pere Segedinca Srbi graničari svoj izveštaj završavali rečima da će „u vjernosti cesarskog veličanstva i živjeti i umrjeti“.¹² Istoričar Dušan J. Popović pisao je da se feudalna organizacija u vojnoj granici „bazirala na vernosti, a vojna na vernosti i disciplini“. U svojim molbama i predstavkama sami graničari su isticali kako su uvek služili i kako će u „redu militarskom, pa zakletvi, verno i pravo svagdar, mi i potomci naši, do poslednje kapi krvi naše služiti na svako mesto, gde zapovest bude“.¹³

Ideološke pretpostavke ovakvih narativa bile su oslonjene na snažan antiosmanski resantiman koji je vukao korene iz poznog srednjeg veka, od kada je vekovima konstruisana slika o Osmanskom carstvu kao svojevrsnoj *Imperiji zla* i o *imaginarnom Turčinu* kao prototipu drugosti, koja ne govori samo o nasleđu prošlih vremena već se putem te nadgrađene predstave čak i kada je ta vrsta opasnosti prošla, smišljeno i sistematski stvarala slika o hrišćanskoj i habzburškoj nadmoći, vrlinama i navodnoj moralnoj i civilizacijskoj superiornosti. Rečju, slika *strašnog Turčina* opterećena negativnim stereotipima, hiperbolama, metaforama, kao i širenje straha, bili su i u XVIII veku fundamentalni konstitutivni elementi kreiranja i unutrašnje homogenizacije šire habzburškog, ali i uže heroizovanog graničarskog identiteta.¹⁴ U tom kontekstu borba hrišćana predvođenih habzburškim vladarima, protiv Osmanskog carstva interpretirana je kao borba dobra i zla, u kojoj su verski propovednici osmanska osvajanja percipirali kao kaznu božju zbog verskih prestupa hrišćanskog stanovništva, čime je vešt看 emotivnim manipulacijama snažen autoritet habzburških vladara, ali i motivacija i poslušnost njihovih podanika. Tako su Osmanlije u diskurzivnoj empiriji dinastičke propagande Habzburga, postale vekovni, nezamenjivi „drugi“, najbolji *raison d'etre*, i ključni cilj i misija austrijske vladarske kuće, a vojnici, graničari – neustrašivi sprovodioci ove tzv. hrišćanske i civilizacijske *promisli* carskog dvora u Beču, koji će hrišćanstvo, ali i Srbe same osloboditi „turskog jarma“.¹⁵

Odanost caru i dvoru, kao deo identiteta i ideološkog korpusa vrednosti obveznika iz vojne granice, bila je komplementarna sa predstavom „očinskog“ i „pastirskog“ lika karlovačkih mitropolita, kao verskih lidera i predvodnika pravoslavne crkve u Monarhiji. O podeljenom autoritetu i snažnoj lojalnosti ličnosti crkvenih poglavara svedoče brojni istorijski izvori, ali i

11. *Srpski svetitelji u slikarstvu pravoslavnih naroda*, Novi Sad, 2007.

12. Dušan J. Popović, „Vojna granica“, u: *Vojvodina II*, str. 321.

13. *Isto*, str. 321.

14. Marko Šuica, „Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji“, u: *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, Beograd, 2010, str. 285.

15. Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011.

likovne predstave. Lojalistička ideološko-identitetska dihotomija je vizuelno iskazivana najčešćim postavljanjem ikoničnih portreta karlovačkih mitropolita neposredno kraj idealizovanih portreta habzburških vladara. Sem dvojne lojalnosti, ovakve piktoralne predstave su imale svrhu da prikažu ideju sloge između države i crkve, kao i jasan hijerarhijski i subordinacijsko-pokroviteljski odnos habzburških vladara prema pravoslavnim crkvenim poglavarima, a time i njihovoj pravoslavno-graničarskoj pastvi.¹⁶ Na taj način, iskazivanjem lojalnosti dvoru, pravoslavni mitropoliti su osiguravali garancije za očuvanje verskog i etničkog identiteta svojih podanika, dok je za njih upravo crkva sredstvo za vlastito kolektivno identitetsko samopotvrđivanje. Neretko su i sami mitropoliti u svojim poslanicama podučavali vernike odanosti i vernosti austrijskom dvoru, istovremeno tražeći istu vrstu lojalnosti i za crkvu i njen kler.¹⁷ Tako je mitropolit Pavle Nenadović u svojoj poslanici iz 1753. svojim vernicima poručio: „i nemojte gubiti vernu službu slavnog naroda našeg i toliko krvoprolićije, ne štedeći svoja imanja i živote za korist presvetlog doma austrijskog i njihovih carskih veličanstava...“ Pet godina kasnije u svom pismu Nenadović opisuje pobjedu graničara nad Prusima i navodi kako je ta pobjeda darovana dvoru od boga i da bi i Srbi trebalo da budu zahvalni i da se mole da carsko oružje odnese još mnogo pobjeda nad neprijateljima. U poslanici kojom je objavljivao kolika je „carska milost“ prema Srbima, jer su se u ratu posvedočili (Sedmogodišnji rat protiv Pruske) kao odani vojnici, Pavle Nenadović piše da bi tu vernost potvrdili i manifestovali odanost dvoru, trebalo bi svi graničari da se prihvate oružja i pridruže svojim sinovima, braći, prijateljima, i da na taj način dokažu vernost domovini, a donoseći pobjedu nad neprijateljem i mir i korist dvoru. „Zato vas dragi sinovi“, nastavljao je mitropolit Nenadović, „očinski i arhipastirski podučavamo, savetujemo i učimo da kao što i do sada za njihovo veličanstvo niste štedeli svoje živote i imanja, to ne radite ni sada, nego kada vas pozovu odano i verno i sretno u rat odete, bez razmišljanja sumnje i straha. Ovde jedan drugom budite odani i verni i ovde možete poginuti biti ranjeni ili dopasti ropstva, jer se sve ovo dešava u ratu, i sve se ovo događa, a jedanput i umreti treba, a umiru i oni koji žive u miru, a oni koji umru u borbi (za dvor i domovinu – prim. M. B.) od crkve su i Boga blagosloveni.“¹⁸

Takođe, mitropolit Pavle Nenadović je svoju pastvu podučavao da se čuvaju toga da im neko u glavu ne usadi loše stvari, i da „onu slobodu za koju su naši pradedovi prolili premnogo krvi ne izgubite“, misleći na Privilegije dobijene od Bečkog dvora. „Budite tvrdi i snažni“, savetovao ih je, „a koga zapadne da ide na front neka ide radosno, a za njihov život i pobjedu moliće se u svim našim crkvama i manastirima“. Na temeljima graničarske vernosti caru, mitropolit im je obećavao milost, dobar položaj i zaštitu od ugrožavanja, u poslanici od aprila 1764.¹⁹ Slično tome, u poslanici koju je poslao pred uskršnje praznike, aprila

16. Vladimir Simić, *nav. delo*, str. 165–204.

17. Nenad Ninković, „Pastirske poslanice mitropolita Pavla Nenadovića“, u: *Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije*, Novi Sad, 2012, str. 190–191.

18. Arhiv SANU, 12176-a, Cirkulari Karlovačke arhiepiskopije.

19. Arhiv SANU, 12176-a, Cirkulari Karlovačke arhiepiskopije.

1765. poručio je svojoj pastvi da budu verni i odani visokom carskom dvoru do poslednje kapi krvi, da se povinuju uvek carskim vlastima i da odanošću uživaju zemaljska blaga i zasluže večni život. Dok im u obraćanju sledeće, 1766. godine direktno poručuje: „tako i vsemilostivejši državnim carem našim i cesaru i cesarici kralju i kraljici i vesi avgustejšej familiji carskoj vovsjakoje vremena verni bodri i neutrudni i do poslednje kaple krove i postojani.“²⁰

Pitanje identitetskog samoodređenja u prednacionalno doba apsolutne monarhije bilo je veoma kompleksno, posebno u etnički i religijski raznolikom društvu kakvo je bilo austrijsko, u kome je podanik mogao da bira između vernosti državi i regionu, užem prostoru iz koga je poticao. U XVIII veku lokalni i državni identitet bili su komplementarni, kao emanacija ideoloških narativa o maloj i velikoj domovini. Osećaj pripadnosti graničari su imali prema caru, austrijskoj domovini, ali i prema sopstvenom selu, rodnom kraju, banatskom prostoru. Tek će reforme Josifa II pokušati da unifikuju carevinu darivanjem jedinstvenog identitetsko-ideološkog modela u pokušaju homogenizacije, ali i nacionalizacije Monarhije, što će izazvati nove podele i socijalno-hijerarhijsku prekompoziciju, karakterističnu za devetnaestovekovna građanska društva, utemeljena prevashodno na nacionalnoj legitimnosti. Do kraja XVIII i početkom XIX veka staleško i predmoderni društveno uređenje još je bilo stabilno, a sama država u nacionalnom smislu neutralna i nezainteresovana. U takvim okolnostima koje su institucionalno uglavnom pretražavale sve do revolucije 1848/49. pravno je bio regulisan samo položaj Hrvata, Srba i erdeljskih Sasa. Hrvati i Sasi smatrani su staleškim narodima i imali su svoje teritorijalno omeđene jedinice. S druge strane, Srbi su imali široku crkveno-školsku autonomiju sa mitropolitom, koji je do sedamdesetih godina XVIII veka imao ingerencije i nad svetovnim licima.²¹ Srpska težnja za vlastitom teritorijalnom jedinicom, koja je osnov misli i narativa o Vojvodini u XIX veku, bila je u ranijem periodu delimično kompenzirana egzistiranjem Vojne granice u kojoj su Srbi kao vojni obveznici ostvarivali svoja individualna i kolektivna prava. Navedena prava Srbima su za vojničku službu bila garantovana od cara lično, a deo srpskih privilegija u vojnoj krajini bio je simbolički čuvan do 1824. u staroj severinskoj crkvi u posebnom okovanom sanduku. Kao odgovor na ovu vrstu protektorata i zaštite od uključivanja u ugarski feudalni sistem predstavnici Srba su izgovarali reči svoje lojalnosti na latinskom: *Obećavamo vernost, borićemo se svi, spremni da damo život i krv, da umremo za vernost, za rimskog cara i Sveto rimsko carstvo*. Na to je car odgovarao: *Živite u miru i budite mi verni*.²² Naposletku, vernost vladaru i carskom domu bili su *coditio sine qua non* u funkcionisanju i korišćenju individualnih i kolektivnih prava garantovanih Privilegijama – čime je nužno bila determinisana sveukupnost političkog položaja, ali i ponašanja Srba graničara. S egzistiranjem Vojne krajine u Banatu bečki Dvor je rešavao pitanje zaštite južnih granica, ali i problem popune

20. Isto.

21. P. Rokai, Z. Đere, T. Pal, A. Kasaš, *Istorija Madara*, str. 378–379; Slavko Gavrilović, *Srbi u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad, 1994, str. 20–27.

22. Vladimir Simić, *nav. delo*, str. 371.

graničarskih vojnih jedinica. S druge strane, ugarski staleži su negodovali jer je s formiranjem vojne granice Banat izuzet iz njihovih institucionalno-staleških nadležnosti, kao i iz regionalnih, upravnih i sudskih organa unutar civilnog županijskog ustrojstva. S istiskivanjem ugarskog plemstva i faktičkim oduzimanjem značajne vojne sile – rebelijanski orijentisani ugarski staleži gubili su moćan argument u sukobima sa dvorom, koji je bezuslovno mogao da računa na graničarski vojnički sloj.²³ Identitetske i ideološke pretpostavke u funkcionisanju vojne granice, kao i težnja za očuvanjem privilegija, koje je car za vernu vojnu službu dodeljivao Srbima i mitropolitu kao njihovom duhovnom i faktičkom svetovnom predvodniku – bile su razlog zbog kojih su militari neizostavno ulazili u sukob prilikom svake pobune ugarskih staleža protiv habzburškog vladara.

Od XVI do XVIII u Habzburškoj monarhiji se među ostalima stvaraju pretpostavke za konstituisanje slovenskog ili ilirskog protonacionalnog identiteta. Dela dubrovačkih humanista uz obilato korišćenje legendi i mitologije o velikim ratnim podvizima stvarala su osnovu za kasnije uspešnu političko-ideološku propagandu graničara. Nije tu bila reč o modernoj naciji, kao političkom konstrukt XIX veka, još manje o postojećoj konfesionalnoj zajednici, već prevashodno o pokušajima konstituisanja imaginarnog slovenskog diskurzivnog kolektiviteta i identiteta. U XVII veku viziji imaginarnog *slovenstva* na balkanskim i južnosrednjoevropskim prostorima pridodat je i jezik kao jedan od osnova za prepoznavanje i identitetsko razlikovanje u odnosu na „druge“. Osećanje zajedničkog identiteta čiji je temelj bio manje-više jedinstveni slovenski jezik podsticano je u književnosti. Jedno od najvažnijih dela nastalih u tu svrhu biće i *Kraljevstvo Slovena* Dubrovčanina Mavra Orbina, koje je njegov autor namenio, kako kaže, „slovenskoj naciji“ kao znak i svedočanstvo veličine njenih predaka i kao svetli primer njihovog junaštva.²⁴ Ovo je bio tek začetak šireg talasa patriotskih dela koja su imala zadatak da šire osećaj slovenskog identiteta u Habzburškoj monarhiji, ali i da slave ratničke vrline Slovena, koji su uglavnom bili pripadnici militariskog staleža, koji je, prema Orbinu, ratovao u Evropi, Aziji i Africi. Homogenizacija i pridavanje jedinstvenog ideološko-identitetskog obrasca za sve Slovence/Ilire jeste imaginativna karakterologija u kojoj dominantno mesto zauzima *virtus militaris* u najrazličitijim pojavnim oblicima. Najčešći etimološki argument ticao se teze da se sam slovenski etnonim (ime) izvodio iz reči „slava“, što je u medijavalnom vrednosnom sistemu moglo da označava samo jednu vrstu proslavljanja, onu ratničku koju su Sloveni sticali kroz istoriju svojim junačkim delima. Ovom vrstom imaginacije ili *izmišljanja tradicije* trebalo je slati poruku njihovim potomcima i opravdati njihovu funkcionalizaciju i zadržavanje u dominantnom položaju carevih vojnika.²⁵ U tom kontekstu Srbi, a posebno graničari, u vrednosnom sistemu Habzburške dinastije smatrani su za lično vladarsko nasleđe, baštinu

23. P. Rokai, Z. Dere, T. Pal, A. Kasaš, *nav. delo*, str. 335–338.

24. Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Zrenjanin, 2006.

25. Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer, *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2011.

– *patrimonium Domus Austriacae* ili *carske sinove*, prevashodno zbog toga što su njihova prava, determinisana Privilegijama, data po principu plemena/naroda (*les origines*), a ne teritorije.

Delo preteče kritičke historiografije u Srba, Jovana Rajića, *Istorija raznih slovenskih narodov, najpače Bolgar, Horvatov i Serbov*, objavljeno u Beču 1794. godine, takođe je kao i Orbinovo, proslavljalo *virtus militaris*, kao ključnu karakteristiku Slovena/Ilira.²⁶ Korice navedene knjige, koje je radio Jakov Orfelin, pokazuju junačke vrline Slovena i Srba preko zarubljene piramide sa čije se leve i desne strane nalaze figure slovenskih ratnika – jednog oslonjenog na piramidu sa lukom i strelom, dok je drugi na suprotnoj strani, držeći u jednoj ruci koplje, a drugom pokazujući centralni natpis uklesan na piramidi – *rodu i občestvu*. Upravo je navedeni natpis bio *sukus* identitetskog i ideološkog koda banatskih graničara – dva temeljna oblika lojalnosti, svom pravoslavnom etnosu i habzburškoj/austrijskoj domovini/zajednici. Habzburška patriotska osećanja, kao i kompatibilna ljubav prema rodu, opisani kroz dela slavnihi istorijskih ličnosti i događajnih mitologema, trebalo je da postanu primeri na koje je potomstvo moralo da se ugleda i da ih podražava. Za razliku od *Kraljevstva Slovena*, drugi centralni segment uobličavanja ideološkog versko-političkog programa srpsko-graničarske egzistencije bila su književno-propagandna dela u službi Karlovačke mitropolije. Jedno od najparadigmatičnijih u tom smislu je bilo, nikad odštampano, delo Pavla Ritera Vitezovića *Serbia illustrata libri octo (Objašnjenje Srbije u osam knjiga)* posvećeno dostojanstvenicima pravoslavne crkve i srpskom narodu, koji je trebalo da vidi vlastitu *slavnu prošlost*, koja bi trebalo da ga ohrabri za „dalju borbu za časni krst, da izbacitiranina (misli na Osmanlije – prim. M. B.) iz svoje krvlju zasićene domovine, pa da obnovi svoje žrtvenike i ognjišta u slavu božju i svoju“, kako je napisao Vitezović.²⁷ Jačanju i homogenizovanju etničkog, verskog, ali i šire habzburškog identiteta Srba, graničara pre svih, trebalo je da služe i druge sakralne i profane knjige.

Militantnost kao najpoželjnija karakteristika južnoslovenskog etnosa u Habzburškoj monarhiji, predstavljana i književno i u umetničkim delima kao viteški ideal, bila je temeljna ideološka pretpostavka i najpoželjniji slovenski, kasnije srpski etički ideal služenja caru i habzburškoj domovini. Sama knjiga Mavra Orbina, kao važan ugaoni kamen u navedenim ideološkim težnjama Bečkog dvora, bila je veoma živa i prisutna u srpskoj sredini, a posle prvog usledilo je i drugo izdanje ove edukativne i pragmatične publikacije, štampano u Sankt Peterburgu 1722. i ubrzo uvezeno za potrebe slovenskih čitalaca u Austriji, a pre svega za korišćenje u školama i pravoslavnim crkvama. O velikim ratničkim podvizima srpskih graničara pisali su u svojim izveštajima i zapovednici carske vojske od Badenskog i Veteranija do Hercoga od Hildburghauzena, koji ih je nazivao vanrednim ratničkim materijalom i „blagom carske kuće koje se ne može ni kupiti ni zlatom platiti“. U svojim izveštajima je slavio ratnički

26. Sima Ćirković, „Rajićeva *Istorija* i počeci moderne srpske historiografije“, u: *O istoriografiji i metodologiji*, Beograd, 2007, str. 63–70.

27. Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Ritera Vitezovića*, Zagreb, 1914, str. 274–275.

duh, izdržljivost, spremnost na patnju ovih „rođenih vojnika“ koji su odani Habzburškoj monarhiji ne iz straha, već iz mržnje prema Osmanlijama, a još više „iz ljubavi prema domovini“, kako je pisao. Ovi ratnici, prema Hildburghauzenu, „nikada ne prebegavaju neprijatelju“, čine dobar štit protiv dezertiranja drugih trupa, a uz sve navedeno i malo koštaju, završavao je u racionalnom duhu svoj izveštaj austrijski komandant.²⁸ Nesumnjivo da je ovo bila njegova procena na temelju ličnog uvida i iskustva ratovanja s graničarima, ali i pokušaj njihove konstrukcije identiteta, kako bi se i Beč ali i oni sami uverili u ono što je bio zajednički interes obe strane. I drugi velikodostojnici Monarhije i hroničari pisali su u istom duhu o graničarima, a Fridrih Vilhelm fon Taube nazivao ih je „živim zidom protiv Turaka“, pa je granica zbog toga smatrana svojevrsnom „riznicom austrijske kuće“. Prema sačuvanim zapisima Bartenštajna, člника Ilirske dvorske deputacije, militari nisu mnogo zahtevali iz carske kase (budžeta), u ratno doba sami su se regrutovali, nosili su jeftine uniforme i opremu, bili su pouzdani i dezertiranje im je bilo strano, predstavljali su štit protiv dezertiranja drugih, izdržljiviji su i efikasniji u borbama od ostalih trupa.²⁹ I ovaj poverljivi izveštaj, koji nije služio u identitetske ili ideološke svrhe, bio je *per se* dobar primer da su sve navedene pretpostavke za konstrukciju identiteta Banatske vojne granice i ideološko usmeravanje graničara – bili u velikoj meri zasnovani na tačnim i u empiriji proverljivim podacima i racionalnim državnim i dinastičkim interesima. Sem svega navedenog, interes dvora bio je zadovoljen i time što su neloyalni ugarski staleži fizički bili odvojeni od osmanske vojske i državne teritorije, sa kojom su bili skloni da paktiraju u vreme pobuna. Ova činjenica je u velikoj meri doprinosila nezavisnosti i snaženju apsolutističke vlasti habzburških careva i slabljenju ugarskih feudalaca. Naravno, i samim Srbima graničarima ovakav martirološko-heroizatorski identitet jeste odgovarao jer ih je činio u izvesnom smislu političkim faktorom, budući da bi bez uloge koju im je Bečki dvor namenio pali pod vlast ugarskih staleža koji su ih smatrali „zlim gostima i golim oružjem dvorske politike“. Svakako da bi se granici, iako ne u apsolutnom značenju, moglo pripisati i očuvanje etničkog, jezičkog i religijskog identiteta Srba u ugarskim delovima Habzburške monarhije jer su uz druga ostvarena prava u lancu komande zadržavali i svoj narodni jezik kao osnov identitetskog samoodržanja.³⁰

U toku postojanja austrijskih granica njihova teritorija i vojno-administrativno uređenje često su menjani, da bi se svi korišćeni propisi normirali i kodifikovali 1754. u akt pod nazivom *Prava Vojne granice*, koji je najpre važio za Karlovački i Varaždinski generalat, da bi se kasnije njegova jurisdikcija proširila i na prostor Banatske vojne granice. Ovaj pravni galimatijas akata različite i nejednake važnosti važio je do 1787. godine, kada je donet *Kantonregulament*, kojim je granica uređena po kantonalnom principu. Naravno, kako je ona bila svojevrsni logor ili tamnica, kako ju je odredio Drago

28. Dušan J. Popović, „Vojna granica“, u: *Vojvodina II*, str. 271.

29. *Isto*, str. 271.

30. *Isto*, str. 272.

Roksandić, za nju se podrazumevalo važenje „deset Božjih zapovesti“, bečki „ratni propisi“ (*Kriegsartikel*), carski edikti, uredbe, dok je za građanske parnice bilo merodavno civilno austrijsko pravo.³¹ Do konačne kodifikacije i unifikacije svih vojnih propisa na prostoru Monarhije došlo je 1807, kada se izdvojio *Osnovni graničarski zakon*, koji je trebalo da sveobuhvatno pravno reguliše i uredi život graničara. Sam austrijski car Franc I, koji je izdavao ovaj pravni akt, „našim vjernim i hrabrim vojenim-graničarom“, u preambuli, obrazloženju i motivaciji za donošenje ovog zakona je naveo „gotovost, hrabrost, postojanstvo i vjernost s kojom vojni-graničari sebe u svakoj prilici našej oružnoj službi posvetili jesu...“.³² Takođe, 7. maja 1850. Bečki dvor je doneo izmenjen i dopunjen *Osnovni graničarski zakon*, koji je uređivao granicu do kraja njenog postojanja, čime je njena uprava bila u potpunosti odvojena od uprave u *Provincijalu* – potčinjena neposredno Ministarstvu rata u Beču. Najmanje administrativno-teritorijalne jedinice u granici bile su mesne opštine. Jedna ili više opština činile su kompaniju, dok je 12 kompanija sačinjavalo regimentu (puk). Na čelu mesne opštine nalazio se načelnik i opštinski odbor, koje je opština sama birala. Vladar (habzburški car) imao je vrhovnu komandu nad graničarima i pravo da postavlja sve njihove oficire. Generalna komanda je predstavljala vrhovnu vojnu, upravnu i sudsku vlast obaveznu da sprovodi vladarske naredbe, koje su im upućivane preko Ministarstva rata.³³

S obzirom na to da je s vremenom slabila moć Osmanskog carstva, koje je zapadalo u sve dublju ekonomsku, društvenu, vojnu, političku i državnu krizu, banatski graničari su u XVIII i XIX veku učestvovali i u svim drugim ratovima koje je Austrija vodila, pre svega jer su bili najjeftinije i vojnički najefektivnije trupe. Banatski militari su ratovali: protiv Prusa u Ratu za austrijsko nasleđe (1740–1748), u Sedmogodišnjem ratu (1756–1763), u Ratu za bavarsko nasleđe (1778–1779), protiv Osmanskog carstva 1787–1791, u revolucionarnim ratovima protiv Francuske, tj. Napoleona 1792–1815, i protiv Pruske 1866. godine. Sami militari su u svojim predstavkama dvoru neretko isticali kako su uvek lojalno i verno služili „u redu militarском, po zakletvi, verno i pravo, svagdar mi i potomci naši, do poslednje kapi krvi naše služiti na svako mesto, gde zapovest bude“.³⁴ U drugoj polovini XIX veka, kada je sasvim oslabila svaka pretnja od Osmanlija i posebno nakon austro-ugarske 1867. i hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine, granica je razvojačena *Zakonskim člankom 27*, koji je doneo Ugarski sabor, čime je Banatska vojna krajina i prestala da postoji 1873. godine.³⁵ Mnogo pre njenog formalnog ukidanja gotovo sve idejne i identitetske pretpostavke u velikoj meri bile su delegitimisane, prestavši da budu činilac unutrašnje kohezije i homogenizacije graničarskog staleža.

31. Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie Militaire. Krajiško društvo u Francuskom carstvu (1809–1813)*, I, Zagreb, 1988, str. 182.

32. D. Mikavica, V. Gavrilović, G. Vasin, *nav. delo*, str. 160–201.

33. Jovan Savković, *Pregled postanka, razvitka i razvojačenja Vojne granice (od XVI veka do 1873.)*, Novi Sad, 1964, str. 82–87.

34. Dušan J. Popović, „Vojna granica“, u: *Vojvodina II*, str. 321.

35. *Istorija srpskog naroda*, knj. V-2, Beograd, 1994, str. 194–202.

Promenjene istorijske okolnosti, nestanak osmanske opasnosti, modernizacija načina ratovanja u tehničkom i stratezijskom smislu ishodovali su realan gubitak interesovanja za opstanak Vojne granice u Banatu, a time i potrebu za očuvanjem identitetskog i ideološkog okvira kao nužnih pretpostavki za njeno egzistiranje. Druga polovina XIX veka, kao vreme konstituisanja evropskih nacija i uzleta nacionalističkih ideologija, nije bila naklonjena nadnacionalnim i multikonfesionalnim imperijama i granici kao pretpostavci za njeno istorijsko očuvanje.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori:

Arhiv SANU, 12176-a, Cirkulari Karlovačke arhiepiskopije
Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Zrenjanin, 2006.

D. Mikavica, V. Gavrilović, G. Vasin, *Znamenita dokumenta za istoriju srpskog naroda 1538–1918*, Novi Sad, 2007.

Literatura:

Istorija srpskog naroda, knj. III-1, III-2, IV-1, V-2, Beograd, 1994.

Dušan J. Popović, „Vojna granica“, u: *Vojvodina II*, Novi Sad, 2008.

Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, 1980.

P. Rokai, Z. Dere, T. Pal, A. Kasaš, *Istorija Mađara*, Beograd, 2002.

Ričard Dženkins, *Etnicitet u novom ključu*, Beograd, 2001.

Filip Putinja, Žoslin Stref-Fenar, *Teorije o etnicitetu*, Beograd, 1997.

Drago Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie Militaire. Krajiško društvo u Francuskom carstvu (1809–1813)*, I, Zagreb, 1988.

Marko Popović, Miroslav Timotijević, Milan Ristović, *Istorija privatnog života u Srba*, Beograd, 2011.

Vladimir Simić, *Za ljubav otadžbine. Patriote i patriotizmi u srpskoj kulturi XVIII veka u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad, 2012.

Dušan Popović, *Srbi u Vojvodini*, II, Novi Sad, 1959.

E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton, 1957.

Srpski svetitelji u slikarstvu pravoslavnih naroda, Novi Sad, 2007.

Marko Šuica, „Percepcija Osmanskog carstva u Srbiji“, u: *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, Beograd, 2010.

- Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, Beograd, 2011.
- Nenad Ninković, „Pastirske poslanice mitropolita Pavla Nenadovića“, u: *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije*, Novi Sad, 2012.
- Slavko Gavrilović, *Srbi u Habzburškoj monarhiji*, Novi Sad, 1994.
- Erik Hobsbaum, Terens Rejndžer, *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2011.
- Jovan Savković, *Pregled postanka, razvitka i razvojačenja Vojne granice (od XVI veka do 1873)*, Novi Sad, 1964.
- Vojin Dabić, „Knezovi u Vojnoj krajini u Hrvatskoj i Slavoniji do polovine XVIII veka“, *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, 6, Beograd, 2007.
- Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića*, Zagreb, 1914.
- Sima Ćirković, „Rajićeva Istorija i počeci moderne srpske istoriografije“, u: *O historiografiji i metodologiji*, Beograd, 2007.
- Vil i Arijel Djurant, *Doba Voltera*, Beograd, 2004.

Prof. dr Momir Samardžić

GRANIČARSKI IDENTITETI NA PRELOMU VEKOVA (KRAJ 18 – POČETAK 19. VEKA) O ISTORIJSKIM OKVIRIMA POČETAKA NACIONALNO- INTEGRATIVNIH PROCESA U BANATSKOJ VOJNOJ GRANICI

Sažetak: Rad je utemeljen na tezi da je, polazeći od predmodernih identiteta – etničkog i verskog kao najdominantnijih, ali i specifičnog društvenoekonomskog statusa – višedecenijska dinamizacija društvenih i političkih procesa krajem 18. i početkom 19. veka, posebno ideja, a tokom decenije Prvog srpskog ustanka i svest o postojanju ratom nastale teritorije naseljene stanovništvom sa kojim je postojala nesumnjiva višeslojna identitetska bliskost, vodila ka homogenizaciji graničarskih zajednica i, dugoročno posmatrano, predstavljala začetke oblikovanja novog višedimenzionalnog političkog identiteta – nacionalnog identiteta, i u okvirima Banatske vojne granice.

Ključne reči: identitet – nacionalni identitet – Banatska vojna granica

„Vojnokrajiški sistem uvek je pre svega bio izraz ljudske neslobode, podređenosti čoveka sistemu, institucionalnog obeščovečenja, a vrednovano modernizacijskim kriterijumima (...) bio je to izrazito represivan i regresivan sistem“ sa „unutrašnjom varvarizacijom i civilizacijskom marginalizacijom vojnokrajiškog prostora“ kao cenom plaćenom za ulogu branilaca hrišćanstva.¹ Polazeći od navedenih socijalno-institucionalnih determinanti, vodeći hrvatski (jugoslovenski) istraživač vojnograničarskog sistema Drago Roksandić ističe da je vojnu granicu, kao „militarizovano patrijarhalno društvo“, ali i kao „društvo duboko poremećenih tradicionalnih patrijarhalnih odnosa zbog njegove ekstremne militarizacije“, neophodno posmatrati kao posebnost proisteklu iz specifičnosti uređenja habzburške kompozitne države, odnosno etničke, jezičke i verske strukture stanovništva, te razlika u istorijskom nasleđu, stepenu privrednog razvoja, društvenog uređenja itd.²

Iz pomenutih strukturalnih specifičnosti proizlazile su i specifičnosti višestrukih graničarskih identiteta. Kolektivni identitet, predstava o društvenoj pripadnosti, prevashodno je zasnovan na zajedničkoj svesti i kolektivnom pamćenju, kao „delu društvenointegrativnog usmenog ili pismenog znanja koji oblikuje sliku prošlosti grupe“, odnosno „viziji prošlosti koju pojedinci

1. Drago Roksandić, *Dijalog o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj*, predgovor u: Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik. Tom I: Rana krajiška društva (1545–1754)*, Zagreb, 1997, 10.

2. Isti, *Vojna Hrvatska: La Croatie Militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, Zagreb, 1988, 11, 99.

na različit, ali ipak sličan način, tumače, menjaju i saobražavaju samoviđenju sebe i vlastite grupe“, oblikujući istovremeno individualna sećanja njenih pripadnika saglasno mreži običaja, vrednosti i ideala.³ Ostavljajući po strani rodni identitet kao samopodrazumevajuću vrstu identiteta, za predmoderne epohe, uopšteno posmatrano, posebno su značajni lokalni, odnosno regionalni identiteti, društveno-ekonomski (klasni), te verski i etnički.⁴ Često tesno međusobno povezani, „shvaćeni kao dinamična celina gde različiti elementi međusobno deluju komplementarno ili konfliktno“,⁵ oni predstavljaju relacione kategorije, odnosno proizvod su interakcije međuzavisnih društvenih grupa i kolektivnih identiteta, te se njihove simboličke granice konstruišu nasuprot etničkih, verskih, klasnih razlika onog „drugog“, suprotstavljenog „nama“.⁶ Sa druge strane, dinamični politički, privredni i društveni procesi evropske i svetske istorije u poslednjim decenijama 18. i početkom 19. veka – simbolički objedinjeni pojmom „Dvojna revolucija“ (britanska industrijska i francuska politička revolucija)⁷ – uslovili su nastanak novog oblika višedimenzionalnog kolektivnog identiteta – nacionalnog, koji se oslanja na elemente postojećih kolektivnih identiteta, čineći „složeni konstrukt sačinjen od više uzajamno povezanih komponenti“.⁸

Polazeći od evropskog revolucionarnog konteksta, kao i od teza različitih istoričara i teoretičara društvenog razvoja da u doba velikih promena, države i društva moraju da se suoče sa spoljašnjim pritiskom polazeći od postojećeg sistema institucionalnih i društvenih odnosa,⁹ neophodno je ukazati da je razdoblje 1780–1815. prelazno i prelomno kako u istoriji Habzburške monarhije – koja putem reformi i modernizacije pokušava da pronađe svoje mesto u okviru novog svetskog kapitalističkog sistema u ekspanziji¹⁰ – tako i u istoriji ostatka evropskog jugoistoka. Suštinski segment modernizacijskih

3. Jan Asman, *Kultura pamćenja. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd, 2011, 134–137; Todor Kuljić, „Kolektivno pamćenje“, u: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki rečnik*, Beograd, 2007, 243; Isti, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006, 9; Olga Manojlović Pintar, „Istorijska svest i kolektivni identiteti“, u: Olga Manojlović Pintar (ur.), *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Beograd, 2006, 10; Яана Поспишилова, „Приче са моравско-словачке границе“, u: Срђан Радовић (ур.), *Културна прожимања: антрополошке перспективе*, Beograd, 2013, 129.

4. Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 2010, 13–21.

5. Žan-Klod Ruano-Borbalan, „Izgradnja identiteta“, u: Katrin Halpern, Žan-Klod Ruano-Borbalan (ur.), *Identitet(i). Pojedinaac, grupa, društvo*, Beograd, 2009, 9.

6. С. Радовић, „Културе, прожимања, границе: антрополошке (и друге) перспективе“, u: С. Радовић (ур.), nav. delo, 7–11.

7. Eric J. Hobsbawm, *Doba revolucije. Evropa 1789–1848*, Zagreb, 1987, 21.

8. A. D. Smit, nav. delo, 40.

9. Daniel Chirot, *Social Change in the Modern Era*, San Diego – New York – Chicago, 1986, 3–6; Gale Stokes, „The Social Origins of East European Politics“, u: Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1989, 212.

10. Iván T. Berend, György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb, 1996, 23–49; David F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914*, Berkeley – Los Angeles – London, 1984, 11–37.

processa predstavljalo je formiranje novog, političkog, identiteta, ali formiranje izvan definicija utvrđenih od strane onovremenih francuskih prosvetiteljskih filozofa koji su naciju definisali kao zajednicu ljudi koji se pokoravaju istim zakonima i institucijama u granicama određene teritorije, tj. definicija koje su činile osnovu pri formiranju nacionalnih identiteta u zapadnoj Evropi.¹¹ Upravo nasuprot ovakvom razvoju na evropskom Zapadu, ali uslovljeno turbulentnim političkim i društvenim promenama, na srednjoevropsko-balkanskom prostoru nazire se oblikovanje specifične forme nacionalnog identiteta koji počiva na osnovnim elementima identiteta predmodernih etničkih zajednica – kolektivnom vlastitom imenu, mitu o zajedničkim precima, zajedničkim istorijskim sećanjima, jednom ili više diferencirajućih elemenata narodne kulture, povezanosti s određenom „domovinom“, osećaju solidarnosti kod velikog dela populacije – istovremeno se zasnivajući i na verskim merilima diferencijacije.¹² Izuzetan značaj imalo je upravo prožimanje etničkog i verskog identiteta, jer oba proističu iz sličnih kulturnih merila klasifikacije, često se preklapaju i uzajamno jačaju, te mogu da mobilišu velike zajednice.¹³

Polazeći od navedenog višedimenzionalnog istorijskog konteksta, kao i istoričnosti, fleksibilnosti i višeslojnosti identiteta, i to ne samo predmodernih već i identiteta uopšte, kada govorimo o formiranju novog kolektivnog identiteta među etničkim zajednicama Srba, pa i u okvirima vojne granice na prostoru današnje Vojvodine, nesumnjivo je da poslednje decenije 18. veka i prve decenije 19. veka imaju specifičan značaj. Upravo unutar zajednice ugarskih Srba, zahvaljujući posredničkoj ulozi u trgovini između Balkana i Srednje Evrope i, sledstveno, postepenom jačanju srpskog građanskog sloja u pograničnim područjima južne Ugarske,¹⁴ dolazi do izdvajanja sloja etničke inteligencije koji radi na aktivaciji pasivnih etničkih zajednica, sa ciljem oblikovanja novog identiteta oko narodne kulture, istorije i mitologije, ali i vere.¹⁵ Reč je o početku nacionalnointegracijskih procesa među etničkim zajednicama Srba, odnosno o početku višedecenijskog procesa konstrukcije nacionalnog identiteta, sa dinamikom karakterističnom za manjinske zajednice u Monarhiji.¹⁶ Ideja o izdvajanju Banata kao autonomne teritorijalne jedinice, izneta na Temišvarskom saboru 1790,¹⁷ a praćena nizom zahteva koje Milorad Ekmečić naziva „prvim

11. A. D. Smit, nav. delo, 22.

12. Isto, 29–30.

13. Isto, 21.

14. Traian Stoianovich, "Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, Vol. 20, 2, (1960), 263–267; Васа Стајић, „Грађанско друштво и сељаци“, у: *Војводина*, II, Нови Сад, 2008, 190–205.

15. A. D. Smit, nav. delo, 26–28.

16. Miroslav Hroch, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Evropi. Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih evropskih nacija*, Zagreb, 2006, 53–55; Horst Haselsteiner, „O pojmu nacionalizma i njegovim strukturama u Jugoistočnoj Evropi u 19. i početkom 20. stoljeća“, u: H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Evropi*, Zagreb, 1997, 313–315; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1, Београд, 1989, 10–17.

17. Владан Гавриловић, *Темišварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад, 2005, 117–118.

nacionalnim programom vojvođanskih Srba, kao i srpskog naroda uopšte“,¹⁸ bila je tek najkarakterističniji pokazatelj početaka ovih procesa u okvirima srpske etničke zajednice krajem 18. veka, a od posebnog značaja bila je upravo uloga obrazovanih ugarskih Srba u dugoročnom definisanju ciljeva socijalnog bunta u Smederevskom sandžaku 1804. kao začetku borbe koja će rezultirati stvaranjem nacionalne države, zatim u organizaciji ustaničke države,¹⁹ ali i, nasuprot prvobitnim željama ustanika, u okretanju Rusiji pod uticajem vrhova crkvene hierarhije Karlovačke mitropolije.²⁰

Polazeći od stava da „individua 18. veka ima kompleksan identitet koji se sastoji iz više različitih slojeva (...) koji objedinjeni formiraju predmoderni mentalitet doba“ i definicije predmodernog patriotizma kao „osećaja lojalnosti prema otadžbini“ koji se ispoljava u različitim idejama, institucijama i ličnostima, Vladimir Simić ističe da su u Habzburškoj monarhiji, pa, samim tim, i među pripadnicima srpske etničke zajednice, „ljubav prema veri ili otadžbini u najširem smislu, kao i lojalnost vladaru i reformama koje je on sprovodio za dobrobit svojih podanika, predstavljali manifestacione oblike patriotskih shvatanja čoveka tog doba“.²¹ Identitetski obrasci socijalno i vrednosno normirani pomenutom „ljubavlju prema veri ili otadžbini“ upravo ukazuju na značaj prožimanja etničkog i verskog identiteta, koji se preklapaju i uzajamno jačaju, a suštinski su definisani versko-političkim programom Karlovačke mitropolije kojim je „otadžbina izjednačavana sa pravoslavnom verom i zajednicom koja ju je negovala“, a „granice geopolitički shvaćene otadžbine ograničene su idejom velikog srpskog naroda, odnosno svih onih koji su mogli da se sporazumeju tim jezikom“.²² Upravo Karlovačka mitropolija predstavljala je integrativni faktor uobličavanja verskog i etničkog identiteta srpske zajednice u Habzburškoj monarhiji.²³

Pored etničkog i verskog, kao segmenata višeslojnog predmodernog identiteta etničke zajednice Srba, za razumevanje specifičnosti krajiškog

18. М. Екмечић, *Сиварање Јуџославије*, 60. У каснијим интерпретацијама захтеве Темишварског савора Екмечић назива само „првом српском националном доктрином“ (М. Екмечић, *Дуто крешање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд, 2007, 115)

19. Славко Гавриловић, „Срби у Хабзбуршкој монархији и Први српски устанак“, у: С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд, 1993, 158–164; Радош Љушић, *Српска државност XIX века*, Београд, 2008, 21–26; 73–75, 79; Драгослав Јанковић, *Српска држава првој устанка*, Београд, 1984, 100–108; М. Екмечић, *Дуто крешање између клања и орања*, 128–136.

20. Димитрије Руварац, „Митрополит Стеван Стратимировић и Јован Јовановић бачки владика, први весници српске слободе“, *Архив за историју српске православне Карловачке митрополије*, IV (1914), 90–95; Стеван М. Димитријевић, *Стевана Стратимировића митрополиша карловачкој План за ослобођење српског народа*, Београд, 1926, 1–31; С. Гавриловић, *Војводина и Србија у време првој устанка*, Нови Сад, 1974, 20–21.

21. Владимир Симић, *За љубав ошацине. Патриоте и патриоизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад, 2012, 15–17.

22. Исто, 58–70.

23. Мирослав Тимотијевић, „У освит новог доба“, у: Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватној живота у Срба од средњеј века до савременој доба*, Београд, 2011, 178.

identiteta od posebnog značaja je bilo pitanje odnosa prema vladaru, odnosno dinastiji Habzburg. Dinastički patriotizam, kao „vezivna materija koja je spajala različite delove političke nacije i društva“,²⁴ imao je važno mesto u predmodernom političkom diskursu monarhističke Evrope, a u Habzburškoj monarhiji kao kompozitnoj državi bio je ključna integracijska spona, do posebnog izražaja dolazeći upravo u okvirima vojne granice, kao „vojne institucije *sui generis*“,²⁵ odnosno posebne odbrambene i upravne oblasti podređene Dvorskom ratnom savetu u Beču, tj. samom vladaru. Krajišnici su bili neposredni podanici apsolutističke države u kojoj se, prema mišljenju Drage Roksandića, obezličnost gospodara pretvorila u ideologiju o „vernoj carskoj službi“, dok je njihov specifičan odnos prema vladaru bio „ukorenjen (...) u iluziji o međusobnoj zavisnosti, koja je posredovana ideologijom privilegijalnosti“, odnosno posebnim položajem graničara kao „slobodnih seljaka i vojnika“ u okvirima zasebne teritorije, položajem koji je isticao njihov različit društveni položaj u odnosu na seljake Provincijala, ali i nesumnjive psihološke i kulturne razlike koje definišu identitet graničara kao ratnika.²⁶ Međutim, upravo ovim razlikama Roksandić pripisuje činjenicu da su graničari svoj podanički položaj i „službu caru“ pretpostavljali službi plemićima uprkos podatku da su sve brojnije obaveze koje je u drugoj polovini 18. i početkom 19. veka apsolutistička država nametala graničarima bile veće od kmetovskih obaveza u Provincijalu.²⁷

Pored toga, pomenuti pojam „slobodan seljak i vojnik“, kojim vodeći austrijski istraživač vojne granice Karl Kazer pokušava da determiniše suštinu položaja graničara, odnosno ukazuje na to da su „te dve komponente bile dva nepromenjiva pola u životu krajišnika, a istodobno osnov na kojemu se temeljila struktura krajiškog društva“,²⁸ upućuje na specifičan društveno-ekonomski identitet stanovnika vojne granice. Prema Kazerovom mišljenju, unutar vojnograničnog sistema, pomenuti socijalni status, model „slobodan seljak i vojnik“, pokazao je veliku integrativnu snagu – inače ideja vojne granice ne bi uspela da bude ostvarena – a proces stapanja doveo je do vrlo homogenog, seljačkog društva bez značajne društvene stratifikacije,²⁹ dok su graničarski oficiri, sveštenstvo, trgovci i zanatlije u regimentama ili vojnim komunitetima činili malobrojni „gornji sloj“, koji je, delujući u okvirima „društva trajne agrarne krize“, bio vrlo ograničen u svojim razvojnim mogućnostima.³⁰ Na kraju, u kontekstu višeslojnosti predmodernih identiteta, specifičan krajiški društveno-ekonomski identitet bio je praćenom vezanošću za prostor i zemlju u kojoj se nalaze kosti predaka, definisan svojim lokalnim poreklom.

24. В. Симић, нав. дело, 105.

25. Војин С. Дабић, *Војна крајина. Карловачки генералити (1530–1746)*, Београд, 2000, 3.

26. D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 14–15, 235.

27. Isto, 12.

28. Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, 17.

29. Isti, *Slobodan seljak i vojnik. Tom II: Povojačeno društvo (1754–1881)*, Zagreb, 1997, 187; В. С. Дабић, нав. дело, 265.

30. D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 14, 74.

Na početku razdoblja ratova, koje za austrijsku vojsku počinje 1788, višeslojnost identiteta etničke zajednice krajiških Srba u okvirima vojnograničnog sistema na prostoru današnje Vojvodine – dakle, na prostoru Slavonske i Banatske vojne granice – podrazumevala je širi, etnički i verski, te uži, specifično krajiški identitetski kod, povezan sa socioekonomskim položajem i odnosom prema vladaru, te lokalnim poreklom. Više od četvrt veka ratovanja graničarskih regimenti širom evropskog kontinenta, kao i značajne socijalne i geopolitičke promene u neposrednom okruženju – austrijsko-osmanski rat 1788–1791, francuski revolucionarni i napoleonovski ratovi (1792–1815), te Prvi srpski ustanak (1804–1813) – nisu mogli da ne utiču „na psihološke, kulturne, i političke promene u krajiškom društvenom biću“,³¹ odnosno na način na koji je na prostoru vojne granice u današnjoj Vojvodini započeo proces integracije prednacionalnih identiteta.

Ova inicijalna faza procesa nacionalne integracije, odnosno konstrukcije nacionalnog identiteta, odvijala se različitom dinamikom među srpskim etničkim zajednicama u Habzburškoj monarhiji. Vojna granica obično se označava kao prostor na kojem je proces nacionalne integracije tekao sporije,³² usled autarkičnosti graničarskog društva, odnosno specifične društvene strukture, čija je jedna od značajnih karakteristika manji broj obrazovanih koji se smatraju jednim od neophodnih preduslova za početnu fazu nacionalnih pokreta,³³ iako bi se moglo reći da je, posmatrano iz ugla procesa konstrukcije nacionalnog identiteta, isuviše oštra Ekmečićeva konstatacija da će graničari, zahvaljujući specifičnom socijalnom položaju vlasnika nad zemljom „decenijama ostati verni podanici koji se ne zanimaju za politiku“, te da „u nedostatku boljeg socijalnog vodstva, sem sveštenika i oficira, to nisu mogli ni da su hteli“. ³⁴ Ipak, iako suštinski odražavaju naučno relevantniji stav istoriografije socijalističke Jugoslavije o socijalnoj dimenziji u korenima društvenih pokreta koji će evolucijom postati dominantno nacionalni – nasuprot na primordijalnom, organicističkom konceptu utemeljenih teza o večnoj naciji, te, sledstveno, „nacionalnim“ ustancima protiv Osmanlija od ustanka u Banatu 1594. do Prvog srpskog ustanka³⁵ – Ekmečićeva teza o „vernom podaništvu“ nije suprotstavljena pretpostavljenom značaju koji višestruko turbulentne

31. Isto, 14.

32. K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, 183–184.

33. M. Hroch, nav. delo, 46–47.

34. M. Екмечић, *Сиварање Југославије*, 1, 64.

35. Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд, 1995, 11–43; С. Гавриловић, *Селачки покрет у Срему у доба Првој српској устанка*, Зборник Матице српске, серија друштвених наука, 7 (1954), 13–15. Научне прецизности ради, важно је ипак напоменути да се и у послератној историографији говори о националноеманципаторском карактеру сељачких покрета на почетку 19. века, дакле и овде је иманентна теза о постојању националног идентитета као константе, али је, указујући на социјалне аспекте друштвених покрета, учинjen први корак па превазилаженju примордијалног концепта, иако, рекло би се, једини корак.

decenije kraja 18. i početka 19. veka imaju za homogenizaciju graničarskih srpskih etničkih zajednica, u širem kontekstu čiji suštinski deo predstavlja formiranje teritorijalne celine nezavisne od osmanske vlasti u neposrednom susedstvu, južno od Save i Dunava.

Usmeravajući pažnju na Banatsku vojnu granicu, odnosno demografski okvir istorijskih procesa, značajno je naglasiti da je, saglasno jednoj od dominantnih identitetskih determinanti habzburške kompozitne države u proučavanom razdoblju, austrijska statistika polazila od verske strukture stanovništva, te zabeležila da je u okvirima Nemačko-banatske regimente (bez Pančeva), koja obuhvata najveći deo vojnograničarskog prostora Banatske vojne granice danas u okvirima Vojvodine, početkom 19. veka živelo 64.644 stanovnika,³⁶ od kojih je najmanje 53.450 bilo pravoslavnih (82,68%), većinom pripadnika srpske etničke zajednice, dok je rumunska etnička zajednica većinski nastanjivala prostor Vlaško-ilirske regimente.³⁷ O procentualnom

36. J. A. Demian, *Statistische beschreibung der Militär-Gränze*, II, Wien, 1807, 305, 412–426.

37. Prema popisu iz 1802, od nešto više od 840.000 stanovnika vojne granice, u okvirima Banatske vojne granice živelo je 144.038 – u Nemačko-banatskoj regimenti 64.644, Vlaško-ilirskoj regimenti 70.080, te u vojnim komunitetima 9.314 (Pančevo 5.712, Bela Crkva 3.602). Iako prilično precizno ukazuje na versku strukturu stanovništva Vlaško-ilirske regimente (pravoslavaca 68.789, katolika 967, neznatan broj pripadnika ostalih verskih zajednica) čije većinsko pravoslavno stanovništvo čini rumunska etnička zajednica, austrijski statističar J. A. Demijan, pretpostavljamo svesno, u vreme Prvog srpskog ustanka i opreza koji obeležava politiku dvora prema Srbima u južnoj Ugarskoj, izbegava navođenje preciznih podataka o Nemačko-banatskoj regimenti, napominjući tek da je većina stanovništva u celokupnoj Banatskoj vojnoj granici pravoslavne veroispovesti, dok većina katolika živi u okvirima Nemačko-banatske regimente. Kod Demijana neobjavljene podatke o broju pravoslavnih u okvirima Nemačko-banatske regimente (53.450) donosi Sreta Pecinjički (Срета Пецињички, „Основни подаци о православним насељима XII Немачко-банатског пука у 1801. години“, *Зборник Матице српске за историју*, 15 (1977), 143–150). Pecinjički ističe da su ovo podaci bez sela Jabuka i Glogonj, podrazumevajući da se u njima takođe nalazi bar deo pravoslavnog stanovništva. Međutim, Demijan Jabuku i Glogonj, kao i Francfeld i Karlsdorf, navodi kao sela naseljena isključivo nemačkim, a Antalfalvu, Janošfalvu i Debeljaču kao sela naseljena isključivo mađarskim stanovništvom. (J. A. Demian, nav. delo, 309–312) Prema navodima Dušana J. Popovića, u Jabuci su od 1783. živeli samo Nemci, dok je Glogonj bio mesto naseljeno mešovitim stanovništvom, ali je 1788. spaljeno, a stanovništvo pobijeno. (Душан Ј. Поповић, *Срби у Банату до краја осамнаестог века. Историја насеља и становништва*, Београд, 1955, 105, 115) Zbir 41 sela koje navodi Pecinjički i sedam sela koje pominje Demijan daje zbir od 48 sela, koliko je prema popisu 1802–1803. bilo na prostoru Nemačko-banatske regimente. Važno je, ipak, napomenuti da su statistički podaci o Vojnoj granici prikupljeni 1801. i 1802, dok su 1802–1803. kolonizovani Nemci i Mađari u Karlsdorf, Antalfalvu i Janošfalvu, te samim tim, bar jedan njihov deo nije obuhvaćen u okviru popisana 64.644 stanovnika Nemačko-banatske regimente.

Pored toga, Antal Hegediš i Katarina Čobanković (*Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad, 1991, 111), pozivajući se na Demijanovu statistiku, navode da je, prema popisu iz 1802, u okvirima vojne granice živelo 841.295 stanovnika. Međutim, usled razlika

značaju pravoslavnog stanovništva na prostoru Nemačko-banatske regimente svedoči i popis pravoslavnih kuća, prema kojem je 1793. na prostoru regimente, bez Pančeva, evidentirano 6.186 kuća naseljenih stanovništvom pravoslavne veroispovesti,³⁸ dok je, zahvaljujući migracionim procesima unutar Monarhije i doseljavanju sa teritorije Osmanskog carstva,³⁹ koji su smanjivali negativne posledice značajnih ljudskih gubitaka krajiške vojske u ratu protiv Francuske, navedeni broj osam godina kasnije uvećan na 6.668 kuća.⁴⁰

Početak razdoblja ratova (1788–1815) bio je upravo posebno turbulentan za prostor južnog Banata. Prvu fazu austrijsko-osmanskog rata 1788–1791, koji je ponovo aktuelizovao Istočno pitanje, obeležilo je zajedničko ratovanje osmanskih Srba i graničarskih vojnih formacija,⁴¹ dok se u literaturi pominju desetine hiljada izbeglica iz pograničnih oblasti Osmanskog carstva, pre svega Smederevskog sandžaka – okolina Beograda, pa kasnije i ostali delovi – koji su sukcesivno, zavisno od razvoja ratnih operacija, prelazili na austrijsku stranu i smestili se po Banatu i Sremu,⁴² da bi u razdoblju avgust–oktobar

između brojeva za pojedine delove vojne granice navedenih u Demijanovom statističkom pregledu i delu pomenutih autora, ovde se ograničavamo na okvirno navođenje od 840.000. U historiografiji je uobičajeno preuzimanje statističkih podataka koje donosi Demijan, te to čini i autor do danas jedine monografije o Banatskoj vojnoj granici Feliks Mileker (*Историја банаџишке војничке границе 1764–1873*, Панчево, 1995, 7). Sa druge strane, kao primer nenaučnog korišćenja kvantitativnih podataka moguće je navesti Dušana J. Popovića koji navodi da je 1797. „od ukupnog broja Srba koji su tada živeli u Austriji, u granicama šire Mađarske bilo“ u vojnoj granici 322.885, pri čemu je ovo zapravo broj stanovnika delova vojne granice (Slavonske i Banatske vojne granice i Šajkaškog bataljona) uopšte, a nikako samo Srba. Istovremeno, navodi da je na prostoru nepostojećeg Srpsko-banatskog puka 1797. živelo 47.391 Srba, dok mu podaci za Nemačko-banatski i, takođe nepostojeći, Vlaško-banatski puk nisu poznati. (Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводици. Од Темишварској сабора 1790. до Блатовештинској сабора 1861*, Нови Сад, 1963, 7)

38. Мирко Митровић, „Из пописа православних у Карловачкој митрополији крајем XVIII и почетком XIX века (1792–1801)“, *Зборник Мајице српске за историју*, 43–44 (1991), 98–99.

39. Д. Ј. Поповић, *Срби у Банаџу*, на више места; С. Пецињички, „Основни подаци о православним насељима“, 144–150.

40. С. Пецињички, „Основни подаци о православним насељима“, 144–150. U popisu iz 1801. koji donosi Pecinjčki pojavljuje se selo Stara Borča, sa 49 pravoslavnih kuća i 171 stanovnikom pravoslavne veroispovesti, koje se ne pojavljuje u popisu iz 1793. jer njeno ponovno naseljavanje počinje 1794. (Д. Ј. Поповић, *Срби у Банаџу*, 97) U godinama posle 1793. znatno se povećao priliv pravoslavnog stanovništva u vojnu granicu (Срета Пецињички, „Подаци о становништву и насељима јужног Баната у XVIII и XIX веку“, *Зборник Мајице српске за друштвене науке*, 36 (1963), 164–168), ali 1802–1803. zabeleženo je i doseljavanje nemačkog i mađarskog stanovništva. Demijan navodi da je 1803, posle kolonizacije Nemaца u Karlsdorf i Mađara u Antalfalvu i Janošfalvu, na prostoru Nemačko-banatske regimente, bez Pančeva, bilo ukupno 8.364 kuće. (J. A. Demian, nav. delo, 312). Polazeći od pretpostavke da se u mirnodopskom razdoblju 1801–1803. broj pravoslavnih kuća verovatno nije uvećao u meri koja bi ozbiljnije dovela u pitanje statističko poređenje korišćenjem podataka iz 1801, odnosno 1803, moguće je zaključiti da je u okviru Nemačko-banatske regimente 1803. bilo 80% (79,72%) kuća nastanjenih pravoslavnim stanovništvom.

41. Душан Пантелић, *Кочина крајина*, Београд, 1930, 14–51; *Isti*, *Београдски пашалук после Свиштовској мира 1791–1794*, Београд, 1927, 3–22;

42. *Isti*, *Кочина крајина*, 51–66; *Isti*, „Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1788–1790“, *Глас СКА*, CXXXVIII (1930), 164–204. Portin pristanak na ostanak

1789. osmanska vojska osvojila i opljačkala najveći deo Banatske vojne granice, uključujući Pančevo i Belu Crkvu, koji su spaljeni, uz ogromne gubitke kako vojske, tako i civilnog stanovništva.⁴³ O ogromnim gubicima koje su graničarske regimente podnele u ovom ratu najrečitije govori podatak da je sa prostora celokupne vojne granice, prostora koji je naseljavalo oko 800.000 stanovnika,⁴⁴ u prvi rat protiv revolucionarne Francuske 1792. bilo moguće krenuti samo sa 13.000 graničara.⁴⁵

Ostavljajući opustošeni Banat, banatske graničarske regimente krenule su 1792. na Rajnu, ratujući tokom sledeće decenije protiv francuske revolucionarne vojske na širokom prostoru od Nizozemske i nemačkih državnica do Švajcarske, južnog Tirola i Apeninskog poluostrva.⁴⁶ Uprkos stalnim demografskim poremećajima usled neprestanog ratovanja, vojna granica je prirodnim priraštajem i kolonizacijom uspevala da obezbedi vojne kontingente za austrijsku vojsku čineći njen velik deo,⁴⁷ a banatske jedinice provodile su godinu za godinom u ratnim kampanjama i učestvovalе u bitkama na svim značajnijim bojištima. U brojnim porazima koje su koalicije evropskih monarhija trpele u ratovima protiv Francuske, i graničarske regimente trpele su značajne gubitke, posebno usled neprilagođenosti novom kantonolnom uređenju kojim su uklopljene u okvire ostalih formacija austrijske vojske.⁴⁸ Na taj način, problemi i krize sa kojima se Habzburška monarhija suočavala i koji su ukazivali i na šire društvene protivrečnosti unutar same monarhije, uticali su i na stabilnost krajiškog društva. Na osnovu proučavanja graničarskog društva

izbeglica u Austriji postao je deo Svištovskog mirovnog ugovora 1791. (čl. 8).

43. Ф. Милекер, nav. delo, 65–67; Д. Пантелић, *Коцина крајина*, 87–98. Prema podacima koje donosi Vaniček na osnovu izveštaja od 15. septembra 1790, sa prostora Nemačko-banatske regimente odvedeno je u ropstvo, ubijeno, od bolesti umrlo ili pobeglo i u granicu se nije vratila 13.331 osoba, odnosno gotovo četvrtina stanovništva, dok su podaci za Vlaško-ilirsku regimentu bili još porazniji (22.919). (Fr. Vanicek, *Specialgeschichte der Militärgrenze*, III, Wien, 1875, 472; Ф. Милекер, nav. delo, 65–67) Prema jednom savremenom izveštaju, na prostoru Vršачke eparhije (Provincijal i vojna granica) spaljeno je 68 crkava i 52 škole, zarobljeno 12.397, a ubijeno 556 civila. (Никола Гавриловић, „Српске и румунске граничарске школе од Темишварског сабора до појаве Уроша Несторовића (1790–1810)“, *Зборник Мајшице српске за историју*, 26 (1982), 180)

44. Prema podacima iz 1798, u Vojnoj granici bilo je 797.988 stanovnika. (A. Hegediš, K. Čobanković, nav. delo, 111 – prema Carl B. Hietzinger, *Statistik der Militärgränze der österreichischen Kaisertums*, I, Wien, 1820)

45. D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 182.

46. F. Vaniček, nav. delo, 5–55; Ф. Милекер, nav. delo, 68–69. O učešću graničara u ratovima protiv Francuske prvi je, i to vrlo detaljno, u Letopisu Matice srpske pisao major Stanislav Šumarski, i sam učesnik u pomenutim ratovima. („Град а за пов стницу сербску. Сербски во ниц у францусзско во ни од 1792–1801“, *Л шойис Мајшице сербске*, 3–4 (1845), 1–4 (1846); „Град а за пов стницу сербску. Сербски во ниц у францусзско во ни од 1800–1801“, *Л шойис Мајшице сербске*, 1 (1847); „Град а за пов стницу сербску. Дногодишн і Францускі рат године 1805“, *Л шойис Мајшице сербске*, 2 (1847))

47. Za rat 1799. od 823.850 stanovnika Vojne granice 101.692 bili su muškarci u dobi za vojnu službu. Na novi rat protiv Francuske mobilisano je 56.664, što je činilo jednu šestinu austrijske vojske. (D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 182)

48. D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 129–130.

u hrvatskom delu vojne granice Drago Roksandić došao je do zaključka da je dubina krize sa kojom se suočilo krajiško društvo posle poraza 1809. suštinski zadiralo u jedan od temelja samosvojnog identiteta graničara – veru u smisaonost službe caru.⁴⁹ Sa druge strane, vojni porazi i demografski gubici bili su praćeni sve težim privrednim položajem graničarskih porodica. Posle osmanskog pustošenja Banata 1788, kontinuirano ratovanje onemogućavalo je privredni razvoj ionako autarkične privrede zasnovane na principu samodovoljnosti, koje je u ratnim uslovima bilo praćeno dodatnom oskudicom koja nije mogla da mimoide ni zatvoreni privredni sistem graničarske kućne zadruge.⁵⁰ Upravo usled jačanje unutrašnjih protivrečnosti u samoj Monarhiji, u širem kontekstu društvenih promena na evropskom kontinentu, kraj 18. i početak 19. veka obeležili su različiti vidovi ispoljavanja socijalnog nezadovoljstva, za koje se tek delom može pretpostaviti da su imali i neke konkretnije idejne korene i u upoznavanju pripadnika graničarskih regimenti sa sistemom vrednosti koji je nadahnjivao francusku revolucionarnu vojsku.⁵¹

Za pripadnike srpske etničke zajednice u Habzburškoj monarhiji od posebnog značaja bio je pokret osmanskih Srba u Smederevskom sandžaku. Pišući o deceniji koja je prethodila Prvom srpskom ustanku, istoričar Slavko Gavrilović ističe da je „Srbijance i vojvođanske Srbe“ povezivala „zajednička tradicija i vera te trgovina stokom“,⁵² odnosno da je reč „o ljudima istog jezika, tradicije, vere, čije je ekonomsko stanje bilo vrlo slično“.⁵³ Široj svesti o identitetskoj povezanosti doprinosili su nesumnjivo i turbulentni događaji od vremena poslednjeg rata Monarhije i Osmanskog carstva koji su dovodili do čestih pokreta stanovništva sa jedne i druge strane granice i, na kraju, mirovnim ugovorom predviđenog ostanka izbeglica u Sremu i Banatu, ali i zajednička borba u okviru ratnih formacija austrijske vojske. Stoga, ne zanemarujući značaj ekonomskih faktora, u aktuelnom istorijskom kontekstu, u kojem ne govorimo o postojanju nacionalne države, odnosno jedinstvene teritorijalne celine, važno je istaći značaj političke komponente koja se javlja na prelomu vekova i koja, posle prvih uspeha ustanika, već 1804. definiše i artikuliše dugoročne političke, odnosno teritorijalne ciljeve, te ima suštinski značaj jer će kroz borbu za njeno ostvarenje – za stvaranje i proširenje nacionalne države – biti kovan novi višedimenzionalni identitet – nacionalni, kao izraz nove vrste političkog legitimiteta utemeljenog na suverenitetu naroda. Pošto je posle „ulaska nacija u istoriju“, kao dugoročno neposredno ugrožena, Habzburška monarhija postala jedan od najsnažnijih zastupnika očuvanja osmanske vlasti na Balkanu, te samim tim protivnik nacionalnih pokreta balkanskih hrišćana koji bi se

49. Isto, 15.

50. Isto, 74–75.

51. Мита Костић, „Неколико идејних одраза Француске револуције у нашем друштву крајем 18. и почетком 19. века“, *Зборник Матице српске, серија друштвених наука*, 3 (1952), 5–20; Д. Јанковић, *нав. дело*, 42–45; С. Гавриловић, *Айрарни њокреши у Срему и Славонији њочешком XIX века*, Београд 1960, 21–22; *Isti, Сељачки њокреши у Срему*, 14–16.

52. С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 13–14.

53. *Isti, Сељачки њокреши у Срему*, 45.

prelili preko njenih granica,⁵⁴ prostor vojne granice uz granice ustaničke Srbije postao je oblast posebnog interesovanja Habzburga. U Banatskoj vojnoj granici posebna pažnja obraćana je na pripadnike Nemačko-banatske i Vlaško-ilirske regimente, te trgovce na prostoru vojnih komuniteta, posebno Pančeva koje je imalo izuzetan strateški položaj zbog blizine Beograda.⁵⁵

Objavljeni su brojni izveštaji konfidenata upućeni u Beč sa prostora Banatske vojne granice koji potenciraju, i često predimenzioniraju, naklonost pripadnika pomenutih regimenti prema ustanicima, ukazuju na veze, pa i planove graničara i ustanika da ustanak preliju preko Dunava, na prostor Banata.⁵⁶ Posle okretanja ustanika Rusiji, i ulaska Rusije u rat sa Osmanskim carstvom 1806, tokom zime 1806 i prve polovine 1807, pravoslavno stanovništvo u Monarhiji, a posebno Srbi u vojnoj granici u Banatu i Sremu, bili su u središtu pažnje Bečkog dvora i policije. I to ne bez razloga. Veze ustanika i graničara nesumnjivo su postojale. O tome svedoči i ustanički memoar od 27. avgusta 1807. ruskom caru u kojem navode „da imaju nameru da se u dogovoru sa Srbima u Banatu i Sremu oslobode turskog i nemačkog jarma“,⁵⁷ kao i Ticanova buna u Sremu 1807, te Krušička buna 1808. u Banatu.

Ne ulazeći u detaljnije izlaganje pobune od 13. juna 1808. u banatskom graničarskom mestu Krušćici,⁵⁸ nesumnjive su određene veze između pokretača bune i ustaničkih vođa sa druge strane Dunava, jer je ideja o buni, kako poznati istorijski izvori pokazuju, rođena već 1806, prilikom boravka u Srbiji jednog od kasnijih vođa, bivšeg frajkerskog kapetana Marijana Jovanovića, i podrazumevala je ustanak Srba i Rumuna u Banatu, ustanak koji je trebalo da počne u Banatskoj vojnoj granici. Socijalnoekonomski položaj i verska pripadnost bili su odlučujuće identitetske determinante koje su upućivali pripadnike dve etničke zajednice na saradnju. Vođe pobune – pored Jovanovića, bivši frajkerski natporučnik Pivu Žumanku, komandant mesne graničarske postaje u Krušćici Toma Skipeće, te mladi pravoslavni sveštenik Dimitrije Georgijević – računali su da će im se, upravo polazeći od socijalno motivisanog nezadovoljstva, pridružiti graničari i seljaci u Provincijalu, a kao poziv za ustanak poslužila je tobožnja proklamacija srpskog vojvode Petra Dobrnjca upućena banatskom sveštenstvu. Međutim, pokazalo se da su očekivanja zaverenika bila neosnovana, iako je

54. H. Haselsteiner, „Osnove istočne politike Habsburške monarhije između kontinuiteta i promjene“, u: H. Haselsteiner, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Evropi*, 149–152.

55. С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 72–79. Kako naglašava Slavko Gavrilović, „bilo je u tom pogledu i patriotskih osećanja, ali je mogućnost zarade bila skoro uvek u prvom planu“, pa su isti trgovci, posebno oni iz Pančeva, snabdevali i ustanike i beogradsku osmansku posadu. (С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 49)

56. Исто, 88–99, 121–154; Миховил Томандл, *Панчево и Први српски устанак*, Панчево, 2004, 9–36; С. Гавриловић, „Мисија грофа Ј. Мајлата међу Србима и Румунима 1808. године“, *Зборник Машице српске за историју*, 8 (1973), 100–111. Jedan poverenik koji je proutovao Banat od Temišvara prema Zemunu zabeležio je u izveštaju da je „svuda (...) naišao na revolucionarni zanos“.

57. С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 92.

58. Krušćica je selo u okvirima teritorije Vlaško-ilirske regimente, ali nedaleko od linije razdvajanja dveju banatskih regimenti.

u narodu bilo latentnog nezadovoljstva prema vojnoj službi i spahijama, kao i simpatija prema ustaničkoj Srbiji. Nade zaverenika u graničarske oficire pokazale su se iluzorne, kao i očekivanja o masovnom uključenju Rumuna u ustanak. Posle neuspeha u Kruščici, a zatim zbog krize srpskog ustanka, u Banatu je došlo do trajnijeg smirivanja situacije.⁵⁹

Sa druge strane, nasuprot *a posteriori* tumačenjima karakterističnim za razdoblje posle Prvog svetskog rata, koje su u pokrete graničara, pa i stanovnika Provincijala, učitavale snažna nacionalna osećanja,⁶⁰ naučne interpretacije pokreta stanovništva na prostoru Habzburške monarhije u vreme Prvog srpskog ustanka, ostvarene u okvirima istoriografije socijalističke Jugoslavije u drugoj polovini 20. veka, osporavaju ovakve teze i naučno utemeljeno ukazuju na neophodnost opreznijeg pristupa istraživanju. Paradigmatičan primer predstavljaju pripadnici graničarskih regimenti koji su napustili svoje jedinice i prešli u ustaničku Srbiju. Među njima, „bilo ih je raznih narodnosti, raznih zanimanja i još različitijih namera i karaktera, što pokazuje da nisu svi iz idealnih patriotskih pobuda prelazili u Srbiju, kao što se može pogrešno zaključiti“ iz starije literature.⁶¹ Široko heuristički utemeljivši svoje radove, Slavko Gavrilović zaključio je da su motivi koji su podsticali graničare na bekstvo u Srbiju najčešće bili oslobođenje od vojne službe i discipline, odnosno nastojanje da se izbegne regrutacija i odlazak na evropska ratišta.⁶² Pored toga, kao uzrok su bili prisutni i sukobi unutar kućnih zadruga, dugovi ili krivična dela... Napominjući da je bila reč o „množini prebega i dezertera koji su stalno išli tamo i amo“, Gavrilović ističe da su se graničari i vojni dezerteri, suočeni sa teškim materijalnim stanjem i uslovima života u ustaničkoj Srbiji, mnogo češće vraćali u Monarhiju od seljaka iz Provincijala.⁶³ Opadanje „revolucionarnog oduševljenja“ među graničarima, i to u, čini se, značajnijoj meri nego među „prečanima“ prebeglim iz Provincijala, suštinski svedoči o niskom nivou, odnosno nepostojanju, nacionalne svesti o čijem jasnom prisustvu među

59. С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 154–162; Isti, „Два прилога проучавању Крушчичке буне 1808, *Зборник Мајице српске, серија друштвених наука*, 7 (1954), 187–195; Isti, „Документа Карловачког архива о Крушчичкој буну 1808 године“, *Зборник Мајице српске, серија друштвених наука*, 12 (1956), 76–87; Д. Ј. Поповић, *Срби у Војводини*, 3, 48–51. Архивску граду из беčkih архива о Крушчичкој буну објавио је пре Другог светског рата Алекса Ивић у: *Списи беčkih архива о Првом српском устанку*. Књига V – година 1808, Суботица 1939.

60. Станоје Станојевић, „Карађорђе и неослобођено Српство“, у: *Карађорђе. Живот и дело*, Београд, 1924², 41–46; Фердо Шишић, „Карађорђе, Јужни Словени и Наполеонова Илирија“, у: *Карађорђе. Живот и дело*, 47–64. Станоје Станојевић писао је: „Одмах од првога дана устанка почели су к њима да прелазе и многи Срби који су били волјни да своју љубав према народу и слободи засведоче својом крвљу и својим животом. Многи млади Срби из Срема, Баčke и Banата, особито Граничари, прелазили су од самог почетка устанка у Србију и борили се ту храбро и предано за слободу и живот нове српске државе“. (С. Станојевић, *нав. дело*, 44)

61. С. Гавриловић, „Аустрија и питање војвођанских дезертера и пребегара у време Првог српског устанка“, *Зборник Мајице српске, серија друштвених наука*, 7 (1954), 107.

62. Према извештајима команданата граничарских regimenti, постало је уобичајено да приликом покрета граничарских regimenti на ратиште неколицина граничара побегне у Србију, али се после одређеног времена врати кућарама.

63. С. Гавриловић, *Војводина и Србија*, 254–273.

širokim slojevima stanovništva će biti moguće govoriti tek jedan vek kasnije,⁶⁴ kada kroz kombinaciju procesa vernakularne mobilizacije i birokratske inkorporacije, da upotrebimo analitičke kategorije Antonija Smita,⁶⁵ bude završen proces izgradnje srpskog nacionalnog identiteta, kako unutar srpske novovekovne države, tako i među zajednicama u njenom okruženju. Suštinski socijalno motivisani, pokreti stanovništva unutar vojne granice na prelomu vekova predstavljali su tek okvir unutar kojeg počinje formiranje novog višedimenzionalnog identiteta oko narodne kulture, vere, istorije i mitologije, dok za političko delovanje granica još nije bila spremna.⁶⁶

* * *

Iako je graničarsko društvo, usled specifičnosti društvene strukture, bilo suštinski konzervativno, unutrašnje protivrečnosti Habzburške monarhije, te četvrt veka ratovanja širom Evrope u kojem sudeluju graničarske regimente, uticali su na višestruko uslovljene „psihološke, kulturne i političke promene u krajiškom društvenom biću“, na koje ukazuje i koje potencira Roksandić.⁶⁷ U okvirima ovih promena koje utiču i na pripadnike etničke zajednice Srba, polazeći od predmodernih identiteta – etničkog i verskog kao najdominantnijih, ali i specifičnog socijalnog statusa – višedecenijska dinamizacija društvenih i političkih procesa na prelomu vekova, posebno ideja, a tokom decenije ustanka i svest o postojanju ratom nastale teritorije naseljene stanovništvom sa kojim je postojala nesumnjiva višeslojna identitetska bliskost, vodila je ka homogenizaciji i graničarskih zajednica i, dugoročno posmatrano, predstavlja začetke oblikovanja novog višedimenzionalnog političkog identiteta – nacionalnog identiteta, i u okvirima Banatske vojne granice. Ipak, imajući u vidu činjenicu da su se nacionalnointegracijski procesi u okvirima Vojne granice odvijali sporije nego u Provincijalu usled specifične društvene strukture i socijalno-ekonomskih uslova, ali i ne zanemarujući suštinsku složenost i višeslojnost novog identiteta, ne iznenađuje snažno prisustvo socijalno motivisanih pokreta, jer su upravo oni, i sa njima povezani novi oblici političkog legitimiteta, odnosno suverenitet naroda, predstavljali mobilizacijski okvir unutar kojeg je vremenom razvijan novi kolektivni identitet među širim slojevima stanovništva. Austrijsko-osmanski rat 1788–1791, francuski revolucionarni i napoleonovski ratovi (1792–1815), Prvi srpski ustanak (1804–1813), te značajne socijalne i geopolitičke promene u neposrednom okruženju, predstavljali su istorijski okvir početaka nacionalnointegracijskih procesa u Banatskoj vojnoj granici (i šire, naravno), odlučujuće utičući i na unutrašnju dinamiku krajiškog društva, kako na prelomu vekova, tako i u decenijama koje su dolazile.

64. М. Екмечић, *Сиварање Јуџославије*, 1, 10–17.

65. A. D. Smit, nav. delo, 90–110.

66. С. Гавриловић, *Селџачки покрећ у Срему*, 46.

67. D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 14.

BIBLIOGRAFIJA

1. Asman, Jan, *Kultura pamćenja. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Beograd, 2011.
2. Berend, Iván T., György Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb, 1996.
3. Chirot, Daniel, *Social Change in the Modern Era*, San Diego – New York – Chicago, 1986.
4. Дабић, Војин С., *Војна крајина. Карловачки генералаџи (1530–1746)*, Београд, 2000.
5. Demian, J. A., *Statistische beschreibung der Militär-Gränze*, II, Wien, 1807.
6. Димитријевић, Стеван М., *Стевана Стрешинића митрополића карловачког План за ослобођење српског народа*, Београд, 1926.
7. Ђорђевић, Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд, 1995.
8. Good, David F., *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914*, Berkeley – Los Angeles – London, 1984.
9. Екмечић, Милорад, *Стеван Јурославије 1790–1918*, 1, Београд, 1989.
10. Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом Веку 1492–1992*, Београд, 2007.
11. Гавриловић, Владан, *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад, 2005.
12. Гавриловић, Никола, „Српске и румунске граничарске школе од Темишварског сабора до појаве Уроша Несторовића (1790–1810)“, *Зборник Матице српске за историју*, 26 (1982).
13. Гавриловић, Славко, „Два прилога проучавању Крушчичке буне 1808“, *Зборник Матице српске, серија друштвених наука*, 7 (1954).
14. Гавриловић, Славко, „Аустрија и питање војвођанских дезертера и пребега у време Првог српског устанка“, *Зборник Матице српске, серија друштвених наука*, 7 (1954).
15. Гавриловић, Славко, *Сељачки покрети у Срему у доба Првог српског устанка*, *Зборник Матице српске, серија друштвених наука*, 7 (1954).
16. Гавриловић, Славко, „Документа Карловачког архива о Крушчичкој буни 1808 године“, *Зборник Матице српске, серија друштвених наука*, 12 (1956).
17. Гавриловић, Славко, *Аграрни покрети у Срему и Славонији почетком XIX века*, Београд 1960.
18. Гавриловић, Славко, „Мисија грофа Ј. Мајлата међу Србима и Румунима 1808. године“, *Зборник Матице српске за историју*, 8 (1973).

19. Гавриловић, Славко, *Војводина и Србија у време првој устанка*, Нови Сад, 1974.
20. Гавриловић, Славко, „Срби у Хабсбуршкој монархији и Први српски устанак“, у: С. Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV–XIX век)*, Београд, 1993.
21. Haselsteiner, Horst, *Ogledi o modernizaciji u Srednjoj Europi*, Zagreb, 1997.
22. Hegediš, Antal, Katarina Čobanković, *Demografska i agrarna statistika Vojvodine 1767–1867*, Novi Sad, 1991.
23. Hobsbawm, Eric J., *Doba revolucije. Evropa 1789–1848*, Zagreb, 1987.
24. Hroch, Miroslav, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi. Komparativna analiza društvenog sastava patriotskih grupa malih europskih nacija*, Zagreb, 2006.
25. Ивић, Алекса, *Списи бечких архива о Првом српском устанку*. Књига V – година 1808, Суботица 1939.
26. Јанковић, Драгослав, *Српска држава првој устанка*, Београд, 1984.
27. Kaser, Karl, *Slobodan seljak i vojnik. I–II: Povojačeno društvo (1754–1881)*, Zagreb, 1997.
28. Костић, Мита, „Неколико идејних одраза Француске револуције у нашем друштву крајем 18. и почетком 19. века“, *Зборник Маџице српске, серија друштвених наука*, 3 (1952).
29. Kuljić, Todor, „Kolektivno pamćenje“, у: Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (prir.), *Sociološki rečnik*, Београд, 2007.
30. Kuljić, Todor, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Београд, 2006.
31. Љушић, Радош, *Српска државност XIX века*, Београд, 2008.
32. Манојловић Pintar, Olga, „Istorijska svest i kolektivni identiteti“, у: Olga Manojlović Pintar (ur.), *Istorija i sećanje. Studije istorijske svesti*, Београд, 2006.
33. Милекер, Феликс, *Историја банајске војничке границе 1764–1873*, Панчево, 1995.
34. Митровић, Мирко, „Из пописа православних у Карловачкој митрополији крајем XVIII и почетком XIX века (1792–1801)“, *Зборник Маџице српске за историју*, 43–44 (1991).
35. Пецињички, Срета, „Подаци о становништву и насељима јужног Баната у XVIII и XIX веку“, *Зборник Маџице српске за друштвене науке*, 36 (1963).
36. Пецињички, Срета, „Основни подаци о православним насељима XII Немачко-банатског пука у 1801. години“, *Зборник Маџице српске за историју*, 15 (1977).
37. Поповић, Душан Ј., *Срби у Банаји до краја осамнаестог века. Историја насеља и становништва*, Београд, 1955.

38. Поповић, Душан Ј., *Срби у Војводини. Од Темишварској сабора 1790. до Благовешћанској сабора 1861*, Нови Сад, 1963.
39. Пантелић, Душан, *Београдски њашалук њосле Свишћовској мира 1791–1794*, Београд, 1927.
40. Пантелић, Душан, *Кочина крајина*, Београд, 1930.
41. Пантелић, Душан, „Покрет у северозападној Србији и бачки епископ Јован Јовановић 1788–1790“, *Глас СКА, СХХХVIII* (1930).
42. Поспишилова, Јана, „Приче са моравско-словачке границе“, у: Срђан Радовић (ур.), *Кулћурна ѡрожимања: анћројолошке ѡерсиекћиве*, Београд, 2013.
43. Ruano-Borbalan, Źan-Klod, „Izgradnja identiteta“, у: Katrin Halpern, Źan-Klod Ruano-Borbalan (ur.), *Identitet(i). Pojedinac, grupa, društvo*, Београд, 2009.
44. Радовић, Срђан, „Културе, прожимања, границе: антрополошке (и друге) перспективе“, у: С. Радовић (ур.), *Кулћурна ѡрожимања: анћројолошке ѡерсиекћиве*, Београд, 2013.
45. Roksandić, Drago, *Vojna Hrvatska: La Croatie Militaire. Krajiško društvo u Francuskom Carstvu (1809–1813)*, Zagreb, 1988.
46. Roksandić, Drago, *Dijalog o povijesti Vojne krajine u Hrvatskoj*, predgovor у: Karl Kaser, *Slobodan seljak i vojnik. Tom I: Rana krajiška društva (1545–1754)*, Zagreb, 1997.
47. Руварац, Димитрије, „Митрополит Стеван Стратимировић и Јован Јовановић бачки владика, први весници српске слободе“, *Архив за истрорију српске ѡрвославне Карловачке мићројолије*, IV (1914).
48. Симић, Владимир, *За љубав оѡаѡбине. Паѡриоѡе и ѡаѡриоѡизми у српској кулћури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад, 2012.
49. Smit, Antoni D., *Nacionalni identitet*, Београд, 2010.
50. Стајић, Васа, „Грађанско друштво и селаци“, у: *Војводина*, II, Нови Сад, 2008.
51. Станојевић, Станоје, „Карађорђе и неослобођено Српство“, у: *Карађорђе. Живоѡ и дело*, Београд, 1924².
52. Stoianovich, Traian, “Conquering Balkan Orthodox Merchant”, *The Journal of Economic History*, Vol. 20, № 2, (1960).
53. Stokes, Gale, “The Social Origins of East European Politics”, у: Daniel Chirot (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkeley – Los Angeles – Oxford, 1989.
54. Шишић, Фердо, „Карађорђе, Јужни Словени и Наполеонова Илирија“, у: *Карађорђе. Живоѡ и дело*, Београд, 1924².
55. Шумарски, Станислав, „Грађа за повѡстницу сербску. Сербски војници у францусској војни одъ 1792–1801“, *Лђѡоѡис Маѡице сербске*, 3–4 (1845), 1–4 (1846);

56. Шумарски, Станислав, „Градъ за повѣстницу сербску. Сербски войници у французской войны одъ 1800–1801“, *Лѣтопис Машице сербске*, 1 (1847);
57. Шумарски, Станислав, „Градъ за повѣстницу сербску. Єдногодишній Французскій рать године 1805“, *Лѣтопис Машице сербске*, 2 (1847).
58. Тимотијевић, Мирослав, „У освит новог доба“, и: Марко Поповић, Мирослав Тимотијевић, Милан Ристовић, *Историја приватної живоша у Срба од средњеї века до савременої доба*, Београд, 2011.
59. Томандл, Миховил, *Панчево и Први српски устанак*, Панчево, 2004.
60. Vanicek, Fr., *Specialgeschichte der Militärgrenze*, III, Wien, 1875.

ИЗ ИСТОРИЈЕ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

Ион Киржа

ФРАНЦУЗ НА ПРОПУТОВАЊУ КРОЗ БАНАТ ГРАНИЧАРСКА РЕГИМЕНТА У КАРАНСЕБЕШУ У ПУТОПИСУ МАРШАЛА МАРМОНА (1834)

Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont, војвода од Рагузе (1774–1852), био је значајно име официрске елите Велике француске војске у периоду Наполеона Бонапарте. Вешт и талентован командант нарочито на нивоу дивизија или војних корпуса учествовао је у биткама наполеонске епопеје и добио чин маршала империје 1809. године. Његово име, међутим, везано је за контроверзе. Наполеон га је осудио за издајство будући да је Мармонт један од тројице издајника који су довели до победе над Француском, како је у свом тестаменту написао сам цар. Имајући у виду такав став цара према понашању маршала, у дипломатско-политичком говору постнаполеонског периода настао је и појам „рагузада“, који је био синоним за издајство.

Године 1834. маршал Мармонт путује по Оријенту, а путовање започиње у Бечу 22. априла и наставља преко Мађарске, Баната, Трансилваније, Буковине, а оданде наставља преко југа Русије, Египта и Севера Африке. То искуство француски маршал описује у свом путопису који је објављен у Паризу три године касније у четири тома под насловом *Voyage du Maréchal Duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur le bord de la Mere d'Azoff, a Constantinople, dans quelquest parties de l'Assie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Égypte.*

У оквиру овог путовања, скоро две недеље, од 29. априла 1834. године, када прелазећи Мориш улази у Арад, до 15. маја, када из Бистрице преко источних Карпата креће ка Буковини, јесу период посвећен Банату и Трансилванији. То је довољно дуг период да би створио неку слику, више него површну и пролазну, о односима у тим провинцијама. Долазећи из Арада, улази у Банат кроз Темишвар, где стиже увече 29. априла 1894. да би одатле кроз Карансебеш – Оршову – Оршова Ноуу – Мехадију – Ђердап Хаџег – Деву – Алба Јулију – Турду – Клуж – Деж – Бистрицу – Чернауција настави путовање.

Путопис открива пажљивог посматрача, са зрелим примедбама, који зна да прави избор најрелевантнијих и најрепрезентативнијих аспеката из реалног живота кроз крајеве које посећује. У опису Баната и Трансилваније његови записи откривају од природних лепота и ресурса регије до историјских података, културе и мултиетничку и мултиконфесионалну специфичност заједница које ту живе, па све до ситница из војних организација, део који је врло чест у његовим путописима. Тако Мармонт записује, између осталог, чињеницу да су Румуни најбројнији становници

ове провинције, истог рода као и они из Влашке и Молдавије, а да сви они пореклом јесу „из римских колонија и старих становника ових земаља“. У својим мемоарским записима Мармонт, говорећи о таквим детаљима, вероватно више издваја себе као znalца него људе и пејзаже кроз које пролази на свом банатско-трансилванијском путовању. То је зато што сваки путописац носи са собом и један културни универзум, један „центар света“, са којим пореди све што види и вреднује свет кроз који путује. У Мармонтовом случају, његова војна професија намеће један посебан однос према реалности, једну непризнату хијерархију која, међутим, јесте врло видљива у својим примедбама. Мармонта веома занимају објекти и важна места из његове професионалне области, он пише о утврђењима и тврђавама које посећује у Темишвару, Деви или Алба Јулији, местима где су се одвијале битке, нарочито за време аустријско-турског рата у 18. веку. Више од тога, он среће људе које је упознао у претходном периоду своје каријере, официре из војне регименте у Карансебешу, у Клужу се сусреће са генералом Пистолом, командантом градског гарнизона, који је био његов заробљеник. Пистол је користио пропутовање француског маршала кроз град на Сомешу да би му узвратио људско понашање које је имао за време заробљеништва. Пре него је напустио Трансилванију, Мармонт се сусреће у Бистрици са шефом локалног регимента пешадије, официром нижег ранга кога је упознао у Хрватској, у време кад је Мармонт био гувернер илирских провинција под француском управом.

Аустријска војна граница, начин њеног организовања и функционисања као и њена ефикасност, јесте врло занимљив и значајан део путописа маршала Мармонта. Тако гранична регименте у Карансебешу има важно место у путописима маршала из Баната и Трансилваније и описана је на 20 страна. Стигао је у Карансебеш путујући из Темишвара преко Лугожа 30. априла и после посете регименти отишао је до Оршове, Оршова Ноуе, Мехадија, Бердапа, а затим преко Хацега наставио путовање према Трансилванији. По доласку у Карансебеш, прво што бележи јесте лепоте места и мештана, као и стање после 20 година мира.

„Са радошћу сам се нашао у овој регименти“, записује Мармонт мислећи на граничну банатску регименту, „коју поштујем више од других, чији механизам деловања познајем и чије сам предности некад знао да вреднујем“. Мармонт је био именован, после мира у Бечу 1809. године, за генералног губернатора илирских провинција и тада је под својим руководством имао шест граничарских регименти на територијама које су биле уступљене Француској. Мармонт критикује политичку силу из Париза тог доба, која закупљена апстрактним принципима није схватила улогу и значај граничарских регименти, како на војном плану тако и на плану доприноса који су могле дати у подизању степена цивилизације локалне популације. У томе је Мармонт категоричан: „Непобитна је чињеница да, ако желите да цивилизујете варваре, морате имати снажну организацију која ће увести трајну дисциплину и која ће им дати способне руководиоце, сваки други начин доводи до потпуно супротних ефеката у односима уоченим на

терену“ (односи се на граничарску регименту у Карансебешу). Мармонт каже да је изненадио Наполеона када је покушао да га убеди у значај задржавања граничарско-војног система на територијама у централној Европи које је Француска преузела од Аустријанаца.

Полазећи од случаја који описује, румунску граничарску регименту у Карансебешу, Мармонт стално настоји да да значај овом војном устројству и његов допринос на војном и цивилизацијском нивоу. Те регименте бране целу границу Хабзбуршке монархије према Турској и одржавају у приправности војску од 70.000 људи спремних за борбу, који не коштају ништа за време мира. Организовање граничарских регименти врло добро је конципирано, заправо генијално, тако да њихово руководство никада не може искористити њихову силу. Мармонт упоређује аустријске граничарске регименте са сличним структурама, на пример са војним колонијама које су постојале у Русији. Свака од ових структура прилагођена је својственим потребама и циљевима због којих је формирана. Бројни и дугачки ратови који су вођени са Мађарском, а затим и ратови Аустријанаца са Турцима, са свим губицима које они доносе, довеле су на најнижи степен сиромаштва становништво из зоне границе, које је стално било опљачкано, са несигурном егзистенцијом, приморано да води тежак и несрећан живот. Због тога се наметнула потреба да ове заједнице буду другачије организоване, да имају заштиту и трајну сигурност, закључује Наполеонов маршал у мемоарима.

Зато Мармонт се бави банатском региментом и представља до танчина начин организовања и функционисања, као и начин делења правде на територији где делује регимента, функционисање судова и других правних инстанци. Наглашавамо ауторово познавање организације, хијерархије и војних структура, њихове терминологије, лежерност којом говори о стварности која је била део његовог професионалног искуства.

Тако су граничне зоне Аустријског царства биле подељене у регименте и компаније, а становници су били под војном дисциплином. Давана им је земља, оформљено руководство, граничари нису били у обавези да напусте места становања сем за време рата, док су у миру били дужни да службују на обезбеђивању границе. Били су дужни да плате порез по нижој стопи и на давања у роду. По Мармонту, њихова главна обавеза, због бенефиција и заштите коју су имали од владе, била је да чувају границу, а за време ратова да дају неопходни број војника за одбрану државе. Војна граница не треба да буде сматрана као провинција, већ пре као огроман војни табор, а његово становништво као војска која је носила са собом регрутна средства. То је „стационирана хорда“, каже Мармонт, која остаје у баракама уместо да живи у шаторима, која доприноси трупама родом са земље коју обрађује, дисциплинована и организована хорда, чији су статус и значај били добро пројектовани. То је ратничко становништво чија је нарав била ублажена родитељским односом владе, нестално становништво чија је природна недисциплина била ограничена строгим законима, а злоупотребе у прописаним активностима кажњене свим могућим мерама.

Мармонт до детаља описује поделу и начин управе над земљом у оквиру кућних имовинских комуниона, као и односе у једној проширеној граничарској породици. Издвајамо профил главе породице, која се бира или по старости или директним избором и која има права управника, „он је патријарх са свим правима“, али је имао и обавезу да сваке године подноси извештај о томе како је испунио своје обавезе. Власти су се односиле према главама породице са уважавањем, није било могуће да му се наносе телесне повреде док је био на тој функцији за тежа дела. Он је био одговоран за координацију заједничких потреба: обрађивање земље, припрему војника које је слао одређеним компанијама. У својим активностима је имао помоћ жене, а у неким случајевима то му није била супруга, која је била газдарица куће. На крају сваке године деле се производи које су скупили обрађујући земљу и сваки појединац, независно од тога да ли је војник или не, присутан или одсутан, добијао је једнак део. Изузетак је био шеф куће и газдарица куће проширене граничарске породице, који су добијали два таква дела. Мармонт закључује да је то цивилни закон војне границе, засниван на начину заједничког живљења. Такав начин је био добитни за тако сиромашну земљу, добитни не само у економском већ и у цивилизацијском смислу: дисциплинује народ „природно склон ленствовању“. Све то да би се испунила намера регименте која је првенствено имала за циљ да дисциплинујући становништво добија што више војника. Међуљудски односи су уређени на основу принципа хијерахије и поштовања ауторитета, покоравање је ту имало значајну улогу јер, како каже Мармонт, без тога се од тог народа не може очекивати ни ред ни дисциплина. Ако становништво изгуби војни дух, а то се могло очекивати на сваком кораку, ако није стално приморано да поштује правила, војници који долазе из таквих средина немају исту вредност као остали. Захваљујући оваквом начину живота, војници показују завидне војне квалитете, како у касарнама тако и ван њих. Они показују храброст од првог до последњег дана рата.

Генерал Мармонт у свом путопису даље пише о расподели земље између кућних заједница, начин обрађивања, похваљује предности и начин рада катастра који је био уведен већ пре пола века на територији банатске граничарске регименте. О управи региментом и о официрском кадру такође пише опширно, почевши од шефа регименте у рангу пуковника, па све до нижих слојева команде и одлучивања до нивоа компанија. По њему, команда регименте је као добро монтирана машина, која делује једноставно и добро, која допушта проверу начина функционисања нижих слојева у оквиру управе регименте. После опширног описивања ових аспеката, Мармонт се враћа у свом путопису, што му је и лајт мотив, на дисциплину и ауторитет, које су главни принципи за функционисање регименте. Закон дисциплине, каже Мармонт, примењен и на обраду земље од стране шефова изабраних да о томе воде рачуна, јесте најбољи начин да се едукује народ на нижем цивилизацијском нивоу и, у крајњем случају, да стиче и богатство. На тај начин појединци треба да буду окупљени и организовани и едуковани да слушају и поштују способне и учене шефове. Само тако напредак је

видљив и брз, а кад се усвоје ови принципи ефикасног рада, становници границе могу и сами да се снађу, аутономно. Али да би се достигао тај ниво неопходно је руководство које их надгледа и упућује. „Можемо само да поздравимо и хвалимо ефекте које је такав режим произвео, јер видимо на који су нивоу напретка стигли становници који су им подређени“, каже Мармонт у путопису.

Опис банатске регименте настављен је детаљним представљањем судства, које има задатак да испуни два услова: да буде праведно и јефтино. У оквиру регименте делују три типа судства: грађанско судство, виши суд и кривично судство, са специфичним инстанцама од нивоу регименте до компанија.

После описа организације регименте и функционисања свих одељења управе, Мармонт формулише неколико закључака са више наклоности у којима сажима и претходна виђења. Један од закључака јесте да војна граница својом организацијом треба да даје као резултат што бројније становништво у служби државе, способно да доприноси сопственом бољитку и прогресу цивилизације. Закони по којима се влада осмишљени су тако да не дозвољавају никакве злоупотребе, колико је то могуће. Судство је организовано добро и интегрално и без трошкова, остала правила која се примењују одговарају менталитету и нарави овог народа, као и ситуацији сиромаштва у ком се налазе и географској позицији где су се нашли. Неопходно је да дугачка гранична линија буде одбрањена од трупа које су добро припремљене и које могу реаговати брзо у случају потребе и због сигурности становништва и јавног здравља, а то се показало као ефикасно кад је у питању банатска регимента. Жива сила држава састоји се од војника и новца, тако да регија као што је регимента у Карансебешу и њен начин функционисања дају пропорционално осам пута више војника од немилитаризованих територија, сама се издржава за време мира и трошак по државу је минималан. С другачијим режимом и другачијом организацијом таква регија би живела под великим притиском обавеза и потешкоћа и не би донела профит. На крају овог детаљног описа, који се осврће и на технику и на опште закључке који су стереотипни, Мармонт закључује да заслуга припада принцу Еугену Савојском, који је утемељио овај систем, и маршалу Ласију, који га је усавршио до времена кад је француски маршал посетио ове крајеве.

Мармонт наводи у свом путопису у оквиру описа регименте и неке личне податке, да је у Карансебешу срео више официра који су претходно били у служби док је и сам био губернатор илирских провинција. „Ови сусрети су обновљени у току мог путовања и чинили су ми велико задовољство и мени су били разлог више да наставим путовање.“ Мармонт је 1810. године послао у Француску 200 младих Хрвата да се школују у војним школама, гимназијама или уметничким и занатским школама о трошку владе. Био је пријатно изненађен када је неке од њих нашао као чланове официрског кадра у граничној регименти у Карансебешу, свестан да је он допринео њиховом образовању и каријери.

Мармонтов путопис је врло занимљив извор информација из 19. века када је у питању историја Баната и Трансилваније. Његов путопис реконструише догађаје по канонима традиционалне историографије, али је и пријатан за читање. Стране које су посвећене Банатској војној граници најзанимљивије су не само за историју регименте саме по себи, јер су ти подаци већ познати и из других извора. Ове странице истичу аутора и реконструишу догађаје и стања која је он видео. Кроз путопис, Мармонт се приказује као војник од каријере и то му даје право да говори о регименти која је војног карактера. Важност дисциплинованог и строгог живота који се заснива на правилима, потчињености и поштовање хијерархије јесте основа доброг функционисања људства на војној граници. И то је сегмент који је обрађивао аутор у свом путопису. Поред тога, пред нама је аутор који долази из Западне Европе, што се јасно види из писања, нарочито по томе што се надмено понаша кад описује становништво војне границе као варварско, као „хорду“, која се цивилизовала захваљујући наметнутом војном режиму кад је створена регимента. Аутор је образовани западњак, из једне рафиниране цивилизације, који, као и други путници на исток у том периоду, ове крајеве види као сиромашнију сестру, која је културно-цивилизацијски али и економски далеко од територија из којих он долази. И на крају се види да је Мармонт уверен у снагу културно-просветитељског модела и то исказује закључком да ће само уз помоћ васпитања по војним канонима ово становништво бити цивилизованије, ефикасније и напредније.

OKUĆJE U SRBIJI XIX VEKA: JEDAN PRIMER UTICAJA VOJNE GRANICE NA KNEŽEVINU SRBIJU

Sažetak: Rad se bavi poreklom ustanove okućja (neotuđivog zemljišnog minimuma) u Srbiji 19. veka i njenom „pozajmicom“ iz svojinsko-pravnog sistema koji je vladao u vojnoj granici. U radu se ukazuje na sličnosti i razlike koje su postojale između ustanove neotuđivog zemljišnog poseda u vojnoj granici i u Kneževini Srbiji.

Ključne reči: okućje, vojna granica, Kneževina Srbija

Problem *uticaja* određenih društvenih fenomena prisutnih na jednom prostoru na pojavu istovetnih ili sličnih fenomena na nekom drugom prostoru uvek je predstavljao osetljivo istraživačko pitanje. Svaki izostanak neposrednog referisanja tvorca određene društvene norme ili prakse na eventualne uzore u sličnim normama i praksama u drugačijem kulturnom krugu postavlja problem u kolikoj meri se može tvrditi da je konkretna norma, odnosno praksa zapravo preuzeta. U novije vreme tim važnim problemom, specifično u domenu prava, bavio se Alan Votson u svojim studijama o pravnim transplantima.¹ U tom smislu i ovako formulisan naslov ovog priloga ne odgovara u potpunosti evidenciji koju historiografski možemo naći u pogledu porekla instituta okućja u Srbiji 19. veka, tim pre što je sličnih svojinsko-pravnih rešenja u pogledu zaštite minimalnog zemljišnog poseda bilo od Amerike do Istočne Evrope. Ali prateći strujanja društvenih uticaja na Srbiju 19. veka, ipak se sa velikom sigurnošću može konstatovati da je institut okućja „transplantiran“ u Srbiju, *mutatis mutandis*, upravo iz vojne granice, gde je sistem neotuđivog zemljišnog minimuma postojao skoro tri decenije pre nego što se pojavio u Srbiji.²

Naime, *Osnovnim graničarskom zakonom*³ od 7. avgusta 1807. godine ustanovljeno je pravo graničara na posedovanje zemlje u privatnom vlasništvu, čime je dotadašnji princip krajiškog, vojničkog lena kao uslovnog dobra u

1. O tome vidi: A. Вотсон, *Правни трансплантаци: приспугу ујоредном праву*, Београд, 2000.

2. Nisu svi istraživači koji su se bavili ovom ustanovom ukazivali na njeno poreklo iz vojne granice. Štaviše, Slobodan Jovanović u svojoj studiji o Jovanu Hadžiću i sam pominje ustanovu neotuđivog minimuma u vojnoj granici, ali samo u kontekstu zadružne svojine, ne upuštajući se u problem povezanosti ustanove okućja u Srbiji sa ovom ustanovom u vojnoj granici. Jovanović samo pominje da je Hadžiću, pod uticajem pravne misli proizišle iz rimskog prava, bilo strano ograničavanje svojinskog prava. (С. Јовановић, *Полицичке и правне расправе*, св. 2, Београд, 1932) Osim toga, treba reći da je Nikola Hristić, koji je bio obnovitelj ideje okućja u Srbiji početkom šezdesetih godina, poticao takođe iz Habzburške monarhije. Neki drugi istraživači ustanove okućja, pre svega Jelenko Petrović, detaljno su iscrpno pisali o poreklu ove ustanove, ukazujući eksplicitno na njeno ishodište u svojinsko-pravnom sistemu vojne granice. (Ј. Петровић, *Окућје или Заштита земљорадничкој минимума : (471 шач. 4а Грађ. суд. јоспугука и односне одредбе јореских, царинских и монојолских закона)*, Београд, 1930, стр. 99–109.

3. Za izdanje zakona na srpskom jeziku vidi: С. Гавриловић, „Основни граничарски закон из 1807. (1808) године“, *Зборник Мајице српске за историју*, 38/1988, стр. 139–176.

značajnoj meri, *ali ne i sasvim*, usklađen sa modernim principima svojine.⁴ Svojinsko-pravne odnose graničara na zemlji reguliše detaljno prvi odeljak zakona, koji sadrži 41 član (od ukupno 191). Analizom ovih zakonskih odredaba može se zaključiti da je u pogledu svojinske problematike zakon ponudio rešenje koje je bilo, kako naglašava Drago Roksandić, „na uobičajen habzburški način – hibridno“.⁵

Ustanova krajiškog zemljišnog poseda, koja nije bila nikada u celosti feudalno ustrojena, sada se, opet delimično, modernizovala, ali da ne postane ni stvarno kapitalistička. Tako se u prvom članu Osnovnog graničarskog zakona naglašava da se nepokretna (nedvižima) dobra koja uživaju pojedinci ili porodice smatraju za vojnička lena na koja, bez narušavanja vrhovnih prava vladara (*dominium directum*) i uz obavezu vršenja vojničke službe, graničarima „*postojana nasljedstvena polzovanja sobstvenost prinadleži*“. Ova vojnička lena „*nisu samo pozajmljena, po proizvoljnosti predpostavljenih premjena dobra, kako što se dosad koje gdi nepravo razumjevalo, no jesu postojana i nepremjena polzovanja sobstvenost*“.⁶ Zakon je propisivao slobodu sticanja dobara, kao i slobodu raspolaganja imanjem, ali je ipak postavljao određena ograničenja, tako da je, u suštini, cilj zakona bio da „*refeudalizacijskoj zbilji krajiškog društva suprotstavi obmanu da uživa 'pravice'*“.⁷ U tom smislu, zakon je bio „puka ideološka obmana“.⁸

Među brojnim ograničenjima, koja nisu sva u središtu interesovanja ovog priloga, nalazi se i jedno ograničenje slobodnog poseda. Naime, ovim zakonskim rešenjem bio je propisan neotuđivi minimum poseda, i to na taj način što je celokupno imanje bilo podeljeno na dva dela: na neotuđivo *koreno dobro*, baštinu i na *izlišenje*, suvišak zemlje, kojim se moglo slobodno raspolagati.⁹ Koreno dobro obuhvatalo je između četvrtine i jednog celog selišta, i to u pravilnim intervalima: četvrtina, polovina, tri četvrtine i jedno celo selište, pri čemu je selište iznosilo u Karlovačkoj i Banskoj granici kao i Vlaško-ilirskoj regimenti 24 jutra, a u Varaždinskoj i Slavonskoj granici i Nemačko-banatskoj regimenti 34 jutra.¹⁰ U principu, zakon je tako rešio ovu problematiku da je svako imanje do četvrtine selišta bilo smatrano za koreno dobro bez suviška zemlje, a svako imanje veće od četvrtine selišta sadržalo je i koreno dobro i suvišak zemlje na slobodnom raspolaganju, što se postizalo promenljivom površinom samog korenog dobra. To koreno dobro, kako je propisivao član 17 zakona, nije se moglo ni prodavati ni založiti, osim u specifičnim slučajevima koje je

4. Isto (vidi članove koji se odnose na zemljišnu svojinu, čl. 1–41); D. Roksandić, „Temeljite uprave za karlovačku, varaždinsku, banovsku, slavonsku, i banatsku vojnu granicu“, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest, 20/1987, str. 195–214.

5. D. Roksandić, n. d., str. 196.

6. Član 1, С. Гавриловић, н. д., str. 145.

7. D. Roksandić, n. d., str. 197.

8. Isto, str. 199.

9. Član 12, С. Гавриловић, н. д., str. 147.

10. Član 13, С. Гавриловић, н. д., str. 147.

propisivao zakon.¹¹ Takođe, nije se mogao založiti ni najneophodniji broj stoke, kao ni neophodni alat. Konačno, zakonodavac je posebno kodifikovao zadružni obrazac organizacije, pri čemu uopšte nije bila važna krvna srodnost članova zadruge, već sam princip kolektivnih prava i obaveza.¹² U ovome se, ukratko, ogledala pomenuta hibridnost ovog zakonskog rešenja, odnosno pokušaj da se tradicionalne forme organizacije društva (u konkretnom slučaju vojne granice), pomire sa nekim modernim principima (svojina, pravna sigurnost i sl.).

Ovakav sistem polovinom veka doživio je još neke značajne izmene, od kojih je za ovu temu najznačajnija promena 1868. godine, kada je ukinuta podela na baštinu i suvišak i definisan neotuđivi minimum zadružne zemlje koji se kretao od šest do 12 jutara, da bi se 1873. godine sveo na šest jutara u celoj vojnoj granici, te iščezao za njenog ukidanja 1881. godine.¹³ Sve ovo zapravo jasno svedoči o tome da je sistem neotuđivog *korenog imanja*, baštine bio zapravo osmišljen kako bi se sačuvala brojnost vojničkog kadra. Sa nestankom te potrebe, i ovaj institut je iščezao.

Što se tiče Srbije, motivacija za uvođenje neotuđivog zemljišnog minimuma bila je posve drugačija. Ona je sažeto opisana u ukazu kneza Miloša, kojim se ova ustanova 1836. godine uvodi u Kneževinu Srbiju: „*Da bi se predupredila bjednost i propasti mnogih familija koje od tuda proishode, što mnogi zadužuju se na svoja dvižima i nedvižima dobra, pa kad ne mogu ovog duga svog isplatiti, prodaju im se sva dobra na koje su dug učinili, i tako im žene i djeca lišena svoga imjenja, sasvim propadaju, uređujemo i zaključujemo da u varošima na kuću u kojoj ko s familijom živi, a u selima na kuću, baštinu, dva vola i kravu niko se zadužiti ne može niti će se intabulacija na rečena dobra učinjena i pred kakvim sudom za pravilnu priznati, da bi takvim načinom bezpomoćne žene i djeca, po upropastćeniju svega imenija krov barem nad glavom imala.*“¹⁴ U sličnom smislu pisao je knez Miloš Jovanu Hadžiću i Vasiliju Lazareviću jula 1837. godine pravdajući pred ovom dvojicom izričitih protivnika ustanove okućja, svoj akt iz 1836. godine: „... po selima kuće, nešto zemlje i koj komad stoke za dug prodavati ja sam zabranio, iz uzroka što ja želim preduprediti pijanice, kockaroše i lenštine u rđavom namereniju njihovom, upropastiti kuće nad glavom u kom slučaju žene i deca njihova Praviteljstvu na tužbu i dosadu dolaze“.¹⁵ Knez Miloš pisao je Hadžiću i Lazareviću da ovo pitanje ostave po strani i da se posvete drugim pitanjima u radu na Građanskom zakoniku.¹⁶ Ipak, novim kneževim ukazom od 1. marta 1838. godine okućje je ukinuto, pošto je knez uvideo da je ono prepreka slobodnoj trgovini i kreditiranju seljaštva, ali i da su sada dužnici zloupotrebljavali pravo stečeno ukazom iz 1836.¹⁷

11. Članovi 17 i 18, С. Гавриловић, н. д., стр. 149.

12. Član 34, С. Гавриловић, н. д., стр. 152; D. Roksandić, н. д., стр. 201.

13. J. Петровић, н. г., стр. 103–104.

14. *Зборник закона и уредаба у Књажевсџву Србији: у досадањим зборницима нешџшамџаних а изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октџобра 1875. год.*, св. XXX, Београд, 1877, стр. 119.

15. Nav. prema: J. Петровић, н. г., стр. 88.

16. С. Јовановић, *Политџичке и правне расџправе...*, стр. 87.

17. Р. Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд, 2004, стр. 68.

Dok je u vojnoj granici institut neotuđivog minimuma sve više slabio, u Srbiji je sve više afirmisana ideja o neophodnosti njegovog ponovnog uvođenja. Zaštita seljakovog imanja obnovljena je na neki način 1860. godine kada se u Zakon o građanskom sudskom postupku unosi odredba da se seljaku zbog duga ne može oduzeti minimum *pokretne* imovine i hrana za petnaest dana. Sledeće godine (1861) u građanski sudski postupak dodaje se i to da se seljaku za dug ne može oduzeti ni *zemlja* od dva dana oranja (oko 1,15 ha). Okučje je, dakle, 1861. godine konačno ponovo uvedeno kao pravna kategorija i sa izvesnim varijacijama ponovljeno u raznim propisima 1865, 1867, 1873, 1898. i 1907. godine, a nastavilo je da živi i posle 1918. godine na području važenja srpskih predratnih zakona.¹⁸ Od svih promena, najvažnija je ona uvedena zakonom iz 1873. godine kada je 471. članom Zakona o građanskom sudskom postupku potpuno onemogućena bilo kakva prodaja okučja, a taj će zakon, zbog svog protekcionističkog karaktera, biti nazvan „zakon narodnog blagostanja“.¹⁹ Osim pokretne imovine, stoke i hrane, kao neotuđivi minimum propisano je tada šest dana oranja, što znači da je neotuđivi minimum iznosio tri i po hektara. Iako je bilo takvih pokušaja, okučje kao institut u ovako krutoj formi nikada nije proširen na područje čitave Kraljevine Jugoslavije, iako je to pokušano donekle na zaobilazan način preko Zakona o budžetskim dvanaestinama za jul–septembar 1923. godine. Milutin Jakšić je o tome pisao: „Kako je vlada očekivala da iz novih pokrajina dođu izražene želje za proširivanje okučja na njih, a one dosad ni otkud ne dođoše, Ministarstvo poljoprivrede i Voda nije ni činilo Ministarskom Savetu predlog da se koristi zakonskim ovlašćenjem o rasprostiranju okučja na nove pokrajine“.²⁰ Tako je do 1941. godine okučje tavorilo na području važenja zakona Kraljevine Srbije iz perioda pre 1918. godine.

Međutim, vraćajući se pitanju uticaja rešenja iz vojne granice, treba reći da su i najraniji istraživači okučja, a na umu imam pre svega Jelenka Petrovića, bili oprezni u izvođenju takvog zaključka. On ne ide dalje od toga da iznese pretpostavku da su se tvorcii zakonskog rešenja o okučju ugledali na primer vojne granice, posle čega je uporedio dva zakonska rešenja, zaključujući da među njima zaista postoje značajne sličnosti.

Najpre, Petrović smatra da je tvorac ukaza o okučju Jakov Živanović, koji je bio Srbin prečanin. Osim toga, treba reći da ima osnova da se pretpostavi da je uticaj zakonskih rešenja iz vojne granice čak posve neposredan, o čemu svedoči činjenica da je u ukazu kneza Miloša za označavanje neotuđivog minimuma upotrebljena reč *baština*, ali da ona uopšte nije precizirana u smislu veličine neotuđivog poseda, što verovatno ukazuje na to da je njena veličina podrazumevana. Očigledno je da se mislilo na ono što je Osnovni zakon iz 1807. nazvao *korenim dobrom*, a što je pisac ukaza u Srbiji mehanički preuzeo, bez definisanja šta ta baština podrazumeva. Naime, ukoliko bi podrazumevala ono

18. J. Петровић, *н. г.*, 90–99, 109–115.

19. Isto, str. 98.

20. М. Јакшић, „Аграрна реформа – Окућје“, *Лештојис Мајшице српске* 3/1925, str. 13.

što se u samoj Srbiji nazivalo baštinom,²¹ onda bi sam propis bio besmislen jer bi propisivao neotuđivost čitavog naslednog poseda, odnosno poseda kao celine.

Osim toga, promene koje su se dešavale u samoj vojnoj granici u pogledu zaštite neotuđivog minimuma u pogledu njegove površine gotovo su identične, i po sadržaju i po hronologiji, sa promenama u samoj Srbiji. Ipak, razlika je suštinska: promene u vojnoj granici značile su slabljenje ovog instituta, dok su u Srbiji značile njegovo jačanje, što je dugoročno onemogućavalo prodor kapitalističkih odnosa na selo u Srbiji.

Veza zaštite zemljišnog minimuma i kočenja razvoja kapitalističkih odnosa na selu bila je očigledna i predstavljala je jedan od jasno navođenih razloga zašto je u vojnoj granici taj institut napuštan. U Srbiji pak ta posledica je, doduše, mnogo više hvaljena nego što je smatrana za nepovoljan razvoj događaja. U suštini, štetan uticaj okućja zaista je bio višestruk: osim što je vezivao seljaštvo za komad zemlje na kome nije mogao „ni da živi ni da umre“, taj uticaj se ogledao i u činjenici da se, zbog zakonskih rešenja o zaštiti zemljišnog minimuma, pribegavalo raznim nezakonitim postupcima, čime je decenijama zapravo davan doprinos masovnom izigravanju pravnih propisa i samim tim narušavanju principa vladavine prava.

Međutim, vraćajući se problemu uticaja na Kneževinu Srbiju onih zakonskih rešenja koja su bila primenjena u vojnoj granici, osim ranih istraživača, u kasnijoj literaturi to uopšte nije navođeno. Primera radi, gotovo svi radovi kojima problem okućja nije u samom fokusu, već ga usput pominju, kao i enciklopedijske jedinice posvećene ovom institutu počinju od ukaza kneza Miloša iz 1836. godine i uopšte ne pominju uticaj vojne granice. Ipak, ovaj tipični slučaj, votsonovski rečeno – transplantacije određenih pravnih rešenja iz jedne sredine u drugu odličan je primer za istraživanje kontekstualne uslovljenosti evolucije jedne društveno-ekonomske pojave preuzete iz jedne sredine i uticaja složenog sistema vrednosti, ideologije, širih civilizacijskih orijentacija na sadržaj i pravce te evolucije u novoj sredini.

Sa tim u vezi, nije bez značaja da se makar usput pomene da se u historiografskim i drugim radovima istorija okućja završava sredinom 20. veka. Ipak, u sasvim promenjenim okolnostima posle Drugog svetskog rata okućje više nije bio neotuđivi minimum, već nekolektivizovani maksimum koje je neko domaćinstvo moglo da zadrži prema Osnovnom zakonu o zemljišnim zadrugama iz 1949. godine. Takvo okućje praktično je prestalo da postoji sa primenom Zakona o poljoprivrednom zemljišnom fondu opštenarodne imovine i dodeljivanju zemlje poljoprivrednim organizacijama od 27. maja 1953. godine i Uredbe o imovinskim odnosima i reorganizaciji SRZ od 30. marta 1953. Tada je regulisano da seljaci koji istupaju iz SRZ mogu izneti iz zadruge zemlju do propisanog maksimuma, uključujući u tu zemljišnu masu i okućnicu. Drugim rečima, kad se govori o okućju, govori se o jednom institutu koji je imao relativno dugačku istoriju, koji je trpeo promene u različitim epohama i

21 O baštini u Srbiji vidi: C. Вукосављевић, *Историја сељачкој друштва*, 1, Београд, 1953.

istorijskim okolnostima, ali koji je ostao trajno prisutan, podjednako i hvaljen i napadan, zavisno od toga koja mu je društvena posledica pripisivana.

Борбе око Томашевца 1848/49. године

Сажетак: Томашевац је имао значајну улогу током Револуције 1848/49. Овде је након пада перлеског логора, почетком септембра 1848. организован нови српски војни логор, који се налазио под командом Стевана Петровића Книћанина и посадом која је према различитим проценама имала између 3.000 и 5.000 људи. Стратешки значај Томашевца произилази из његовог положаја: овде је пут Велики Бечкерек – Панчево прелазио преко Тамиша преко једног дрвеног моста.

Томашевачки логор је штитио центар српског покрета у Банату Панчево од напада из Великог Бечкереча, где су биле стациониране главне снаге банатског корпуса мађарске војске.

Мађарска војска је трипут кренула на Томашевац. Први пут, 30. новембра 1848. напад није ни предузет због неповољних временских прилика. Други напад, 5. децембра 1848. прерастао је у жестоку битку, током које је мађарска војска из три правца неуспешно напала томашевачки мостобран, али је са једном групацијом, која се пребацила преко Тамиша код Орловата, ударила на Томашевац с југа и успела је да продре све до цркве. Томашевац је коначно пао у мађарске руке 15. децембра 1848. године у оквиру јарковачке битке, пре које је посада логора напустила то село како би учествовала у нападу на Јарковац.

У близини Томашевца последња велика ратна операција у револуцији 1848/49. одиграла се 7. маја 1849, када су мађарске снаге под командом генерала Мора Перцела у Уздинској бици потукле аустријско-српски корпус под командом пуковника Јозефа Пуфера.

Кључне речи: Томашевац; 1848/1849; српски народни покрет; Банат; Ерне Киш; Стеван Петровић Книћанин.

1. Увод

Време мађарске револуције и српског покрета у Банату и Бачкој 1848/49. био је период када је Томашевац био поприште значајних историјских дешавања. Тада је око овог места вођено неколико већих битака. У овом раду ћу покушати да дам преглед ових борби из мађарског угла и укажем на неке разлике које постоје у приказима ових догађаја у мађарској и српској историографији.

Посебна поглавља у овом раду посвећена су настанку томашевачког логора, покушајима освајања томашевачког логора 30. новембра и 5. децембра 1848. године¹, те јарковачкој бици и напуштању томашевачког логора. Као последња, биће поменута и Уздинска битка, која се одиграла 7. маја 1849.

1. Сви датуми у раду наведени су према грегоријанском календару.

Средина 19. века је период прилично добро покривен историјским изворима, због чега је и хронологија догађаја из Мађарске револуције и српске буне 1848/49. углавном добро позната и јасно утврђена. Разилажења и нејасноће, међутим, постоје у приказу и тумачењу детаља и појединих епизода. Нису изузетак ни дешавања око Томашевца и томашевачког логора.

1.1. Осврт на библиографију

Борбама око Томашевца током револуције 1848/49. у српској историографији подробније се позабавио Милан Петров у чланку *Лојор српске војске код Томашевца 1848/49. године* објављеном 1999. у Зборнику Матице српске за историју. Овом пионирском подухвату следила су последњих година два детаљнија приказа. Душко Петров Савичин бавио се тим борбама у књизи *Српски народни њокрећ 1848/49. на њпросћору од Великој Бечкерека до Панчева* (Зрењанин, 2006), а Живан Вијатов је ту тему обрадио у својим *Прилозима за историју Томашевца* (Панчево, 2009). Петров (1999) и Вијатов утемељили су свој рад на изворима и литератури која им је била доступна на српском језику, док ону на мађарском и немачком нису консултовали, због чега су у њиховим радовима догађаји сагледани из српског угла. Ова перспектива је израженија у раду Петрова, који као историчар од заната покушава да посматра догађаје у ширем контексту и то чини из перспективе српског националног покрета. Вијатов, као локални историчар, настоји пре свега да своје излагање учини занимљивијим за читаоца, што постиже уз помоћ бројних одломака из историјских извора. Нарочито је похвално то што у случају недоумица не даје коначне одговоре, него наводи различита становишта појединих историчара, чиме успешно представља сложеност проблема и оставља читаоцу могућност да се сам одлучи за неки од понуђених одговора. Вијатов, као и Савичин, доносе велик број одломака из историјских извора, па се кроз његов наратив назиру и судбине обичних људи. Најобјективнији и најобухватнији је прилаз Савичина: посебна вредност његовог рада јесте то што се он послужио и мађарским изворима и на тај начин успео да створи тренутно најбоље полазиште за сваког ко жели да сазна нешто више о борбама око Томашевца 1848/49. године.

На мађарском језику борбе око Томашевца досад је најдетаљније приказао Еден Олчвари (Olchváry Ödön) у делу *Мађарска борба за независност 1848–1849. у Јужној Угарској (A magyar függetlenségi harc 1848-1849-ben a Délvidéken)* објављеном 1902. године. Олчвари догађаје приказује из мађарског угла, првенствено на основу мемоарске литературе објављене на мађарском и немачком језику, због чега ни он није увек у стању да постигне објективност, што је уједно и највећи недостатак тог дела. Дело је ипак драгоцено јер Олчвари, као војник, говори веома стручно и објективно о ратним плановима и операцијама.

2.1. Како је дошло до сукоба српског и мађарског националног покрета у пролеће 1848.

У пролеће 1848. велик део Европе био је захваћен таласом револуционарних покрета, који су имали две основне тежње: остваривање грађанских слобода и националну еманципацију појединих народа. Револуције 1848. највише су потреса изазвале у Аустријском царству (Хабзбуршкој монархији), у то време етнички најхетерогенијој европској држави, у оквиру чијих граница су у већем броју живели припадници 11 народности а да ниједна од њих није чинила апсолутну већину.

Најснажније су Аустрију уздрмале револуције у Ломбардији и у Мађарској, које су биле резултат стремљења италијанског односно мађарског националног покрета. Италијански национални покрет је повео мале државе Апенинског полуострва у рат против Аустрије и стварање заједничке националне државе, а мађарски национални покрет је успео да се избори не само за парламентаризам и увођење грађанских слобода него је успостављањем сопствене војне силе и сопствених финансија достигао и веома висок степен државне самосталности Краљевине Угарске/Мађарске у односу на Аустријско царство.

У деценијама које су претходиле 1848. развој мађарског националног покрета био је праћен и развојем националних покрета немађарских народности у Краљевини Угарској, а пре свега Хрвата, Срба, Румуна и Словака. Вођства ових националних покрета нису прихватала ново мађарско државно устројство јер је нова власт, у настојању да укине раније сталешке привилегије и унутар својих граница створи јединствени административни систем, укинула или угрозила оне институционалне оквире које су вође наведених националних покрета сматрале основицом дотадашње самосталности сопствене народности, а који су уједно били и упоришта њихове политичке моћи коју су настојала сачувати. Са друге стране, увођење мађарског као званичног језика отежавало је појединцима из редова немађарских народности унапређење или очување свог друштвеног статуса. Као реакција, код интелигенције немађарских народности убрзо се појавила идеја о признавању њихове народности као посебне нације и о стварању засебних територија. У борби за остваривање сопствених циљева, а против остваривања циљева мађарског националног покрета, вођства националних покрета поменутих немађарских народности наилазила су 1848. на подршку великог броја сународника, али и Бечког двора, што их је охрабривало да се супротставе мађарској влади. Ове супротности на територији Угарске на крају су се изметнуле у грађански рат – хрватски бан Јелачић покренуо је војску против мађарске владе, а Срби и Румуни су се масовно подигли на устанак. Словачки национални покрет је такође подигао побуну, али она није узела маха.

Најпре се са мађарским властима оружаном конфронтирао српски национални покрет. На народној скупштини у Сремским Карловцима одржаној 13–15. маја 1848. присутни су себе прогласили као народни

сабор, прокламовали (између осталог) независност српског народа у оквиру Земаља круне Светог Стефана и затражили проглашење српског војводства – као посебне територијалне јединице с атрибутима државности.² То је имао бити заматак националне државе, по угледу на Кнежевину Србију, српску државу у оквиру Османског царства, која се за сличан статус изборила непуне две деценије раније. Мађарска влада и јавно мњење су у овом чину виделе нарушавање територијалног интегритета Краљевине Мађарске и нису хтели да се помире са идејом стварања нових државних творевина у оквиру граница своје националне државе.³ При оспоравању идеје српског војводства мађарска страна се позивала на историјско право, али и на чињеницу да на територијама које су на Мајској скупштини у Сремским Карловцима тражили за своје војводство – у Банату, Бачкој, Срему, Барањи и делу војне границе – Срби живе измешани са припадницима других народа.

Како до компромиса није дошло, обе стране су се почеле спремати за сукоб. Српски Главни одбор, са карловачким митрополитом Јосифом Рајачићем⁴ на челу, позвао је Србе на устанак. Граничари су се дигли на оружје, а помоћ им је у виду људства и наоружања обилато пристизала из Кнежевине Србије. Устаници су организовали војне логоре и почели силом да подводе под своју контролу становништво оних околних места која се нису прикључила устанку. Мађарска влада је против побуњеника прво покренула редовну (царско-краљевску) војску која се налазила на територији под њеном контролом, као и одреде народне гарде. Пошто је првих било недовољно, а потоњи се због своје неувежбаности нису показали поузданим у окршајима, мађарска влада је почела да организује и нову, сопствену војску, мобилну народну гарду, познатију као хонведе.

Први оружани сукоб између регуларних снага верних мађарској влади и побуњених српских граничара одиграо се 12. јуна 1848, када су јединице регуларне војске пошле из Петроварадинске тврђаве да растури и разоружају српске логоре у Сремским Карловцима и код Римских шанчева, али им се посада тих логора супротставила. Након кратког примирја због избора за прву мађарску Народну скупштину, крајем јуна су поново букнули оружани сукоби.⁵

2. Микавица et al. (2007: 242)

3. Kossuth (1902:45). <http://mek.oszk.hu/07900/07913/07913.pdf> (7. 12. 2013)

4. Карловачког митрополита Јосифа Рајачића Мајска скупштина је прогласила за српског патријарха (Микавица et al.:242). То звање му је Бечки двор потврдио децембра 1848. Русија је протестовала због неканонског проглашавања Рајачића за патријарха.

5. Како ово није место расправе о кривици и одговорности за избијање отвореног оружаног сукоба, довољно је напоменути да покушаји разматрања овог питања углавном прате парадигму „они су први почели“, којом се негира сопствена одговорност, а кривица у потпуности свалује на противника. Излаз из зачараног круга међусобног оптуживања могућ је уз закључак да у тадашњој атмосфери опште напетости и растућег међусобног неповерења, измешаног са националном еуфоријом, ниједна страна није била вољна за компромис будући да је била уверена у исправност својих становишта и (сувише) оптимистички процењујући сопствене могућности и изгледе на победу.

2.2. Општи преглед војне ситуације у Банату у лето 1848.

Током лета 1848. године, српски устаници су настојали да ојачају постојеће логоре, као и да створе нове, како би утврдили одбрамбени појас око главног центра устанка – Сремских Карловаца. У Бачкој су установљени већи логори код Титела, у Римским шанчевима и код Србобрана, а у Банату код Перлеза, код Алибунара и на Врачевом гају. Перлески и алибунарски логори штитили су Панчево, центар српског устанка у Банату, од напада из правца Великог Бечкерека и Вршца. Посаду ова два логора чинило је по 2.500 војника.⁶

Осим поменутих великих, српски устаници су организовали и неколико мањих логора, а у неким местима поставили су војне посаде. Због стратешког значаја места, устаничка војска је почетком јуна 1848. посела и Томашевац: Дракулић је овде упутио сто војника из перлеског логора са задатком да обезбеђују мост преко Тамиша и патролирају околином. Касније током лета томашевачка посада је добила и два топа.⁷ Све то је ипак било довољно само за стражарење и патролирање, а не за какве значајније војне акције.

Хаотична политичка ситуација је првих недеља јула кочила распламсавање српског устанка у Банату. Део граничара – пре свега официра – колебао се да ли да остане веран цару и краљу, који им је наложио потчињавање мађарској влади, или да се приклони српском националном покрету и српском устанку, што је у том моменту значило отказивање верности законитом владару – тј. велеиздају.⁸ Упркос захтевима Главног одбора, они који су били на дужности у граничном кордону нису били вољни да укину кордон и тако омогуће неометан прилив добровољаца и ратног материјала са југа. Неки официри су у својим местима још објављивали прогласе мађарске владе.⁹ Расположење се мењало и у зависности од развоја војне ситуације – нпр. командант избиштанске граничарске компаније, капетан Храшћански¹⁰ 2. јуна није дозволио да патрола вршачке народне гарде ухапси комесара Главног одбора за Банат, београдског адвоката Димитрија Станимировића, него га је спровео у команду батаљона у Белу

6. Командант перлеског логора народни пуковник Јован Дракулић известио је средином јуна Окружни одбор у Панчеву да се у његовом логору укупно налази 2.509 војника и три топа са муницијом. Од тога броја била су 203 наоружана Србијанца и 2.306 граничара – од тога 2.130 са ватреним оружјем и 176 без њега. (Савичин, 50) Сличан однос показује и изјава заменика команданта алибунарског логора народног мајора Наума Којића дата средином јула преком суду у Темишвару да је у том логору пред напад на Вршац укупно било 2.450 војника, од тога 260 добровољаца из Србије. (Nagy, 162) Други оптуженик, комесар Главног одбора за Банат, београдски адвокат Димитрије Станимировић, задужен за организацију и снабдевање логора, навео је бројку од 2.350 људи. (Nagy, 160)

7. Вијатов (2009:79)

8. Савичин (2006:35–36)

9. Nagy (1999:151)

10. У оригиналном документу се појављује као Christiansky, што је у коментару аутор исправио на Chrastiansky.

Цркву,¹¹ али је 11. јула разоружао и похапсио добровољце из Србије који су се повлачили после неуспелог напада на Вршац. У Уљми је поручник Јован Илић наводно обећао челницима алибунарског логора подршку при нападу на Вршац, али је након пропасти те операције ухапсио двојицу преживелих вођа, комесара Станимировића и мајора Којића, и спровео их у Вршац,¹² одакле су ови одведени у Темишвар, пред преки суд. Расположење у српским местима Војне границе током јула ипак се сасвим стабилизovalo на страни српског устанка. Официри који се нису хтели сврстати на страну устаника, као што су нпр. били Храшћански и Илић, ускоро су затражили премештај из Војне границе.¹³

За време ових превирања, мађарске снаге у Бачкој и Банату нису биле ни довољно бројне ни довољно квалитетне да би предузеле неку озбиљнију контраофанзиву, па су само настојале зауставити територијално ширење српског устанка. Мађарски логори били су организовани у следећим местима – у Бачкој око Сентомаша и Шајкашке (Врбас, Стари Кер (Змајево), Фелдварац (Градиште), Бечej); а у Банату: Велики Бечкерек, Вршац и Бела Црква.

Под притиском политичара и јавног мњења, мађарска војска је током лета неколико пута безуспешно покушавала да освоји најистуренију тачку српског одбрамбеног појаса у Бачкој, Сентомаш (Србобран). Српски су контранапади били успешнији: устаницима је пошло за руком да освоје (Бачко) Градиште и Темерин. Српски устаници су били у офанзиви и на подручју Баната – у настојању да прошире подручје под својом контролом, из својих логора са променљивим успехом нападали су околна неспрска места како би их присилили на покорност Главном одбору.¹⁴

Најзначајнији успех српских устаника у Банату у лето 1848. било је преузимање власти у Панчеву, крајем јула 1848. Устаници су покушавали да освоје и Велики Бечкерек, Вршац и – нарочито – Бела Цркву, али су одбијани од стране тамошњих царско-краљевских регуларних трупа и народне гарде.

11. Nagy (1999:148). Белоцрквански командант потпуковник Драјхан је Станимировића спровео даље, за Панчево, где се 3. јуна ујутро окупила велика маса народа која је од команданта Немачко-банатске регименте, генерал-мајора Рота захтевала Станимировићево пуштање на слободу. Рот је то учинио након што се за Станимировића заузело неколико виђенијих локалних Срба, уз услов да он буде протеран у Србију. (Nagy, 1999:154) Станимировић је отишао у Карловце до Главног одбора, који га је ускоро поново послао у Панчево. (Nagy, 1999:149–150) Ту је Станимировић 7. јуна одржао ватрени говор, у којем је јавно прозивао и неке виђеније Вршчане као издајнике. (Nagy, 1999:154)

12. Nagy (1999: 163)

13. Nagy (1999:159)

14. Међу првим настрадалим местима било је румунско село Локве, спаљено 30. јуна. Дана 22. јула спаљено је мађарско село Јерменовци, 23. јула румунско село Уздин. Дана 29. јула нападнуто је словачко село Ковачица. Почетком августа су неспрска села овог подручја доспела под контролу српског покрета. (Thim, 1940:168)

2.3. Успостављање томашевачког логора

Мађарска војска у Банату, којом је командовао Ерне Киш, предузела је прву већу офанзиву 2. септембра, када је освојила логор код Перлеза. Пад перлеског логора представљао је озбиљну претњу српском устанку јер је њиме пресечена веза између српских снага у Бачкој и у Банату и остављен је незаштићен пут Велики Бечкерек – Панчево. Запретило је велико осипање устанка, јер је након пада перлеског логора пет околних села – Фаркаждин, Перлез, Орловат, Томашевац и Уздин – послало своје делегације Кишу и изразило покорност мађарској влади.¹⁵

Вођство српског устанка настојало је да што пре стабилизује ситуацију и попуни рупу у одбрамбеном појасу око Панчева. Затражена је помоћ од Београда, а панчевачки окружни одбор је наредио својим пододборима општу мобилизацију.¹⁶ Након што је примио вест о паду Перлеза, главни командант српске устаничке војске Ђорђе Стратимировић одмах је обуставио операције у Бачкој, сакупио у Тителу два батаљона граничара (један немачко-банатски и један варадински) и „нешто из Перлеза пребегле војске – осам стотина до хиљаду момака“, а затим прешао Тису са две хиљаде „момака“. Контингент је прошао поред Перлеза, у којем се тада налазила мађарска војска, дошао до Тамиша, прешао га код Сакула, и наставио левом обалом реке до Томашевца, који „невешти војсковођа Киш није окупирао био“. ¹⁷ На овај сектор је из околине Беле Цркве пожурио и Стеван Петровић Книћанин са делом својих добровољаца.¹⁸

Пошто је ситуација у Банату била критична, влада Кнежевине Србије је послала у помоћ нови контингент добровољаца који су се прикључили Книћанину. Приближавајући се Томашевцу, Книћанинове трупе су успут 8. септембра опљачкале и спалиле мађарско село Дебељачу.¹⁹ Након што је и Книћанин пристигао у Томашевац, Стратимировић се са њим договорио о радовима на изградњи војног логора код Томашевца, па је тамо оставио већи део војске коју је довео са собом, док се са осталима вратио у Бачку.²⁰ Стратимировић не помиње да је пре тога 9. септембра српска устаничка војска још успела повратити Перлез.

Стратимировић и Книћанин су договорили и заједнички напад на Велики Бечкерек. Требало је да Книћанин нападне из правца Перлеза, а Стратимировић се вратио у Бачку како би пребацио нови контингент војске у Банат и напао са запада и северозапада. Киш је успешно предупредио овај маневар: његове главне снаге су 11. септембра нападе Перлез и потиснуле

15. Hermann (1996:142–144)

16. Петров (1999b:160)

17. Петров (1999b:160)

18. Петров (1999a:27) Као последица тога, белоцрквански командант мајор Франц Мадершпах могао је 7. септембра да освоји и разруши ослабљени логор на Врачевом гају и тако осигура везу са вршачким логором.

19. <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/1848/kronologia.html>

20. Петров (1999b:160)

одатле Книћанинове јединице.²¹ Стратимировићеве трупе су успеле поседнути Арадац и Елемир, али су наредног дана и оне претрпеле пораз од Кишових главних снага и вратиле су се у Бачку.²² Након поновног губитка Перлеза, Томашевац је остао главни војни логор на подручју југозападног Баната. Книћанин је тада од окружног одбора у Панчеву затражио комесара који би се бавио снабдевањем томашевачког логора.²³

Томашевачки логор је подигнут на путу Велики Бечкерек – Панчево, код дрвеног моста преко Тамиша. Са северозапада и запада Томашевац је био заштићен реком, а са североистока мочварним земљиштем и каналом Брзава. На левој обали реке, дуж пута који је на врху једног насипа водио у село, протезале су се једна храстова и једна тополова шума. На десној, вишој обали Тамиша, на платоу испред моста саграђен је шанац који се састојао од „три ограђена затворена обкопа“²⁴, а као ров је искоришћен јарак дуж пута Ботош–Орловат. Шанац је изграђен и са јужне стране села. Фортификацијом је руководио Книћанинов ађутант, мајор Миливој Петровић Блазнавац, који је командовао и артиљеријом логора.²⁵ По завршетку изградње томашевачког логора део трупа се сместио у шанчевима, а главнина снага разместила у шумама, где се налазио и Книћанинов штаб. Предстраже су постављене у полукругу на око хиљаду корака пред шанчевима.

На почетку изградње томашевачког логора овде се налазио један батаљон.²⁶ Касније је посада увећана. Наводи различитих аутора, које је сакупио Вијатов, слажу се једино у томе да су браниоци имали 12-13 топова,²⁷ док процене о посади варирају између 2.800 и 5.000 људи, а противуречне су и информације да ли су они већином били добровољци из Србије или банатски граничари. Јожеф Тим, на основу мемоара Виловског, говори о посади од 2.810 људи.²⁸ Петров помиње бројку од „3.000 војника, углавном добровољаца из Србије, те банатских граничара“.²⁹ Рејсиг тврди да су посаду логора чинили Трећи и Четврти батаљон Немачко-банатске регименте, јачине 2.472 људи, а уз њих је ту било и 1.610 добровољаца из Србије.³⁰ Код Вијатова се може пронаћи и податак да је крајем септембра

21. Rüstow (1866:46)

22. Петров (1999a:27)

23. Вијатов (2009:80)

24. Петров (1999b:160)

25. Olchváry (1902:100)

26. Вијатов (2009:80), на основу два Книћанинова писма.

27. Вијатов (2009:88 и 127)

28. Thim (1940:275)

29. Петров (1999b:162)

30. Reiszig (1912:122). <http://www.banaterra.eu/magyar/T/tamaslaka.htm> (28. 10. 2013) Број од 2.472 војника јесте пуно бројно стање два граничарска батаљона. Због неодазивања свих обвезника број граничара у овом логору је вероватно био мањи. Ово доказују и претње које је окружни одбор у Панчеву слао месним одборима захтевајући да они пошаљу предвиђени број војника.

и почетком октобра 1848. комесар логора Буковала требовао храну за око 4.800 војника.³¹

2.4. Први напад на Томашевац

Почетком новембра 1848. банатски корпус мађарске војске састојао се од четири дивизиона. Један мањи контингент се налазио пред Темишваром, а други је опседао Арад. Главнина снага била је распоређена у Великом Бечкерекy и на потезу Вршац – Бела Црква. Великобечкеречка дивизија је имала шест батаљона пешадије, девет ескадрона коњице и пет батерија (30 топова), а вршачко-белоцркванска дивизија пет батаљона пешадије, три ескадрона коњице и пет батерија (30 топова).³² Командант банатског корпуса био је генерал-мајор Ерне Киш, бечкеречког дивизиона пуковник Антон Фетер, а вршачког потпуковник Јован Дамјанић.

Крајем новембра су Фетер и његов новонаименовани заменик мајор Ђерђ Клапка разрадили план о нападу на српску линију у Банату, дуж целе линије фронта. Требало је да буду покренута три напада: требало је да великобечкеречки корпус нападне Томашевац, вршачки Алибунар, а јединице око Беле Цркве Банатску Паланку. Истовремено, требало је да бачки корпус ситнијим демонстрацијама веже тамошње српске снаге. За датум операције одређен је 30. новембар.³³

Наређење за покрет издато је 28. новембра. Трупe великобечкеречког корпуса одређене за напад на Томашевац груписане су у Ечки, Жигмондфалви и Лазарфелду.³⁴ Прва група је требало да крене из Лазарфелда ка Ботошу, а потом да нападне десну страну мостобрана. Друга група, под командом потпуковика Лајоша Војнића, јачине седам чета пешадије, два ескадрона коњице и четири топа требало је да пође из Жигмондфалве и веже пажњу бранилаца мостобрана спреда. Лево од ове групе напредовала је резерва са сличним задатком. Главни удар је требало да изведе четврта група, којој је заповедао потпуковник Лудвиг Апел. Она је требало да крене из Ечке, поседне Орловат, сагради мост преко Тамиша, пребаци се и нападне томашевачки логор с југа. Део ове ударне групе требало је да заостане као обезбеђење моста и пута за повлачење.³⁵

Један од учесника ове операције, хонведски официр гроф Карл фон Лајнинген-Вестербург, описао је њен ток неколико дана након што се одиграла. Покрет његове колоне почео је 29. новембра у један сат после

31. Вијатов (2009:81). Јачина посаде логора највероватније је варирала. Томашевачки логор снабдевали су испрва житељи тог села, а касније је та служба проширена и на становнике околних села – Уздин, Идвор и Опово. За потребе томашевачког логора околна села (Уздин, Идвор и Опово) су дневно морала слати 346 хлебова, 110 порција сена, 75 кибли зоби и 40 кола.

32. Bánlaky (2001:21./IX.)

33. Olchváry (1902:97)

34. Olchváry (1902:97). Имена места се наводе према оновременим називима.

35. Leiningen (1900:60–61); Olchváry (1902:97)

подне, „у магли у којој се није могло видети ни на 50 корака“. Након два сата марша колона је стигла пред друм Ечка–Орловат. Лајнингенова колона је мало наставила друмом, а онда га оставила с десне стране³⁶ [sic!]. Касније су схватили да су залутали и вратили су се некако на орловатски друм. Пред Орловат су стигли након осам сати марша, увече у 9 сати. Улогорили су се на отвореном. Због близине непријатеља, војницима је било забрањено да пале ватру, нису имали ни довољно намирница, а време је било хладно и влажно. Густо мрак је само појачавао напету атмосферу, у којој је дошло чак и до међусобне пуцњаве хонведа, на шта су се сви постројили, мислећи да их је напао непријатељ. На крају се испоставило да је узбуна била лажна. Током ноћи је било још лажних узбуна, због чега се војници нису могли прописно одморити.³⁷ Лајнинген се жалио да је морао лежати на влажној земљи и да је целе ноћи „дрхтао кó пас“. Потпуковник Војнић је одјахао у извидницу према Орловату, али се вратио тек пред зору јер је у повратку залутао.

Кад је почело да свиће, мађарска војска се постројила за напад. Након два сата чекања, војсци је ипак наређен повратак. Лајнинген је сматрао да је Фетер одустао од напада зато што се уверио да се магла неће разићи.³⁸ Према извештају пештанске штампе, напад је одложен због тога што је понтонски мост преко којег је главна ударна група требало да пређе преко Тамиша испао сувише кратак.³⁹

Није успео ни мађарски напад на Алибунар. Вршачки дивизион, којим је у одсуству Дамјанића командовао мајор Пал Киш, требало је да преко Николинаца нападне Алибунар. Мађарске јединице су код Карлсдорфа изненадиле и разбиле једну мању противничку јединицу, али када су против њега кренуле главне снаге из алибунарског логора, повукле су се у Вршац.⁴⁰

Од операција предузетих 30. новембра успешан је био једино напад на логор код Банатске Паланке: белоцрквански командант, хонведски мајор Франц Мадершпах успео је да у густој магли, уз помоћ пет чета пешадије, пола ескадрона коњице народне гарде и пет топова, дакле са само нешто више од хиљаду војника, изненади и на препад освоји Банатску Паланку и мост преко реке Караш и да уништи тамошњи српски логор у којем се под командом капетана Петра Бобалића налазило око 2.500 људи и осам топова. Мадершпах је затим – према плану – повео своје трупе ка Панчеву, али је поткрај дана, пошто је обавештен о неуспесима код Томашевца и Алибунара, и он наредио својим трупама повратак.⁴¹ Разбијање логора код Паланке био је само маргиналан успех, који није могао прерасти у значајнију операцију.

36. Leiningen (1900:61)

37. Leiningen (1900:62–63)

38. Leiningen (1900:63)

39. Савичин (2006:89)

40. Olchváry (1902:97)

41. Hoffmann (1906:28)

2.5. Други напад на Томашевац – томашевачка битка

Покушај предузет 30. новембра открио је намере мађарске стране, па је српска команда могла појачати одбрану Томашевца. Книћанин је појачао патроле на левој обали Тамиша, између Сакула и Орловата, и наложио да се јединице стациониране у Идвору и Ковачици ставе у приправност за покрет ка Томашевцу.⁴² Олчвари тврди да су у Томашевац послати као појачање три чете (тј. око 500) граничара, 500 Србијанаца и 15 топова,⁴³ тако да се у томашевачком логору под командом Книћанина у време битке за Томашевац налазило око 3.000 граничара, око 2.000 добровољаца из Србије и 27 топова.⁴⁴ У бици су учествовале и две чете народне гарде које је Шупљикац упутио као помоћ из Панчева. Ове јединице су у рано јутро 5. децембра пошле из Ковачице, али иако нису доспеле до одредишта, одиграле су улогу у бици јер су нападе и потиснуле ескадрон коњице послат ка Уздину.

Фетер је извукао неке закључке из пропалог покушаја напада на Томашевац и унео ситне измене у план напада. Оне су се пре свега тицале сатнице. Почетком децембра се са одсуства због болести у Велики Бечкерек вратио и Ерне Киш, који је прихватио Фетеров план, а као дан новог напада на Томашевац одредио 5. децембар.⁴⁵

Мађарске јединице одређене за напад на томашевачки логор концентрисане су на својим полазиштима 4. децембра увече. Снаге предвиђене за главни удар, јачине пет батаљона пешадије, три ескадрона коњице и 18 топова, пошле су из Ечке, под командом потпуковника Апела. Као и пре неколико дана, оне су имале освојити Орловат и направити понтонски мост преко Тамиша. Након тога би се део јединица пребацио на леву обалу Тамиша и напао Томашевац с југа, а део окренуо ка северу, и напао леву страну мостобрана. У Жигмондфалви су сакупљени два батаљона пешадије, четири ескадрона коњице и шест топова. Њихов задатак је био да се приближе мостобрану спреда, да се развију за напад ван домета топова и тако ишчекују знак за општи напад. Контингент исте јачине сакупљен је у Лазарфелду, одакле је имао упасти у Ботош, осигурати то место, па заокренути на југ и напасти мостобран здесна. У овом нападу мађарских снага на Томашевац је учествовало свега девет батаљона пешадије, 11 ескадрона коњице и 30 топова, укупно око 10.000 људи.⁴⁶ Било је присутно и нешто јединица народне гарде, али оне нису учествовале у борбама.

Јединице су кренуле са својих полазишта у један сат по поноћи. Пошто су пристигле близу мостобрана, јединице централне групације развиле су се у фронт на безбедном одстојању од мостобрана и ту стајале

42. Вијатов (2009:127)

43. Olchváry (1902:99)

44. Olchváry (1902:99–100)

45. Olchváry (1902:99)

46. Милан Петров наводи „12.000 војника, нешто народне гарде и 32 топа“. (Петров (1999b:162))

у приправности ишчекујући почетак напада главних снага када је требало да отпочне и општи напад на мостобран.⁴⁷ Лево крило је око 7 сати ујутро стигло до Ботоша, где се сукобило са одредом српских добровољаца и потисло га из села⁴⁸, па наставило ка мостобрану, где се поставило на исти начин као и централна колона.

Главна ударна група стигла је до Орловата у 5 ујутро. Ради обезбеђења радова на мосту, четири чете пешадије и део коњице пребацили су се на леву обалу Тамиша.⁴⁹ Нешто војске је остало у Орловату, а војници осталих јединица су на четврт сата узводно од тог села започели изградњу моста. Радовима је руководио капетан Ашбот, раније цивилни инжењер у Темишвару, који није био вичан мостоградњи, а недостајало је и грађевинског материјала, због чега је мост уместо у 7 завршен тек у 11 сати.⁵⁰

Након почетка изградње моста, генерал Киш је са пуковником Фетером и мајором Клапком напустио Апелову групу и прешао код јединица које су се налазиле пред мостобраном. Око поднева Киш је већ био изгубио стрпљење и послао курира потпуковнику Апелу и пожуривао га да отпочне напад на браниоце с леђа. Пошто је тај напад и даље каснио, генерал Киш – који је важио за храброг и ватреног војника,⁵¹ али и за лошег војсковођу – изгубивши стрпљење, наредио је да сва 24 топа која се налазе на десној обали започну паљбу по мостобрану. Намера му је била да привуче пажњу бранилаца и – по могућству – онеспособи њихове топове.⁵² Српски топови им испочетка нису узвраћали, па су се мађарски артиљерци охрабрили и приближили мостобрану.⁵³ Тада је започео артиљеријски двобој током којег је мађарска артиљерија претрпела велике губитке.⁵⁴ Киш се такође спустио у прву борбену линију храбрећи своје војнике.⁵⁵ До 3 сата по подне он је већ сасвим изгубио стрпљење, па је наредио да два пешадијска батаљона централне групације крену у јуриш на мостобран.⁵⁶

47. Leiningen (1900:65)

48. Петров (1999b:162).

49. Вијатов (2009:128–129) тврди да су се током преподнева две групе мађарских јединица пребациле преко моста. Један батаљон пешадије и ескадрон хусара кренули су ка Томашевцу, а друга групација пешадије и коњице кренула је према Јарковцу. Вијатов тврди да су се, наишавши на снажан отпор, обе групе повукле преко понтона у Орловат. Напредовање дела мађарских јединица према Јарковцу представљао је у том тренутку веома ризикантманевар јер је те јединице изложио опкољавању. Зато је тешко претпоставити да су мађарски заповедници, којима је недостајало одважности за напредовање и у много повољнијим ситуацијама, имали овакву намеру. Вероватније се радило о трупама које су обезбеђивале градњу понтонског моста, поготово што се изградња тог моста доста одужила, и ударне снаге се нису могле преко њега пребацити у току преподнева.

50. Olchváry (1902:100–101).

51. Vajda (1981) <http://vmek.oszk.hu/06100/06112/html/gmvajda0008.html>

52. Olchváry (1902:101)

53. Савичин (2006:90)

54. Olchváry (1902:101).

55. Vajda (1981) <http://vmek.oszk.hu/06100/06112/html/gmvajda0008.html>

56. Olchváry (1902:101)

На челу јуришне колоне био је поручник Харагош са 200 добровољаца. Сваки од њих је носио свежањ сена и алате за затрпавање јарка. Колона је напредовала под снажном паљбом бранилаца, доспела је до рова и утврдила се у главном јарку пред мостобраном. Нападаци су неко време узалудно покушавали да се попну на грудобран шанца – одбијали су их добровољци наоружани ханџарима у борби прса у прса. Након што је овај јуриш одбијен, нападачи су се повукли и полегали по јарку дуж пута, као и иза осталих косина терена, како би се заштитили од пушчане ватре бранилаца. На сличан начин је прошло и одељење које је напало са севера, а касније и резерва под заповедништвом капетана грофа Лајнингена.

Браниоци мостобрана су успели да одбију сва три засебна и некоординисана напада.⁵⁷ Када се Киш уверио да неће моћи да освоји мостобран, повукао је своје јединице ван домета топова.

Лајнинген је овако описао јуриш својих јединица:

„Кренуо сам у јуриш са резервом. Моји људи су ме поздравили речима: *живео наш кайеишан!* Али, једва да смо дошли до јаркова и узвишица, непријатељ нас дочека убитачном паљбом. ... када сам се окренуо, видим, да ме прате само застава, неколико подофицира и шест редова. Остали су, пратећи пример других јединица, полегали по јарковима. Није преостало ништа друго, него да и ми залегнемо. У овом критичном положају, на шездесет корака од јарка шанца остадосмо и пола сата. ... Не прође тренутак, а да метак не профијуче поред мог ува. ... Из шанца се често пуцало, србијанске капе су се могле видети једна поред друге. ... само су Србијанци пуцали, остали су за то време пунили пушке. ... На нас је непрестано, са највећом хладнокрвношћу пуцало и неколико жена у србијанском оделу.“⁵⁸

Под оваквим околностима војнике нико није могао да убеди да крену напред. Неколико официра је устајало и позивало своје војнике да их прате, али узалуд. Тада, каже Лајнинген, „наступи критичан тренутак; требало је да се повучемо преко брисаног простора, како бисмо доспели ван домета непријатељских зрна. ... Нарочито су срамни били картечи, послати за нама. ... земља се прашила од метака.“ Пошто војници нису били вољни да крену у нови јуриш, вођство се одлучило на повлачење.⁵⁹

У међувремену је јединица одређена за заобилазни маневар (два батаљона пешадије, један ескадрон коњице и шест топова) под командом потпуковника Апела прешла преко реке.⁶⁰ Апел је четири чете (компаније) пешадије оставио као обезбеђење моста – две чете на десној, а две на левој обали. Коњички ескадрон је послат ка Уздину⁶¹ да надгледа панчевачки пут. Једна чета се развила у јуришну линију, а четири су се поређале иза ње.⁶²

57. Olchváry (1902:101)

58. Leiningen (1900:67-68).

59. Leiningen (1900:69)

60. Olchváry (1902:101).

61. Петров (1999б:162) и Вијатов (2009:128–129) тврде да су они послати према Јарковцу, што је нелогично са војног гледишта.

62. Olchváry (1902:102)

После подне је почео и напад заобилазне колоне на Томашевац. Ове јединице су након кратке борбе већ у првом јуришу запоселе јужни шанац и упале у село. Фетер у својим мемоарима тврди да је овај упад изведен без икаквих мера предострожности, а војници су одмах по упаду у село кренули да отимају намирнице по кућама.

Пошто је Киш повукао своје групе пред мостобраном, Книћанин је део бранилаца и нешто топова могао послати у помоћ својој нападнутој резерви. Док је она стигла, нападачи су већ допрли до цркве. Овде су се сукобили са две чете граничара и 200-300 добровољаца.⁶³ Развила се жестока борба, током које је запаљено неколико кућа, а страдала је и томашевачка црква. На крају су мађарске снаге потиснуте из села. Коњички ескадрон на панчевачком путу напале су и потисле две чете панчевачке народне гарде, које су пристигле из Ковачице. Пошто се могло чути да је на десној обали Тамиша борба престала, а његове јединице су наишле на отпор јаким снага спреда и претила им је и опасност од напада с леђа, Апел је своје војнике повукао према понтонском мосту. Српске снаге су кренуле за непријатељем, а две панчевачке чете су претиле да му одсеку одступницу, тако да су се Апелове јединице морале бајонетима пробијати до моста, и пред мрак су успеле да се пребаце преко Тамиша.⁶⁴

Српске снаге су освојиле понтонски мост, а Петров тврди да су оне ушле и у Орловат.⁶⁵ Након тога су се морале повући на леву обалу, јер су разориле мост и материјал однеле у Томашевац. Петров наводи да је браниоцима Томашевца пало у руке пет врбових чамаца, 12-14 балвана јеловине, 200-300 дебелих јелових дасака.⁶⁶

Повлачење главних мађарских снага требало је да покрива резерва капетана Лајнингена, али се већи део његових војника разбежао пред непријатељском ватром, тако да је једва могао одржати на окупу мали део својих снага. Иако су мађарске јединице на зачељу биле у расулу, браниоци их у недостатку коњице нису гонили, па су се оне могле несметано окупити на путевима ка Ечки и Жигмондфалви, одакле се око 6 сати увече цела војска повукла на своја полазишта.

Губици на мађарској страни били су поприлични. Највеће губитке претрпела је групација која се пребацила преко Тамиша, и то углавном током повлачења. Српски аутори, на основу Книћаниновог извештаја, тврде да је на шанцу пронађено 70, а да се у Тамишу удавило 12 мађарских војника, као и да су са орловатске стране Мађари однели своје мртве и рањене на 40 кола, а са ботошке на девет. Заробљена су само четири мађарска војника,⁶⁷ што није чудно ако знамо да су по мађарској војсци колале стравичне

63. Петров (1999б:162), Вијатов (2009:129)

64. Савичим (2009:91)

65. Петров (1999б:162)

66. Петров (1999б:162)

67. Петров (1999б:163)

приче о томе како се Срби опходе према заробљеним непријатељима.⁶⁸ Према Олчварију, укупни мађарски губици износили су око 250 људи. У мађарској литератури се појављује број од 180 српских жртава,⁶⁹ док је, према Книћаниновом извештају, било 15 мртвих и 68 рањених.⁷⁰

2.6. Пад томашевачког логора

Након неуспеха код Томашевца, мајор Клапка је саставио нов план напада на српске снаге у Банату. Опет је планиран комбиновани напад, али се одустало од идеје да главни напад буде усмерен на јачи, томашевачки логор, него је усмерен на слабије логоре код Карловца и Алибунара. Процена је била да ће ови логори много лакше пасти, после чега би мађарске снаге запретиле Панчеву и тако натерале Книћанина да се сам повуче из Томашевца ка Панчеву. Након повлачења српских снага у Панчево, против тог места би уследио концентрични напад свих мађарских снага у Банату. Истовремено са овим операцијама мађарске јединице у Бачкој такође је требало да нападну на неколико места како би привукле пажњу бранилаца.

Мађарске јединице су се 11. децембра нашле на полазним тачкама, а напад је требало да започне сутрадан. Пуковник Дамјанић је требало да део својих снага остави под командом потпуковника Мадершпаха ради обезбеђења Вршца и Беле Цркве, а да у Вршцу сакупи ударну групу од два батаљона пешадије, три ескадрона коњице и осам топова. Са овим снагама је затим преко Уљме и Николинаца требало да пође ка Карловцу, потисне одатле српске снаге и настави према Алибунару. Ту је требало да се споји са јединицама мајора Гергеља пристиглим из Великог Бечкерека преко Сарче и Зичидорфа (Пландишта). Након освајања алибунарског логора, Дамјанићеве трупе је 13. децембра требало да наставе преко Иланце и Јарковца ка Томашевцу и да нападну тамошње српске положаје с леђа.

Група под командом мајора Гергеља, јачине два батаљона пешадије, два ескадрона коњице и четири топа, требало је да 11. децембра стигне до Зичидорфа и наредног дана настави преко Сентјаноша (Барица) ка Алибунару, где би требало да веже браниоце како не би послали помоћ у Карловац, а после у садејству са Дамјанићевим трупама да освоји алибунарски логор.

Од преосталих јединица великобечкеречког корпуса неколико деташмана је одређено као обезбеђење обале Тисе од Перлеза до Новог Бечеја. Остале јединице, укупне јачине пет батаљона пешадије, осам ескадрона коњице и 26 топова, разврстане су у две групације, које је требало да 12. децембра пођу из Великог Бечкерека и поседну Ернестовац односно Жигмондфалву. Сутрадан је требало да се обе групе поставе у борбени

68. Vajda (1881) <http://mek.oszk.hu/06100/06112/html/gmvajda0008.html>

69. Reiszig (1912:122), а за њим и Mojzes (2008:98) наводе бројку од 180 српских жртава.

70. Савичин (2006:91). Петров (1999б:163) наводи скоро идентичне бројке од 14 мртвих и 64 рањених.

поредак, на топомет пред томашевачким мостобраном, и ту сачекају Дамјанићев напад.⁷¹

Операција је почела још 10. децембра увече, када су Гергељеве јединице, пристигле из Великог Бечкерека, освојиле Зичидорф и потиснуле одатле српске снаге, које су побегле ка Алибунару, оставивши за собом три топа.⁷²

Дамјанићеве трупе су у подне 12. децембра стигле пред Карловац и одмах започеле напад на шанац. Браниоци, батаљон Немачко-банатске регименте под командом поручника Јефте Барајића, дочекали су их картечом, али нису успели да сломе њихов јуриш. Нападачи су упали у шанац и после борбе прса у прса натерали браниоце на повлачење, а онда их пратили у само село. Након два сата крваве борбе, браниоци су се дали у бекство ка Алибунару. На попришту је остало седам официра и 300 војника. (Добар део њих је убијен пошто се предао.) Према Олчварију, мађарски губици су износили десет мртвих и 25 рањених,⁷³ а Петров тврди да је у овим борбама Дамјанић изгубио 300 војника.⁷⁴

Мајор Гергељ је у међувремену са својим трупама стигао пред Алибунар и напао тамошњи логор, који су бранила три батаљона петроварадинских граничара и неодређен број добровољаца из Србије са 16 топова. Командовао им је капетан Јоановић. Браниоци су потиснули Гергељев напад, па је он остао у дефанзиви док се из правца Карловца нису појавиле Дамјанићеве јединице. Након пада Карловца међу бранитељима Алибунара је завладао страх од тога да ће бити одсечени и опкољени, па су брзо без отпора побегли ка Панчеву. Гонила су их два ескадрона хусара, који су посекали још 100–200 људи, освојили два топа, неколико мерзера, тренова и доста пушака. Алибунар су Мађари запалили. Њихове трупе су преноћиле на отвореном и наредног дана пошле преко Иланце ка Јарковцу.⁷⁵

Према плану, јединице из Великог Бечкерека дошле су увече 13. децембра преко Ернестовца и Жигмондфалве пред томашевачки мостобран и поставиле се испред њега у полукруг. Међутим, Дамјанић је своје јединице покренуо из Алибунара тек 13. децембра, па је у Јарковац стигао тек око 4 сата после подне. Ценећи да је напад на Томашевац тог дана неизводљив, Дамјанић је своје војнике сместио у село, а сам је прешао у Ботош да се са Кишом договори о детаљима напада на Томашевац.

У међувремену су се остаци разбијених јединица српске војске из Карловца и Алибунара сакупили 13. децембра после подне у Нојдорфу (Новом Селу). Команду над њима је преузео лично Стеван Шупљикац. Шупљикац је проценио да се Книћанин, буде ли нападнут са три стране, неће моћи одржати. Зато је одлучио да испразни Томашевац и да Книћанина

71. Olchvary (1902:104)

72. Olchvary (1902:105)

73. Olchvary (1902:106)

74. Петров (1999б:163)

75. Olchvary (1902:107)

позове себи. На тај начин би српска војска, нарасла на 10.000 људи и 20 топова, могла изненадити Дамјанића, који је располагао са једва 4.000 људи и две батерије топова.⁷⁶

Јарковчани су мађарске војнике дочекали врло предусретљиво. Војнике су частили вином и ракијом. Љубазност и пријатељство Јарковчана почели су да постају сумњиви неким официрима будући да су војници добијали вина и ракије колико год су могли попити. Када се Дамјанић вратио, заповедио је да се војници не размештају по кућама, него да свака чета остане на отвореном, испред куће у којој је смештен и њихов капетан. Топови, трен са муницијом и пртљажна кола смештени су на главни трг, у близини цркве. Један деташман је одређен да обезбеђује прелаз преко канала у Маргитици, али мост код Јарковца мађарска војска није запосела.

Шупљикац је 13. децембра у 4 сата после подне покренуо своју војску из Новог Села преко Падине ка Самошу како би се тамо спојила са Книћаниновом. До Самоша је војска стигла пре поноћи. Книћанин је из Томашевца пошао увече у 7–8 сати оставивши на мостобрану сто људи и два топа. Након што је у Самошу концентрисао своје јединице, Шупљикац је издао наређење за препад на Јарковац.

Капетан Петар Јоановић је са једном четом петроварадинских граничара требало да поседне шумарак између Јарковца и Маргитице, а са другом четом петроварадинских граничара и пола чете јарковачке народне гарде (под народним поручником Павлом Путником) требало да окрене према Јарковцу и неприметно поседне део села ка каналу. Путник је са одредом ловаца требало да настави даље до моста на Брзави.

Напоручник Лазих је са две чете немачко-банатских граничара требало да заобиђе непријатељско десно крило, такође окупира северну страну села, до моста, и да га запоседне, како би онемогућио да се непријатељ пробије из села и спасе топове.⁷⁷

Главне српске снаге развиле су се у фронт јужно од Јарковца. Претходницу су чинили Србијанци у стрељачком строју, а први бојни ред под Книћанином био је састављен од Трећег и Четвртог батаљона Немачко-банатске регименте. Други бојни ред су чинила два илирско-банатска батаљона, док су три петроварадинска граничарска батаљона под командом Михаила Јоановића остала у резерви. Она је постављена на узвишење иза пута Јарковац–Томашевац како би у случају неуспеха зауставила евентуални мађарски противнапад и покрила повлачење својих сабораца.

Српски напад је започео у три сата ноћу. Книћанинов први ред се у највећем мраку обрушио на мађарске предстраже и са њима заједно упао у село. У мађарским јединицама је завладао хаос. Становници Јарковца су се придружили нападачима, и са тавана, прозора и сваког узвишеног места пуцали на мађарске јединице, које су се покушавале окупити. „Из цркве,

76. Olchváry (1902:107–108)

77. Olchváry (1902:108). Према Олчварију, то је доказ да је Шупљикцу било дојављено и то да Мађари нису окупирали мост иза Јарковца.

са тавана кућа, одасвуд и у свим правцима фијукали су меци“,⁷⁸ записао је један очевидца. Нарочито су били збуњени коњаници, који никако нису могли наћи заклон. Двадесет коња се отело и одјездило међу нападаче.

Око пола сата је трајала страшна борба прса у прса, ханцарима и бајонетима. Лајнинген је са своје три чете почео да потискује нападаче из три улице. Обавештени да се шест топова на главном тргу не може пробити преко моста, капетани Цилић, Фелдвари, Ашерман и Лајнинген стали су наговарати своје војнике на акцију, али су ови били обесхрабрани. Нападаци су полако запоседали куће на обе стране пута који је водио ка мосту и одсецали одступницу мађарским снагама.

Дамјанић се за то време са нешто више од батаљона пешадије и четири топа пробио из села преко моста на Брзави. Ту је консолидовао своје јединице и одмах их повео назад у село. Војници су морали газити преко канала пошто је мост тада већ био у српским рукама. По повратку хонведа, вођена је борба за сваку кућу. Мађарски војници су били немилосрдни према противнику – свако ко је имао оружје у руци одмах је убијан.⁷⁹ Пошто је на њих пуцано и са црквеног торња, хонведи су спалили и јарковачку цркву. Дамјанићеви војници су напали на први српски бојни ред и потиснули га из села. Други српски бојни ред се одмах дао у бекство, са изузетком батаљона под командом натпоручника Викентија Басарабића.

Пошто су чули како се битка удаљава од центра села, Лајнинген и његове колеге одустали су од идеје форсирања моста и након неколико плотуна картеча покренули топове ка источном излазу из села. Топове је са две стране заклањала пешадија поређана у два густа реда. Упркос жестокој ватри, мађарске јединице су успеле да се пробију до источне ивице села. Ту су их зауставиле српске јединице које су на њих пуцале из јарка. Хонведи су јуришем запосели јарак и избацили одатле нападаче, који су се дали у бекство према Добрици.⁸⁰ Лајнинген и колеге такође су извукли своје јединице на око 500 корака ван села и довели их у ред. Две чете су послале да запоседну јарковачке винограде, узвишени терен који се пружао на 800–1.000 корака пред њима.

На северној страни села хонведи су кренули против српских јединица на мосту и око њега. Истовремено су их нападе и мађарске снаге са друге стране Брзаве, које су се раније пробиле из села. Помисливши да је мађарској војсци пристигла помоћ, нападачи су се и са овог положаја почели масовно повлачити. У недостатку коњице гонила их је само пешадија. На мађарском левом крилу хонведи су такође нанели велике губитке српским снагама које су се повлачиле из Јарковца.⁸¹ Када се разданило, Дамјанићеве снаге

78. Hermann (2010) http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=155:-etnikai-konfliktusok-es-a-magyar-szerb-haboru-1848-1849-ben-&catid=15:tanulmanyok

79. Hermann (2010)

80. Olchváry (1902:110)

81. Olchváry (1902:111–112)

су се налазиле на јужној страни села, спремне за борбу, а наспрам њих је била српска резерва.

Српске јединице које су напале Јарковац повукле су се преко Самоша ка Падини. Успут им се придружио и капетан Петар Јоановић са четом која је држала шумарак између Јарковца и Маргитице. Натпоручник Лазић, који је Јарковац напао са запада, придружио им се са своје две чете тек у Падини. Шупљикчеву војску у повлачењу гониле су два ескадрона хусара. Када су се Срби повукли, Дамјанић је сакупио своју војску и дао јој одмор до поднева. Мађари су спалили и опљачкали Јарковац.⁸²

Значајна неслагања око губитака двеју страна постоје и у вези са овом битком. Олчвари тврди да је мађарска војска у овој бици имала 30 мртвих и 120 рањених, а да је пало 350 српских војника и 150 јарковачких цивила, и процењује да је српска страна имала још толико рањених, и тако су укупни српски губици достигли око хиљаду људи.⁸³ Петров тврди да су у јарковачкој бици Мађари имали око 400, а Срби преко 80 мртвих.⁸⁴

У зору 14. децембра, пошто је примио Дамјанићево обавештење да су га нападе снажне српске снаге, Ерне Киш је део своје војске је под командом потпуковника Апела послао против томашевачког мостобрана, али је наредио да он буде освојен без пуцњаве. Апелове јединице су у цик зоре упале у мостобран, али су га нашле напуштеног, а мост на Тамишу је био демонтиран. Изненађујуће је да су мађарске јединице сазнале за Книћаниново повлачење и демонтирање моста тек када су „освојиле“ мостобран, иако су били размештене у његовој близини. Мађарске јединице су потом ушле у Томашевац, који је спаљен до темеља.

2.7. Уздинска битка – последња велика војна операција у близини Томашевца 1848/49.

Након пада томашевачког логора мађарске јединице су неко време неодлучно маневрисале по Банату, а онда почетком следеће године, 2. јануара 1849. извршиле неуспешан напад на Панчево. Потом је уследило опште повлачење мађарске војске, према наредби мађарске врховне команде, којој су све јединице биле потребне за одбрану од главног аустријског напада, који је предводио аустријски фелдмаршал Виндиш-Грец. Српске снаге, сад већ под царским заставама, запоселе су поново Томашевац и напредовале све до реке Мориш.

Почетком марта 1849. мађарске снаге су забележиле прве успехе против главних аустријских снага, а средином марта је корпус под командом генерала Мора Перцела започео напад на јужном фронту. До краја марта 1849. српске снаге у Бачкој потиснуте су у Шајкашку. Почетком априла мађарске снаге су своју енергију поново концентрисале на главни фронт,

82. Olchváry (1902:112)

83. Olchváry (1902:112–113)

84. Петров (1999б:163)

на којем су успеле нанети серију пораза аустријској војсци и одбацити је у западне делове земље. Крајем априла је Перцелов корпус кренуо у ослобађање Баната. Мађарске снаге су 23. априла 1849. заузеле Велику Кикинду, а наредног дана потукле заштитницу аустријско-српских снага на пустари Иље код Башаида.⁸⁵ Перцелове снаге су наставиле продор ка југу и 29. априла код Меленаца поново су се сукобиле са аустријско-српским корпусом.⁸⁶ Након битке, аустријско-српске снаге су се повукле ка Великом Бечкереку и даље на југ преко Тамиша.

У овом периоду мађарских успеха унутар српског покрета је почела јењавати жеља за борбом. Забележено је неколико покушаја бекства.⁸⁷

Након битке код Меленаца, команду над аустријско-српским корпусом од генерал-лајтнанта Тодоровића преузео је пуковник Јозеф Пуфер. Он је главни стан и резерву свог корпуса сместио у Самош, главне снаге поставио на линији Томашевац–Јарковац, а у Орловату и Алибунару поставио слабије контингенте као осигурање од напада с бока.⁸⁸

Мост на Тамишу код Томашевца допола је демонтиран. Као обезбеђење моста, код Томашевца су смештена два батаљона граничара под командом потпуковника Билека. У Самошу су се налазила два батаљона граничара, два батаљона добровољаца, шест водова⁸⁹ (ескадрон и по) коњаника. Аустријско-српске трупе нису успеле у потпуности успоставити томашевачки мостобран пошто је мађарска војска приликом освајања Томашевца посекала шуме дуж насипа на левој обали и тако онемогућила браниоцима скривање.⁹⁰

Након освајања Великог Бечкерекa Перцел је сачекао појачања и тек 6. маја стигао до Тамиша. Наредног дана његове трупе су напале српску линију на свим тачкама. Јединице потпуковника Билека су се након сат времена отпора повукле према Уздину.⁹¹

Пуфер је своју резерву покренуо на прве звуке топовске паљбе из правца Томашевца. Када је резерва пристигла на око пола сата марша од Уздина, Перцелове трупе су се већ налазиле у виноградима дуж пута Томашевац–Уздин, где су потискивали Билекову бригаду. Пуфер је зато своје трупе поређао пред Уздином. На средину фронта је поставио два петроварадинска батаљона, на десно крило два батаљона добровољаца, а на лево крило је доспела Билекова бригада. Аустријско-српска коњица се

85. Савичин (2006:126)

86. Olchváry (1902:179)

87. Из перлеског логора су нпр. побегли оповачки потпоручници Матејић и Бунчић, а Еугеније Арсенијевић и Илија Чокић су позивали Томашевчане на бежање. Савичин (2006:126)

88. Тако је један батаљон немачко-банатских граничара и пола ескадрона коњаника (улана) под мајором Павелићем прекомандован у Алибунар као осигурање десног крила централне војске од напада Бемових снага из Ердеља. Olchváry (1902:179)

89. Ескадрон и по.

90. Olchváry (1902:179)

91. Olchváry (1902:179–180)

поставила на десном крилу у близини једне ветрењаче. Перцел је већину своје артиљерије поставио на десном, а већину коњице на левом крилу свог поретка.

Борба је отпочела на десном крилу аустријско-српског корпуса, где је батаљон добровољаца под командом мајора Лазића и коњица под командом мајора Ширдинга прешли у напад. Аустријско-српски улани раширили су се у један ред и више пута напали мађарску коњицу, коју су успели потиснути ка Томашевцу. За то време на левом крилу аустријско-српског поретка мађарска артиљерија је нанела осетне губитке граничарима. Пред јаком топовском ватром батаљон илирско-банатских граничара са левог крила и батаљон петроварадинских граничара из центра у неред у повукао се ка Сакулама. У линији аустријско-српских снага је настала бреша, а Перцелове трупе су запретиле пробојем линије и обухватним маневром. Видевши узмицање својих сабораца, и уплашене за своју безбедност, и остале аустријско-српске јединице су почеле да се повлаче и команда више није могла успоставити бојни поредак. Румунске и немачко-банатски граничари су се издвојили из аустријско-српског корпуса и пошли својим кућама. Остали су се преко Сакула повукли ка Опову. Губици аустријско-српског корпуса били су велики, а највише су страдали улани и добровољци.

Перцелова војска није гонила аустријско-српске снаге, које су се сутрадан у зору код Опова у миру пребациле преко Тамиша, а у рано јутро истог дана код Сурдука започеле прелаз преко Дунава у Срем.

Након слома одбрамбене линије код Томашевца, мађарска војска је брзо напредовала према Панчеву, па су се аустријско-српске јединице стациониране у Алибунару повлачиле ка Ковину. Одатле су преко Србије доспеле у српски логор у Сремским Карловцима.⁹² Перцелове јединице су 10. маја ушле у Панчево, где су задобиле велику количину жита, оружја и муниције. Велик део српског становништва југозападног Баната повукао се пред њима у Срем или у Србију.

Након уздинске битке једини утврђени положај српске војске у Банату остао је код Перлеза, који је бранио Тителску висораван од напада с банатске стране. Од краја маја, мађарска војска је концентрисала своје напоре на освајање Тителске висоравни, коју је бранио Книћанин са 2.000 добровољаца из Србије и четири батаљона граничара (два шајкашка, једним петроварадинским и једним немачко-банатским) и 30 мањих топова.⁹³ У оквиру тих операција мађарска војска је више пута безуспешно покушавала да освоји Перлез.

92. Olchváry (1902:179–180)

93. Olchváry (1902:180)

3. Закључак

Томашевац, иако је на веома добром стратешком положају, није одмах на почетку српске буне распознат као значајно упориште. На ту помисао српско војно вођство је стигло тек у септембру 1848. након пада перлеског логора. Томашевачки логор је успостављен у првој половини септембра 1848. Командант логора био је пуковник Стеван Петровић Книћанин. Логор је своју улогу бране против напада мађарских трупа из Великог Бечкерек на Панчево испуњавао више од три месеца. Дана 5. децембра 1848. издржао је један озбиљан напад, а пао је 14. децембра 1848. пошто га је српска војска већ била напустила. Последња значајна војна операција током револуције 1848/49. у близини Томашевца била је Уздинска битка, 7. маја 1849, у којој су мађарске снаге под командом генерала Мора Перцела потукле аустријско-српски корпус под командом пуковника Јозефа Пуфера.

Библиографија

Извори:

1. KOSSUTH Lajos: Kossuth Lajos munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetővel ellátta Kossuth Ferencz. Budapest, 1902.
2. Gróf LEININGEN-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója. 1848–1849. Fordította és bevezeti Marczali Henrik. Budapest, 1900.
3. NAGY Sándor: „Statáriális eljárás Dimitrije Stanimirovic és Naum Kojic ellen 1848 júliusában. Adalékok a délvidéki szerb felkelés kirobbanásának történetéhez“ FONS, VI./1-2., Budapest, 1999, 131-177. <http://www.c3.hu/~fons/> (23. 11. 2013)
4. VAJDA János: Egy honvéd naplójából. Az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Budapest : Neumann Kht., 2003 <http://mek.oszk.hu/06100/06112/html/gmvajda0008.html>

Литература:

1. HERMANN, Róbert (yp.), *Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc történet.*, Budapest, 1996.
2. HERMANN, Róbert, *Az 1848-1849-es szabadságharc nagy csatái*, Budapest, 2004.
3. HERMANN, Róbert, „Etnikai konfliktusok és a magyar-szerb háború 1848-1849-ben“ http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=155:-etnikai-konfliktusok-es-a-magyar-

- szerb-haboru-1848-1849-ben-&catid=15:tanulmányok. 2010. (31. 12. 2013)
4. HOFFMANN, Arnold, *Az 1848-49-iki Vörös-sapkás 9-ik Honvédszászlóalj története*, Kassa, 1906. <http://mek.oszk.hu/04900/04947> (25. 11. 2013)
 5. KEDVES, Gyula, „A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédc csapatok kivonásáig.”, y: Bona Gábor (yp.): *A szabadságharc katonai története*. Budapest, Zrínyi, 1998. 103–130.
 6. OLCHVÁRY, Ödön, *A magyar függetlenségi harc 1848–1849-ben a Délvidéken. 1 áttekintő- és 9 csata-vázlattal*, Szabadka, [1902]. 96–115p.
 7. MOJZES, Antal, *Délvidék 1848–1849*, Szabadka, 2008.
 8. ПЕТРОВ, Милан, „Ђорђе Стратимировић 1848–1849. године“, *Зборник Маџице српске за историју*. 59/60 (1999), 17–40.
 9. ПЕТРОВ, Милан, „Логор српске војске код Томашевца 1848–1849. године“, *Зборник Маџице српске за историју*. 59/60 (1999), 159–165.
 10. REISZIG, Ede, „Torontál vármegye községei“, y: Borovszky Samu (yp.): *Torontál vármegye*. Budapest, 1912. 14–138p. („Magyarország vármegyéi és városai”)
 11. RÜSTOW, Wilhelm, *Az 1848-1849-diki magyar hadjárat története*. Fordította Vértesi Arnold, Pest, 1866.
 12. САВИЧИН, Душко Петров: *Српски народни ђокреџи 1848/49. на ђпросџору ог Великоџ Бечкерека до Панчева*. Зрењанин, 2006.
 13. THIM, József, *A magyarországi 1848–49-iki szerb fölkelés története*, I. kötet, Budapest, 1940.
 14. VIJATOV, Živan, *Tomaševac: prilozi za istoriju Tomaševca*, Pančevo, 2009.

НЕМАЧКО-БАНАТСКА РЕГИМЕНТА ПОЧЕТКОМ XIX ВЕКА У СТАТИСТИЦИ ЈЕДНОГ АУСТРИЈАНЦА

Сажетак: Честе реформе које је Хабзбуршка монархија спроводила у војној граници изискивале су сагледавање стварног стања на терену. Сакупљање статистичког материјала било је поверено комисији која је у периоду 1801–1804. године обилазила граничарске регimente, чије је резултате објавио војни статистичар Јохан Андреас Демијан у свом капиталном делу желећи да на најбољи начин, са критичким ставом, прикаже потенцијале војне границе. У овом раду приказана је Немачко-банатска регимента са својим природним условима, привредним и друштвеним приликама и другим чиниоцима.

Кључне речи: Статистика, Немачко-банатска регимента, површина, земљиште, пољопривреда, сточарство, насеља, школство, цркве.

У данашње време статистика се ретко доводи у везу с државном или политичком науком, иако појам „статистика“ има у себи видљиву реч „*staat*“ или „*state*“.¹ Појам „статистика“ употребио је први пут 1660. године током свог предавања Херман Конринг (*Hermann Conring*, 1606–1681) професор Универзитета у Брунсвику.²

Немачки филозоф Готфрид Ахенвал (*Gottfried Achenwall*, 1719–1772) популаризовао је термин „Статистика“ (нем. *Staatsistik*) у Немачкој³ почетком 1748, иако је половином XVII века термин био у незваничној употреби. Он истиче да је статистика била дисциплина државништва⁴ (нем. *Staatkunst*) која је стајала у уској вези са политичком науком или „државном науком“ (нем. *Staatenkunde*), како се називала у то време. Из тога произилази намера „статистике“ да одређеним методолошким приступом обезбеди државнике неопходним знањем унутрашњег стања државе. Израз

1. Harm Klueting, *Die Lehre von der Macht der Staaten: Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft“ und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1986, 40–41; У XVII и почетком XVIII века свако повезивање са снагом државе било је неуобичајено, углавном се то односило на снагу владара. Израз „држава“ за политичко тело настао је у Светом римском царству немачке народности после 1650, а тек након 1740. појам „држава“ заменио је појам „владара“ као носиоца власти у јавном дискурсу. Са друге стране, у XVIII веку „државе“ се све више називају „силе“, нарочито када је реч о великим силама у политичком дискурсу. Harm Klueting, 33–36.

2. Ernst Burger, „110 Jahre Landesstatistik Steiermark - Geschichte, Geschick und Gegenwart“, *Steirische Statistiken*, Heft 8, Graz, 2003, 8.

3. Под Немачком мислим на Свето римско царство немачке народности..

4. Ахенвал је порекло речи „статистика“ пронашао у речи „статиста“, која је на италијанском била реч за државника. Harm Klueting, нав. дело, 40–41.

„статистика“ је коришћен само у Немачкој у то време, иако су слични покушаји постојали у другим земљама.⁵

Француски мислилац епохе просветитељства Шарл Монтескје (*Charles Montesquieu*, 1689–1755) аутор дела „О духу закона“ објављеног половином XVIII века, представио је становиште да је раздвајање моћи демократски принцип, истовремено он сугерише више политичке науке са владавином права која мора да одговара ситуацији и околностима државе. Овај Монтескјеов став, модели прагматичног немачког универзитетског професора Готфрида Ахенвала и његовог наследника Августа Лудвига Шлосера (*August Ludwig von Schlözer*, 1735–1809) водили су ка концепту „описног државног сазнања“ или „компаративног описа различитих држава“ (нем. *Staatsmerkwürdigkeiten*). Такви државни описи садржавали су државне прилике које угрубо прате земљу и људе, устав и администрацију, економске потребе, финансије државе и њене копнене и поморске снаге. Садржина ових „старих“ статистика показала је све њене напоре усмерене ка појави нових економских и политичких покрета, као што су камерализам, меркантилизам и физиократизам. У државним описима писаним у периоду од 1760. до 1797. уочавамо парадигму са категоризације моћи на квантификацију моћи која је била приказивана кроз табеле.⁶ Овакав приступ је широкогрудно прихваћен од стране државних чиновника, у Хабзбуршкој монархији и Немачком царству, који су прикупљене податке износили у табелама, па су стога називани „слуге табела“ (нем. *Tabellenknechte*). Као резултат оваквог приступа у државном опису табеле су постајале све бројчаније у свом садржају. Ово се делимично слаже са научном перцепцијом материјално-економских фактора који су битни за државу у односу на нематеријалне факторе који имају мању важност.⁷

Током терезијанских и јозефинских реформи државна статистика добила је велики значај у Хабзбуршкој монархији. Те статистике су се заснивале на мерењу добијеног чињеничног стања од стране државне администрације и служиле су углавном у војне и фискалне сврхе. Ова, како је називају, управљачка статистика у доба просвећеног апсолутизма представљала је својеврсну контролу успеха вођења државе, њене моћи и резултата спровођења широких реформи. Важност статистичких података била је огромна јер је тиме покушавано да се званични подаци преузети из целе Монархије прикажу кроз Ахенвал–Шлосеров модел државног описа

5. Током XVII века у Енглеској Џон Граунт (*John Graunt*, 1620–1674) и сер Вилијам Пети (*Sir William Petty*, 1623–1687) употребили су термин „политичка аритметика“, која је представљала врсту популационе статистике прожету концептом закона бројева, док је почетком XVIII века сер Исак Њутн (*Sir Isaac Newton*, 1643–1727) разрадио независну и систематску тзв. кабинетску статистику засновану на „државним панелима“ који представљају претходницу данашњих база података. Ernst Burger, нав. дело, 8.

6. У почетку статистике не пружају много бројева, него само описе. Током XVIII века постојало је неколико стандардних категорија државних описа који су били од користи за сврху упоређивања држава. Ernst Burger, нав. дело, 10; Harm Klueting, нав. дело, 59–60.

7. Ernst Burger, нав. дело, 9; Титуле племства, односно да ли је владар цар, краљ, војвода, кнез итд. Harm Klueting, нав. дело, 55–57, 69, 75–77.

у понављајућим интервалима. Крајем XVIII века и на почетку XIX века ови државни описи су писани од стране појединаца по наруџбини бечких царских канцеларија.⁸

У једној од првих статистика Аустрије, у духу Ахенвал–Шлосер школе државног описа, почетком XIX века прилично опширно се говори у „*Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*“⁹ Јохана Андреаса Демијана (*Johann Andreas Demian*) објављеног у Бечу у периоду од 1804. до 1807. године. Ово издање састоји се од четири тома и шест свезака.¹⁰ Аутор овог капиталног дела, Демијан, рођен је у Пресбургу (Братислави) 1770. године. Био је географ, статистичар и војни писац. Иако болешљив и одређених (телесних) недостатака, веома рано је ступио у царско-краљевску службу и учествовао у ратовима Хабзбуршке монархије против Револуционарне и Наполеонове Француске служећи у неколико пешадијских батаљона (Де Винс, Виртемберг и Кобург). Након што је напустио официрску позицију у војсци 1803. године, од 1804. распоређен је у Бечу при званичној статистичкој комисији за сакупљање статистичког материјала војне границе, одакле је 1808. унапређен у чин потпоручника у Дворском ратном савету, након неколико месеци напустио је војну службу посветивши се статистичко-географском раду пишући о Немачкој конфедерацији, Прусској, порајнским државама, Бадену, Хесену и Насауу.¹¹ Такође, опробао се, али са мањим успехом, у писању путописа и путних водича кроз Париз и рајнску област. Демијан се у писању статистичких дела познаје као добар и искусан писац са независним мишљењем и врло опрезним приступом у изношењу чињеница, при чему веома често даје

8. Wolfgang Kessler, „Njemačka i austrijska historiografija Vojne krajine“, u: *Vojna krajina povjesni pregled – historijografija – rasprave* (ur. Dragutin Pavličević), Zagreb, 1984, 106; Ernst Burger, нав. дело, 9, 10; Harm. Kluebing, нав. дело, 27–28, 55–57, 69, 75–77, 80–82, 316. Као независна институција Административна статистичка служба основана је у Аустријском царству 1829. године, по узору на оне које су постојале у Француској, где је организован Завод за статистику (Bureau de Statistique) 1801, и Прусској, где је основан Краљевски завод за статистику (Königliches Statistisches Büro) 1805. године. Harm Kluebing, 1986, 40–41, 51–53, 56.

9. „Презентација аустријске монархије након најновијих статистичких односа“.

10. Године 1804. издата су прва два тома од којих је први том посвећен Чешкој, Моравској и аустријској Шлезији (Band 1. Specialstatistik von Böhmen, Mähren, und das österreichische Schlesien), а други том Источној Галицији и Седмограђу (Ердељ, Трансилванија) (Band 2. Ostgalizien und Siebenbürgen), док је у две свеске трећег тома које су издате 1805. и 1806. приказана је Краљевина Угарска (Band 3. Königreich Ungarn und dazugehörige Länder). На војну границу односи се четврти том (Band 4. Statistische Beschreibung der Militärgränze) који се такође састоји од две свеске издате 1806. и 1807. године. Прва приказује Војну границу у Хрватској (Theil 1. Militärgrenze in Kroatien), а друга Војну границу у Славонији и Угарској (Theil 2. Militärgrenze in Slavonien und Ungarn). Dr. Constant v. Wurzbach, *Biographisches Lexikon des kaisertimus Oesterreich, enthaltend Lebensskizzen der denkwürbigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gesebt haben*, Dittter Theil, Wien, 1858, 236, 237.

11. Више о томе: Dr. Constant v. Wurzbach, *Biographisches Lexikon des kaisertimus Oesterreich, enthaltend Lebensskizzen der denkwürbigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gesebt haben*, Dittter Theil, Wien, 1858, 236, 237.

сопствени суд, па је стога у Аустрији називан либералним мислиоцем чија дела одишу либерализмом, иако не изоставља ни меркантилистичко мишљење о вођењу економске политике државе. Свој живот је окончао 1845. године.¹²

Четврти том свог капиталног дела Демијан је посветио војној граници (*Band 4. Statistische Beschreibung der Militärgränze*), писао је на основу историјско-статистичког материјала прикупљеног у току 1801, 1802, 1803. и 1804. године од стране комисије која је испитивала стање у граници пред доношење Основног граничарског закона 1807. године.¹³ Иако никада није боравио у војној граници, аутор се трудио да убедљиво, са доста критике према другим ауторима, на себи својствен начин дочара амбијент, статички¹⁴ и варијабилни¹⁵, истакне његове предности и мане. Стога овај „опис“ представља значајан извор за историју економских односа, материјалне и нематеријалне културе војне границе. О Немачко-банатској регименти аутор износи експлицитно податке у другој свесци, објављеној 1807. године (*Theil 2. Militärgrenze in Slavonien und Ungarn*), односно у другом поглављу које се односи на Банатску војну границу (*Zwenter Abschnitt. Banatische militärgrenze*).¹⁶

Формирање Немачко-банатске регименте започело је 1766. године. За укључење у систем Војне границе одређена су насеља панчевачког дистрикта, па су стога обављене припремне радње током 1764. године у виду пописа и изјашњавања становништва да ли су за милитарски статус или провинцијал. Све су то била искључиво српска насеља и домаћинства, док је изузетак било немачко Панчево, где је пописано више Немаца него Срба, поред њих било је ту Мађара и Јевреја.¹⁷ Пошто се већина одлучила за останак у својим домовима, из насеља су исељени они који нису прихватили службу у граници, а уместо њих су насељени испуњени немачки војници и

12. Dr. Constant v. Wurzbach, 235, 236, 237; Irina Marin, *The Formation and Allegiance of the Romanian Military Elite Originating from the Banat Military Border*, Ph.D. Thesis, University College London School of Slavonic and East European Studies, London, 2009, 47, 48, 49

13. Феликс Милекер, *Историја Банатске војничке границе*, Панчево 2004, 78; Никола Гавриловић, „Рад Уроша Несторовића на организацији и унапређењу српских и румунских школа у Аустријским наследним земљама (1810–1825)“, Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове (зборник радова), Нови Сад, 1997, 193, Јован Савковић, *Преглед постанка, развика и развојачења Војне границе*, Нови Сад, 1964, 68.

14. Земља и природна богатства.

15. Становништво и друге промене категорије.

16. Овај извор користили су Феликс Милекер у „Историји Банатске војничке крајне“ и Јован Савковић у „Преглед постанка, развика и развојачења Војне границе“.

17. Етнички састав регименте условљен је историјским околностима. Најбројнији су били Срби, који су ту живели пре освајања Баната 1716. године, а након распуштања Потиско-поморишке границе овде се населило 2.300 српских породица. Мађари који су овде живели досељени су из Веспремске жупаније после 1779. године, док су Јевреју живели само у Панчеву. Румуни су били насељавани током прве половине XVIII и првих година XIX века на линији Панчево – Бела Црква – Вршац. Љубивоје Церковић, Срби у Румунији, Нови Сад 1991, 7–66, 79–81; Мирко Митровић, „Етничка слика Баната крајем XVIII и почетком XIX века“, *Војводина мултиетнички простор*, Нови Сад, 2013, 130–132.

инвалиди из инвалидских домова у Бечу, Пешти, Прагу и Птују, као и из самог Немачког царства.¹⁸ Територијална реорганизација банатских пукова која је уследила 1776. године имала је за последицу распуштање Илирске (српске) регименте, а њено подручје је подељено тако да је територија западно од Уљме припала Немачко-банатској регименти, док је она источно припала новоформираној Влашко-илирској регименти. Територијално увећана Немачко-банатска регимента имала је тада 12 компанија са командним местом у Панчеву, које је уједно било и слободни граничарски комунитет, па је као насеље било ван компанијског састава.¹⁹

Ова граничарска регимента била је смештена на југозападу Баната, у углу река Дунава и Тисе, као природним границама које ову територију одвајају од Србије на југу и Славонске регименте и Шајкашког батаљона на западу, док се на северу граничи са Торонталском жупанијом, а на истоку са Влашко-илирском региментом. Дуж целог кордона према Турској у дужини од 20 миља, који је започињао насупрот Београдске тврђаве и пружао се све до места где се река Караш улива у Дунав, било је постављено 58 чардака.²⁰

Њена површина износила је 68 квадратних миља од 145 квадратних миља укупне површине Банатске војне границе.²¹ Терен је равничарског типа и простирао се непрекидно преко целе регименте од Нове Паланке и Беле Цркве до Тисе и Дунава, док се у средини регименте између Алибунара и Дубовца налазе пешчана брда која покривају површину од 20.000 јутара.²² Округ Немачко-банатске регименте има много мочварног земљишта, које је настало изливањем река Дунава, Тисе и Тамиша. Најпознатије мочваре биле су Иланцанска и Алибунарска у близини Терезијиног (Вршачког) канала. У мочварним пределима квалитет ваздуха је био веома лош због великих испарења. Са друге стране, у песковитим пределима температура ваздуха је достигала веома високе вредности.²³

У Немачко-банатској регименти је постојала разграната и одлично уређена путна мрежа. Главни пут је ишао од Панчева преко Нојдорфа (Банатског Новог Села) и Алибунара за Темишвар (на овој релацији биле су организоване три поштанске дилижансе). Постојао је и пут од Опова преко Тисе и Дунава ка Сурдуку у Славонији, као и пут из Перлеза преко Тисе за Тител. Затим, ту је пут из Беле Цркве који је водио према провинцијалном

18. Не располажемо податком колико је породица исељено, а колико је усељено у сваком насељу. Срета Пецињачки, Граничарска насеља Баната (1773–1810), I том (А–И), Нови Сад, 1982, 19.

19. Срета Пецињачки, нав. дело, 20–23; Љубивоје Церовић, нав. дело, 57, 58, 67, 68.

20. Johann Andreas Demian, *Statistische Beschreibung der Militärgränze*, Bd. 2, (Demian, *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*, Th. 4) Wien, 1807, 283, 284, 285, 295, 296, 298.

21. Demian, нав. дело, 287.

22. Demian, 289, 294, 303.

23. Demian, 299, 300, 302; Janos Lipsky, *Mappa Generalis regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae geometricis partium dimensionibus, recentissimisque astronomicis observationibus*, Wien, 1811.

Бечкереку и Турском Бечеју преко Уљме, Алибунара, Добрице и Томашевца. Два значајна путна правца су били од Беле Цркве преко Дубовца за Панчево и од Ковина, где је улазила турска роба из Србије, за Панчево.²⁴

За обављање службе граничари добијали су на коришћење војна лена (сесију) од цара која су им дата уместо плате и представљала су основу за опстанак граничарске породице, а тиме и битан чинилац економске независности војне границе од земаљске управе. Земљишни посед био је подељен према сесијама и могла је износити целу, три четвртине, половину, четвртину сесије, у зависности од броја чланова задруге. Цела сесија се састојала од 24 јутра оранице, десет јутара ливаде и осам јутара општинског пашњака.²⁵

У овој области постоје два типа земљишта, и то – плода црница, веома погодна за производњу житарица, и земљиште састављено од глине и песка, које је коришћено за ливаде и пашњаке. Површина употребљивог земљишта по попису из 1804. године износила је 337.833 јутра и 1.412 квадратних хвати. У Табели 1. приказане су пољопривредне површине које су класификоване као прва, друга и трећа класа земљишта, као и њихове основне намене.

	Пољопривредно земљиште					
	Класа земље					
	Прва		Друга		Трећа	
	јутара	кв. хвати	јутара	кв. хвати	јутара	кв. хвати
Оранице (обрадива земља)	119.580	800	45.316	800	9.022	800
Ливаде	47.232	-	17.529	-	10.534	1.200
Пашњаци	47.488	-	18.157	-	5.705	-

Табела 1. Пољопривредно земљиште²⁶

Више од половине обрадивог земљишта употребљавано је за узгој житарица, јер су оне представљале главни извор хране за људе и стоку. Иако је у Немачко-банатској региони било доста обрадиве земље, приноси житарица су били испод очекиваних. Граничари су обради земље прилазили незаинтересовано. Често су њиве орали само једном дрвеним плуговима, уместо три до четири пута, без бацања стајског ђубрива. За сејање су употребљавали неочишћено и неприпремљено семе. При обради земље примењиван је тропољни систем, уз обавезу да се испоштује одлука команданта компаније о културама које ће се сејати. Први део је засејаван озимом пшеницом или наполицом, други јарим житарицама, овсом и ражи, кукурузом, док је трећи део остављан за угар те је коришћен као пашњак

24. Demian, 409–411; Janos Lupsky, *Mapa Generalis regni Hungariae...*, Wien, 1811.

25. Јован Савковић, нав. дело, 70.

26. Demian, нав. дело, 323–325, 352, 356–357.

и ливада. Водило се рачуна о томе да потеси буду приближно једнаке површине.²⁷ У Табели 2. приказано је које су културе сејане 1800. и 1801. године, као и њихови приноси.

	Засејано		Пољевено	
	у 1800. год.	у 1801. год.	у 1800. год.	у 1801. год.
	Пресбургерских мерова ²⁸			
Пшеница	1.319	456	3.762	1.802
Наполица	71.800	78.855	238.516	383.152
Јечам	17.578	14.146	31.483	59.559
Кукуруз	9.759	10.403	138.170	247.663
Просо	856	433	1.903	3.578
Овас	8.691	9.365	19.423	38.542

Табела 2. Количина засејаних и пољевених житарица у Немачко-банатској регименти²⁹

Површина од 3.017 јутара и 212 квадратних хвати обухватала је воћњаке и вртове. У воћњацима се ретко могло наћи неког другог воћа осим шљиве, од којих су граничари справљали ракију шљивовицу, које је 1800. произведено 3.596, а 1801. године 3.192 акова (Eimer). На ову количину инкасиран је порез од 351 форинте и 30 крајцара у провентну касу³⁰ регименте. Вртови који су се налазили у оквиру окућнице служили су за узгајање култура које су неретко подмиривале кућне потребе граничарских породица.³¹

Виноградарство је било на веома ниском нивоу. О томе говори податак да је са једног јутра винограда у Немачко-банатској регименти једва добијано око четири акова³² вина, иако је винова лоза гајена на великој површини од 6.277 јутара и 800 квадратних хвати.³³ У Табели 3. приказане су добијене количине за бербу 1800. и 1801.

27. Јован Савковић, нав. дело, 117; Војин С. Дабић, „Српско село (XVI–XVIII век)“, *Просторно планирање у југоисточној Европи (до Другој светској рати)*, Београд, 2011, 48.

28. Пресбургерска или појунска мера била је мера за тежину која је износила 51,2 килограма. Олга Андраши, „Бачки Брестовац од средине XVI до поткрај XVIII века“, Зборник Матице српске за историју, бр. 63–64, Нови Сад, 2001, 26.

29. Demian, нав. дело, 326, 330–345.

30. У ову касу прикупљани су порезни приходи од продаје вина, ракије, пива, меса, дувана, затим од пружања млинарских услуга, трговине, увоза, риболова. Из ових средства подмириване су потреба учитељских, судских, официјерских, шумарских и других плата. Mirko Valentić, „О nekim problemima Vojne Krajine u XIX. stoljeću“, *Historijski zbornik*, br. 17, Zagreb, 1964, 377. .

31. Demian, нав. дело, 359, 360, 361 Једино су се немачке породице бавиле вртларством, док су му остали прилазили са немаром, па је због тога долазило до увоза поврћа из Турске, нарочито лука и белог лука. Demian, нав. дело, 361.

32. Мера за вино која је износила 56,5891 литар.

33. Demian, нав. дело, 361; У војном комунитету Панчеву са једног јутра добијано је по 45 акова вина. Demian, нав. дело, 363.

Година бербе	Акова
1800.	25.421
1801.	24.957

Табела 3. Производња вина

Регимента је била сиромашна шумама. Једина је била Војловичка шума, која се налазила између Панчева и Старчева на површини од 2.010 јутара са стаблима јасена, храста, тополе и врбе која нису старија од 30 година. Локални граничари могли су слободно да експлоатишу шуму, под условом да је била одметнута, за огрев, градњу кућа и исхрану стоке жиром.³⁴

Велике површине под пашњацима у Немачко-банатској регименти условиле су развој сточарства које је имало веома значајну улогу у животу граничара. Стока је негована више квантитативно него квалитативно због њене високе продајне цене која је обезбеђивала значајне приходе граничарима. Често је држана на отвореном зими и лети без икакве заштите од временских услова, док је изузетак била стока за приплод и продају која је држана у шталама. За храњење стоке коришћено је крмно биље као што су просо, мухар³⁵ и сено³⁶. Овце су гајене у великом броју првенствено због вуне која је употребљавана за израду одеће и продају.³⁷ По попису из 1802. године била је 166.231 овца, док је коза било побројано само 130 грла. Највећи узгој свиња у Банатској војној граници био је у Немачко-банатској регименти где је исте године било 24.307 комада. За разлику од Славонске војне границе, која је била богата храстовим шумама и жиром, који је коришћен у исхрани свиња, у Немачко-банатској регименти оне су храњене кукурузом. Године 1802. било је пребројано 14.127 крава, 28.533 вола и 11.333 телета. Ову грану сточарства било је потребно унапредити. Узгоју коња у регименти посвећивана је посебна пажња. У прилог томе говори податак да је 1802. године било 27.769 грла коња који нису гајени само за пољопривредне потребе, као вучна стока, него и за продају. Војнограничарске власти су ради бољег искоришћења овог потенцијала 1805. основале ергеле у којима се налазило 20 ерарних (државних) и 20 општинских пастува који су служили за приплод, чиме су се обезбеђивали надалеко цењени расни коњи за војску.³⁸ Једна од најзначајнијих делатности привредног живота граничара био је узгој свилене бубе и прављење свиле, чему су војнограничарске власти прилазиле

34. Demian, нав. дело, 364–366; По једном грлу стоке плаћали су 9 крајцара, од чега је 1801. године било прикупљено 560 форинти прихода. Demian, нав. дело, 366.

35. Овог крмног биља за исхрану стоке било је у изобиљу на пашњацима. Одликује се веома брзим растом (до четири-пет ципела висине) и уз добре временске услове са једног јутра се добијало од 60 до 70 центи. Demian, 358.

36. Током 1800. године у Немачко-банатској регименти прикупљено је 509.415, а у 1801. 430.305 центи сена. Demian, нав. дело, 354.

37. По ценама из 1802. године, цента грубе вуне коштала је 78 форинти, док је за ону финијер квалитета плаћано од 115 до 120 форинти по центру. Demian, нав. дело, 378.

38. Током ратова са Француском коњи су имали веома добру цену. Demian, нав. дело, 373.

са посебном пажњом.³⁹ Требало би поменути и пчеларство, радо и много заступљено, нарочито у пешчарама, због меда и воска који су доносили велике приходе. Ово су уједно били и основни извозни артикли. Највише се трговало јаловом марвом и житарицама – у првом реду пшеницом, јечмом и просом. Ове пољопривредне производе, након подмирења сопствених потреба, граничари су износили на компанијске тржнице и продавали их појединцима, жупанијским трговцима, снабдевачима војске или држави за своје резерве. Артикли који су највише увожени били су дрво, со, свиње, зејтин, фабричка и мануфактурна роба из аустријских провинција.⁴⁰

У Немачко-банатској регименти занатство је било осредње развијено. Почетком XIX века у регименти је деловао 161 занатлија, од тога 34 кројача, 18 обућара, девет чизмара, четири ткача лана, 28 црквењака, два стихописца, један стаклар, 33 поткивача, један бравар, један ковач, пет молера, 13 колара, шест жетелаца (надничара), пет зидара, један сапунџија. Они су подмиривали потребе граничарског становништва за одређеним услугама и производима.⁴¹

Према попису из 1803. године, у 12 компанија регименте постојало је 48 села са 8.364 кућа и 64.644 становника. Села су велика, изграђена плански – ушорена (две главне и неколико попречних улица које се секу под правим углом) и добро насељена. Куће граничара грађене су од набоја са кровом од трске, мада је било и земунца. Граничари су живели у породичним задругама у којима је по једној кући живело у просеку око седморо чланова.⁴²

39. Свиларство је овде имало дугу традицију још од освојења Баната од Турака када је гувернер Баната гроф Флоримунд Мерси започео са садњом дудових стабала за узгој свилене бубе. Колико је властима било стало до свиларства види се у одлуци да се сеча дудових стабала кажњавала смрћу. Од 1803. до 1805. године произведено је преко 108 центи свиле. Demian, нав. дело, 383.

40. Demian, нав. дело, 367, 368, 370, 372–374, 375–380, 381–383, 396–398.

41. Demian, нав. дело, 390, 391.

42. Demian, нав. дело, 306. Јохан Андреас Демијан даје опис ових породичних задруга: „У једној оваквој задрузи живи више ожењених парова у патријархалним односима – стању које се назива кућном комуном (Hauskommunion). Они заправо потичу од истих предака и чине једну јединствену породицу којој је начелу отац фамилије, односно господар.“ Даље он истиче како на подручју војне границе „од давнина“ постоји задруга у којој живе заједно четири нараштаја са 50–60 људи под једним кровом, а свака породица, односно брачни пар има четворо-петоро деце. Johann Andreas Deminan, *Statistische Darstellung der Ilirischen Provinzen*, Tübingen, 1810, 51–52, 245.

Распоред насеља по компанијама био је следећи:⁴³

I Алибунарска:

1. Алибунар
2. Иланца
3. Локве
4. Селеуш
5. Банатски Карловац

II Глогоњска:

6. Глогоњ
7. Борча
8. Дебељача
9. Јабука
10. Ковачица
11. Сефкерин
12. Банатско Краљевићево

III Гребеначка:

13. Гребенац
14. Дубовац
15. Загајица
16. Орешац
17. Парта
18. Кајтасово

IV Избишка:

19. Избиште
20. Николинци
21. Уљма

V Јарковачка:

22. Јарковац
23. Маргитица (Банатска Дубица)
24. Добрица
25. Уздин
26. Падина

VI Ковинска:

27. Ковин
28. Гај
29. Делиблато
30. Плочица
31. Острово

VII Новоселска:

32. Ново Село
33. Црепаја

VIII Омољичка:

34. Омољица
35. Баваниште
36. Брестовац

IX Оповачка:

37. Опово
38. Баранда
39. Сакуле

X Перлеска:

40. Перлез
41. Идвор
42. Фаркаждин
43. Чента

XI Старчевачка:

44. Старчево
45. Долово

XII Томашевачка:

46. Томашевац
47. Ботош
48. Орловат

Становништво Немачко-банатске регименте је припадало скоро свим хришћанским конфесијама, док је само неколицина припадала нехришћанским религијама. Мали део становништва Банатске границе припадао је Римокатоличкој цркви (нем. *Römisch Katholischen Kirche*) која је била најзаступљенија у Немачко-банатској регименти. Округ регименте је потпадао под Чанадску дијецезу. Ова црква имала је осам храмова (Перлез, Ковин, Омољица, Брестовац, Опово, Старчево, Јабука, Глогоњ) и исто толико

43. Срета Пецињачки, нав. дело, 22.

пароха који су примали 300 форинти из ерара за обављање верске службе, док је на име конгруе (лат. *Congrua*) прикупљено 2.410 форинти.⁴⁴ Православној или Грчко несједињеној цркви (нем. *Griechisch Nichtunirte Kirche*), која је имала 40 храмова са 71 свештеником и 19 ђакона, припадао је велики део становништва. За разлику од римокатоличких свештеника, који су плаћани из граничарске касе, православно свештенство се издржавало од поповског бира (*Popen Bir*) и столе (*Stola*), које су плаћали верници. На име ових прихода прикупљено је 10.667 форинти током 1802. године. Поред овога, православна црква је имала и 2.943 јутра земље која је обрађивана радом верника и провентни фонд са сумом од 44.887 форинти. Припадници лутеранске цркве живели су само у Банатском Краљевићеву (*Franzfeld*), насељу немачких колониста. Ова црквена организација подмиривана је из провентног фонда, убирањем столе, и једне сесије земље од 42 јутра. У Дебељачи, Падини и Ковачици мађарски колонисти исповедали су се у Евангелистичкој реформатској цркви која се такође издржавала из провентног фонда, убирањем столе, који је износио 1802. године 140 форинти и 42 јутра земље. Једини храм ове хришћанске конфесије налазио се у Дебељачи са једним проповедником. Од нехришћана у регименти биле су четири јеврејске породице које су живеле само у Панчеву, где нису имале синагогу, него су на службу одлазиле у Земун, Белу Цркву, Карансебеш или Темишвар.⁴⁵

Школство у регименти је било уређено према тада важећим законским нормама које су важиле у целом царству.⁴⁶ Према подацима из 1802. године, било је 14 немачко-тривијалних (основних) и једна виша школа, које су имале 488 ученика, затим једна евангелистичка и четири реформаторске школе. Поред ових, постојале су и српске вероисповедне школе у 42 насеља са 1.292 ученика, које су издржавале српске црквене општине уз надзор граничарских власти.⁴⁷

Публиковање оваквих дела било је од велике важности за војну границу, јер су она улазила у саму суштину проблематике њеног постојања и максималног искоришћавања њених потенцијала. Честе реформе које

44. Конгруа (од лат. *congura* [тј. *portio*]: примерен [део], у католичком црквеном праву, укупни приход који се сматрао примереним за издржавање некога свештеника, у првом реду жупника. Ако приходи таквог свештеника (бенефициј) и други доходи нису досегнули конгруу, онда му је требало материјално помоћи. *Opća enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda*, Zagreb, 1978. (ur. M. Krleža), 514.

45. Johann Andreas Demian, *Statistische Beschreibung der Militärgränze*, Bd. 2, (Demian, *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*, Th. 4) Wien, 1807, 412–425.

46. Школство постављено на темељима просвећености било је регулисано актима: *Regulae Directivae* и *Allgemeine Schulordnung* (Општа школска уредба) из 1774. и Школским уставом из 1777. Никола Гавриловић, Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији, *Историја српског народа*, књ. IV-2, Београд, 1986, 350–353, 360–361; Јован Савковић, нав. дело, 102–107. О овоме више: Андрија М. Огњановић, *Graničarske narodne škole i njihovi učitelji na teritoriji Vojvodine od 1774. do 1872. godine*, Novi Sad, 1964.

47. Demian, нав. дело, 426–430.

је спроводила држава ишле су ка томе да се постојећи систем границе унапреди и економски оснажи како би саму себе издржавала, унапређивала живот граничара и обичних људи. Демијаново прегалаштво значајно је за проучавање и разумевање историје, географије, топографије, природних богатстава, мануфактурне и пољопривредне производње, друштвених односа, па стога представља значајан извор за проучавање историје војне границе нарочито у периоду од укидања Кантон регулатива 1800. до доношења Основног граничарског закона 1807. године.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Андраши, Олга, „Бачки Брестовац од средине XVI до поткрај XVIII века“, *Зборник Маџице српске за историју*, бр. 63–64, Нови Сад, 2001.
- Burger, Ernst, „110 Jahre Landesstatistik Steiermark - Geschichte, Geschick und Gegenwart“, *Steirische Statistiken*, Heft 8, Graz, 2003.
- Valentić, Mirko, „О неким problemima Војне Крајине у XIX stoljeću“, *Historijski zbornik*, br. 17, Zagreb, 1964.
- Wurzbach, Dr. Constant v., *Biographisches Lexikon des kaisertimus Oesterreich, enthaltend Lebensskizzen der denkwürbigen Personen, welche 1750 bis 1850 im Kaiserstaate und in seinen Kronländern gesebt haben*, Dirtter Theil, Wien, 1858.
- Гавриловић, Никола, „Рад Уроша Несторовића на организацији и унапређењу српских и румунских школа у Аустријским наследним земљама (1810–1825)“, *Срби и Румуни: српско-румунске везе кроз векове* (зборник радова), Нови Сад, 1997.
- Гавриловић, Никола, Школство код Срба у Хабзбуршкој монархији, *Историја српског народа*, књ. IV-2, Београд, 1986.
- Дабић, Војин С., „Српско село (XVI–XVIII век)“, *Проспорино планирање у југоисточној Европи (до Другог светског рата)*, Београд, 2011.
- Demian, Johann Andreas, *Statistische Beschreibung der Militärgränze*, Bd. 2, (Demian, *Darstellung der Oesterreichischen Monarchie nach den neuesten statistischen Beziehungen*, Th. 4), Wien, 1807.
- Demian, Johann Andreas, *Statistische Darstellung der Ilirischen Provinzen*, Tübingen, 1810.
- Kessler, Wolfgang, „Njemačka i austrijska historiografija Војне крајине“, у: *Војна крајина повјесни преглед – историјографија – расправе* (ур. Dragutin Pavličević), Zagreb, 1984.
- Klueting, Harm, *Die Lehre von der Macht der Staaten: Das außenpolitische Machtproblem in der „politischen Wissenschaft“ und in der praktischen Politik im 18. Jahrhundert*, Berlin, 1986.

Lipsky, Janos, *Mapa Generalis regni Hungariae partiumque adnexarum Croatiae, Slavoniae et Confiniorum Militarium Magni item Principatus Transylvaniae geometricis partium dimensionibus, recentissimisque astronomicis observationibus*, Wien, 1811.

Marin, Irina, *The Formation and Allegiance of the Romanian Military Elite Originating from the Banat Military Border*, Ph.D. Thesis, University College London School of Slavonic and East European Studies, London, 2009.

Милекер, Феликс, *Историја Банатске војничке границе*, Панчево, 2004.

Митровић, Мирко, „Етничка слика Баната крајем XVIII и почетком XIX века“, *Војводина мултиетнички простор*, Нови Сад, 2013.

Ognjanović, Andrija M., *Graničarske narodne škole i njihovi učitelji na teritoriji Vojvodine od 1774. do 1872. godine*, Novi Sad, 1964.

Opća enciklopedija Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda, Zagreb 1978. (ur. M. Krleža)

Пецињачки, Срета, *Граничарска насеља Баната (1773–1810)*, I том (А–И), Нови Сад, 1982.

Савковић, Јован, *Преглед поштанка, развишка и развојачења Војне границе*, Нови Сад, 1964.

Церовић, Љубивоје, *Срби у Румунији*, Нови Сад, 1991.

СВАКОДНЕВИЦА БАНАТСКИХ ГРАНИЧАРА

ПОМОРИШКИ ГРАНИЧАРИ И ЊИХОВИ ПОТОМЦИ У ВЕЛИКОКИКИНДСКОМ ДИШТРИКТУ

Сажетак: Живот становника бројних српских насеља распоређених између обала Мориша и Белог Криша у првој половини 18. века одвијао се у оквирима Поморишке војне крајине, саставног дела Војне границе. Арад је постао седиште команде Поморишке границе, а низводно и узводно од Арада, Моришем, низала су се граничарска насеља у којима су се населили српски граничари са породицама. Након развојачења границе, део поморишких граничара населио је северни Банат, где је наставио да се бори за националну еманципацију. Резултат те борбе било је успостављање Банатске земаљске милиције, на чијим је темељима израстао Великокикиндски диштрикт. Бавећи се досадашњим историјским и етнографским студијама, рад има за циљ да „освежи“ свест на порекло преко Мориша и подстакне интересовање за нова емпиријска истраживања међу потомцима некадашњих граничара у Банату.

Кључне речи: Поморишје, насељавање, порекло, презиме

„Не знам много о томе, али се сећам да сам у кући свога деде, када сам био мали, видео једну слику, цртеж, неког војника, коју је он држао међу књигама. Када сам га питао ко је то, рекао је: то је банатски граничар! Причао је о томе да су ти граничари чували Банат од Турака, да су живели поред реке негде горе у Румунији, и да смо ми дошли оданде...“

С. Б. (32), Меленци, Банат

Уколико бисмо говорили о данашњим потомцима граничара у Банату и њиховом познавању историје и сопственог поморишког порекла, не бисмо погрешили ако бисмо их поделили у три групе: на оне који не знају ништа, оне који делимично знају нешто о томе и на појединце који, захваљујући личним интересовањима, поседују релевантне податке о историји Баната и свом пореклу преко Мориша. Резултат оваквог „стања“ може се „оправдати“ тиме што је прошлост Срба на тлу данашње Румуније неоправдано запостављена у многим друштвено-хуманистичким наукама, као и у систему школског образовања. Извори о српском становништву у Банату од 16. до 18. века нису ни оскудни ни безначајни, али су недовољно или чак сасвим слабо коришћени. Драгоцена историјска и етнолошка грађа Јована Ердџановића и Душана Ј. Поповића несумњиво представља основу за изучавање становништва и историју насеља у целокупном Банату. Сасвим правилан пут за утврђивање порекла становништва и порекла породице јесте праћење и проучавање података о родовима и презименима. Али пре

свега, битно је познавати значајне историјске прилике које су се десиле на географском простору који се изучава.

Област Поморишја пре оснивања војне границе

Поморишје у ширем смислу, нарочито његов северни део, никада није био чисто српска област. На њему су се сусретали Мађари, Срби и Румуни. Овако измешано становништво, у 16. веку, живело је у крајевима према Ердељу, Ердешу, Лугошу, Карансебешу, Рекашу, Чаљи и Шољмошу.

Крајем 16. века распоред српских насеља у Поморишју био је следећи: у јужном делу ове области налазила се Фенлачка нахија, која је, у то доба, била чисто српска и густо насељена. Имала је 22 насеља и 479 домова. У северном Поморишју централно место заузимали су Надлак и Донаторња са више од 150 домова.¹ Међу већим српским насељима тога доба била су: Печка, Иринта, Мали Селеуш, Тотин, Семлак, Глоговац, Мандорлак.

На основу имена и презимена која су нам позната из турских докумената тешко је написати нешто поузданије о пореклу становништва сем да је његов највећи део засигурно био пореклом са територије средњовековне немањихке државе, на коју се Банат наслањао. Као што је већ познато, највећи властелини у Банату и Поморишју била су два деспота, Стеван и Ђурађ, породица Јакшић, пореклом из Јагодине, као и Дмитар, син краља Вукашина, из Прилепа. На порекло из Шумадије и јужних крајева указује и то да су се готово сва презимена завршавала са *-ић* (Бошковић, Бранковић, Обрадовић, Павловић, Цветковић), док се она са свршетком на *-ов*, *-ски* и сл., као и презимена која указују на насеља, тј. изведена из појединих топонима, јављају касније, од 18. века надаље.² Треба имати на уму и податак да је мађаризација имена у српском племству одавно започета. На истраживање прошлости порекла утиче и то да у то доба презимена још нису стална, већ син ствара презиме према очевом имену. Појединци су понекад називани по каквој својој карактеристичној особини или по професији оца или претка.³

Српско становништво у градским насељима Поморишја чинили су трговци и занатлије, а у сеоским сточари и ситни земљорадници.

Од средине 16. до краја 17. века Поморишје се налазило под турском влашћу. У том периоду уназађен је овај некада привредно развијен крај, а турски терор изазвао је отпор тамошњег становништва, који је кулминирао Банатским устанком. Знатна померања српског становништва догодила су се услед Великог рата и Велике сеобе. Међутим, највеће промене у распореду становништва десиле су се након укидања Поморишке и Потиске границе.

1. Душан Ј. Поповић, Срби у Банату до краја осамнаестог века – историја насеља и становништва, Београд, 1955, 37.

2. Шире тумачење о презивању Срба у Банату видети у предговору књиге Јована Ердџановића „Срби у Банату“, Нови Сад, 1992.

3. Душан Ј. Поповић, наведено дело, 41.

Поморишка војна граница, насељавање и расељење

После Великог рата, Војна граница према Турској реорганизована је и проширена од Уне и Саве до Ердеља. У складу с тим, формирана су нова гранична подручја на Сави, Дунаву, Тиси и Моришу. Године 1702/3. пресељен је део Срба из краја око Будима и Острогона на Мориш и Тису. Према коначном плану који је остварен, граничари су са својим породицама распоређени по насељима на следећи начин: низводно од Арада, Моришем – Печка (215), Семлак (136), Шајтин (33), Надлак (215), Чанад (136). Узводно од Арада, Моришем – Глоговац (33), Мандорлак (33), Суботица (150), Павлиш (92), Шољмош (130), Тотварадију (109), Селиште (103). Низводно, на обалама Белог Криша – Халмађ (29), Јенопоље (82), Ђула (108), Сарваш, према ушћу у Тису, (137).⁴

Арад је постао седиште команде Поморишке границе у којем је распоређено 375 граничара, 24 официра, 150 коњаника и 200 пешака. Са њима су се доселиле и њихове бројне породице. До 1716. године број граничарских насеља у Поморишкој војној граници попео се на 27, у којима је укупно живело око 9.000 милитара са породицама.⁵

Прве две деценије постојања Поморишке границе, као и његовог седишта Арада, одвијале су се у знаку породице Поповић Текелија. Припадници овог аристократског рода, рођени у Поморишју, тачније у Чанаду и Араду, стицали су славу у војничком, националном и културном позиву.

Становништво у тадашњој Поморишкој граници нарочито се бавило сточарством, а у мањој мери земљорадњом, ловом и роболовом. Да је сточарство било развијено видимо по подацима који говоре о постојању „купаца“, тј. извозника стоке у овој области. Арад је даље представљао главно занатлијско и трговачко место. Нешто занатлија било је и у Мандорлоку, Надлаку и Печки, где је забележен број од тринаест млинова, од којих је већина радила са знатном зарадом.⁶ У попису становништва из 1720. године примећено је да је живот народа у Поморишкој граници био лакши и угоднији него живот народа у Арадској жупанији. Међутим, на основу података из наведеног пописа, такође се примећује да се број становништва смањује. У неким насељима је остала једна трећина становника, а нека су сасвим опустела.

Ратна дешавања, сукоби и појава различитих смртоносних болести, од 1738. до 1740. године, учинили су да народ читавог Баната страда у толикој мери да се број становника у појединим окрузима скоро био преполовио. У наредном периоду дошло је и до знатних етничких промена јер је Марија Терезија коначно удовољила захтевима мађарског племства и од 1741. до 1751. године развојачила Потиску и Поморишку границу, па се услед тога

4. Љубивоје Церовић, Срби у Араду, Нови Сад – Арад, 2007, 113.

5. Исто, 114.

6. Душан Ј. Поповић, наведено дело, 54.

знатан део српског становништва одселио у Русију или се спустио на југ и сместио у крајеве данашњег северног Баната и у Кикиндски диштрикт.

Овом сеобом Поморишје је изгубило српски етнички карактер. По подацима из каснијих периода може се видети да су овај крај заузели Румуни и Мађари. Нека су места опустела, а у неким је су Срби остали сасвим незнатна мањина.

Тешко је утврдити колики је број Срба остао у Поморишју, али 1773. године забележени су Надлак, Шајтин, Торња, Чанад, Печка и Арад као насеља са српско-румунским становништвом.⁷

Поморишки граничари у Великокикиндском доштрикту

Део поморишких граничара, предвођен Христифором Кењелцем, иселио се у северни Банат и наставио да се бори за своју националну еманципацију. Резултат те борбе било је успостављање Банатске земаљске милиције, чији је први командант постао Гаврило Новаковић, граничарски пуковник из Семлака на Моришу.⁸ На темељима Банатске земаљске милиције је израстао Великокикиндски диштрикт.

Иако су се Поморишани самоиницијативно исељавати већ 1749. године, упечатљива је сеоба, започета годину дана касније, у Араду с великим окупљањем породица које су се пешке упутиле у Кикинду и друга севернобанатска места. Биле су то породице из Чанада, Надлака, Семлака, Печке и Батање. Одакле су били ови досељеници може се наслутити и по пореклу њихових тадашњих свештеника: поп Петар Јоанов, родом из Надлака, и поп Васа Адамовић, родом из Печке.⁹

Према подацима које наводи Миливој Рајков у свом раду *Крајња историја Великокикиндског диштрикта*, досељеници су се најпре груписали по завичајном пореклу, с једне и друге стране пута који је водио за Темишвар. У почетку, куће су биле издвојене и донекле удаљене једна од друге, подигнуте на мочварном терену који није био климатски здрав. У новонасељеном пределу била је подигнута мала црква, а одмах крај ње налазило се гробље. Досељено становништво Поморишја населило је многе пустаре, напасало стоку на туђем земљишту и орало туђе њиве. У циљу да се заведе ред и да се насељавање врши контролисано, постигнут је споразум између досељених граничара и Дворске комисије у Банату. Тако је на темељу Конвенције из 1750. године формирана Банатска земаљска милиција и сачињени су уговори о правима и дужностима милитара.

Земаљска милиција у северном Банату имала је 2.288 људи¹⁰ из Кикинде (са Малом Кикиндом), Карлова, Врањева, Кумана, Мокрина, Јозепова, Крстура, Меленаца, Тараша и Башаида. Српски досељеници

7. Душан Ј. Поповић, наведено дело, 65.

8. Љубивоје Церовић, наведено дело, 160.

9. http://svetikozmaidamjan.org.rs/?page_id=986

10. Љубивоје Церовић, наведено дело, 164

живели су две деценије у милитарском режиму и за то време, поред обављања милитарске службе, настојали су да унапреде своја насеља и свакодневни живот у њима. Бавили су се ратарством и сточарством али и бројним занатима за којима се јавила потреба. Трговина је била развијена, посебно житарицама и стоком, што је постајало све уносније. Убрзо је уследио материјални просперитет који је овом становништву омогућио да уреди своја насеља ушоравањем кућа, да замени привремене цркве новим и већим здањима, као то и да изгради школу. Прва школа у Кикинди изграђена је 1758. године.¹¹

Поморишани су у Банату ратовали и гинули за славу Бечког двора. Уследио је Седмогодишњи рат (1756–1763), а по његовом завршетку, на граници према Турској, у јужном Банату, формиран су граничарски пукови у чије су саставе ушли и многи исељени Поморишани. То је наговестило укидање Српске земаљске милиције, које се десило 1773. године. Намером да се милиција пребаци са Тисе на Дунав народ је био опет веома узнемирен. Само што је подигао нове домове на „новом тлу“, сада је требало поново да се сели. Увидевши да је расположење међу народом крајње забрињавајуће, а сам план о исељењу нечовечан, власт је обавестила становништво да ће они који не буду желели да пређу у граничарску службу на Дунаву добити привилегије сличне онима које има Потиски крунски диштрикт. Новембра 1774. године царица Марија Терезија потврђује привилегије Великокикиндског диштрикта, чиме је почео његов развитак, који је трајао пуних сто година.

Најважнија одредба у Привилегији била је она којом се становништво Диштрикта свечано обећава „да никада неће бити продани, заложени или на који начин отуђени“. Захваљујући овоме, Великокикиндски диштрикт је мимоишла судбина осталих насеља у Банату која су 1779. године, с укључењем у Угарску, распродата у приватно власништво спахија.

За седиште средишње власти одређена је Кикинда, која је била подигнута на степен варошице, а Диштрикт је добио свој печат и карактеристичан грб са златним лавом који у левој руци држи одсечену људску главу. На челу Диштрикта налазио се Магистрат, који се састојао од судије, сенатора, бележника и осталих службеника.

Становништву је у пуном власништву остављена сва земља коју су до тада обрађивали, а све земљиште у Диштрикту било је подељено на сесионално (стара земља), ритско или иберландско (резерватско) и пустаре.

Поморишко насељавање Диштрикта, родови и презимена

Великокикиндски диштрик састојао се од десет насеља која су се налазила у саставу раније Земаљске милиције у северном Банату – Врањево, Башаид, Јозепово (саставни део Новог Кнежевца), Карлово (саставни део Новог Милошева), Кикинда, Српски Крстур, Кумане, Меленци, Мокрин

11. Исто, 165.

и Тараш. Иако је велики број досељеника с Мориша остао у насељима овог округа, треба напоменути да су се приликом формирања Диштрикта ипак десила знатна померања становништва. Они који су желели да остану у граничарској служби иселили су се у Војну границу и тада је Великокикиндски округ напустило 460 породица, и то: из Кикинде 201, Меленаца 115, Кумана 36, Врањева 26, Тараша 20, и настанило у Сакулама, Идвору, Баранди, Ченти, Сефкерину и Перлезу.¹²

Подручје Кикинде, као што је већ наведено, населило је становништво најпре из четири поморишких села: Семлака, Надлака, Чанада и Батање. Било је то прво насељавање започето већ 1748. године. Како су досељеници распоређени по свом пореклу тако је и Кикинда подељена на четири четвртине, односно „фртаља“: Семлачки, Надлачки, Батањски и Чанадски крај. Треба истаћи да су називи „фртаља“ идентични именима „шанчева“ које су поморишки граничари иселили у Русији давали „ротама“ и у Новој Србији. После Другог светског рата остале су само две „фртаљске“ улице – Семлачка и Чанадска.¹³ „Фртаљи“ су постојали и у осталим насељима Диштрикта, а носили су називе развојачених поморишких граничарских шанчева.

Према предању које је забележио Јован Ердељановић у својој књизи „Срби у Банату“, најстарији део Кикинде прво су настаниле следеће породице из Семлака: Красини, Гавранови, Рајкови и Маркови. Из истог села потичу и Новаковићи, чији је најпознатији члан породице био Гаврило Новаковић, командант Земаљске милиције.

Најбројнији родови који се појављују као становници у три или сва четири краја Кикинде јесу: Адамови, Аћимови, Боканићи, Богарошки, Бркини, Вајдићи, Видакови, Гавранчићи, Десимирови, Ердељанови, Јоановићи (сада Јовановићи), Кенђелац, Кљајићи, Красићи, Милићеви, Маркови, Мунћанови, Миланови, Несторови, Николићи, Новаковићи, Попови и Поповићи, Петровићи, Рацкови, Рајкови, Ружићи, Сивчеви, Станкови, Стојанови, Томини, Тителски, Ђирићи, Чуданови.

Распоређивање великог броја родова у више крајева учињено је плански. Распоред њиховог настањивања направила је аустријска власт да би се избегло груписање јаким родовима на једном месту, што би довело до њиховог ојачавања.¹⁴ Међутим, мешање се није могло сасвим зауставити због женидби које су уследиле у каснијем периоду.

Село Меленци је насељено углавном досељеницима из Печке. Насељавање је започето још пре укидања војне границе, а по предању једног свештеника, прве фамилије биле су Пајдачки и Исакови. За четврт века до установљавања Великокикиндског диштрикта, ово насеље чије је име забележено 1732. године као „Меленци“, имало је близу 1.800 становника.

12. Душан Ј. Поповић, наведено дело, 75.

13. Љубивоје Церовић, наведено дело, 167.

14. Јован Ердељановић, *Срби у Банату*, Нови Сад, 1992, 281.

Наредних пола века тај број се попео на преко 5.000.¹⁵ До краја 18. века село се ширило и тако поделило на четири дела (кварта) који и данас постоје: Српкања, Павлиш, Влашкања и Чонтика. Како је село имало много земље, највећи број његовог становништва бавио се ратарством и сточарством, док је број био у сталном порасту. Прва школа отворена је већ 1758. године.

Осим из Печке, досељеника је било и из Параца (код Чакова и Темишвара), Батање, Надлака, Семлака, Шајтина, Чанада и Павлиша на Моришу.

Родови познатог порекла досељени из Поморишја у Меленце јесу следећи: Адамови, Батањски, Берарови, Бибићи и Бибини, Богарошки, Бошкови, Видићи, Вујанови, Дабићи, Жупански, Исакови, Јанкови, Јовичићи, Костићи, Марјански, Нићиворови, Маркови, Месарошки, Мишкељини, Мојсини, Надлачки, Немчеви, Попови, Протићеви, Радакови, Радишићи, Стојанови, Субичини, Ђурчићеви, Шљапићи.¹⁶

Према нешто оскуднијим подацима које проналазимо у досадашњој литератури, **Мокрин** је требао бити насељен 1751. године граничарима из Поморишја, али су, пре њих, на ово подручје дошли Срби из Сенте и Бачког Петровог Села. Већ 1778. године неколико породица из Мокрина преселило се у Подунавље, у Војну границу. Слично се десило и с насељавањем **Врањева**, код Новог Бечеја. Многи Срби из Бечеја, Петрова Села и Мола дошли су у Врањево након укидања Потиске војне границе. У пописима становништва примећују се само понека презимена која указују на поморишко порекло, тј. родова из Меленаца и Кикинде. Становништво **Кумана** је из свих диштриктуалних места најближе Мокринчанима јер су ова два села имала највећи број истоветних презимена. С обзиром на то да се Мала Кикинда налазила знатно изван подручја Диштрикта, Земаљска администрација је 1776. године одлучила да се становници Мале Кикинде преселе јужно од Кикинде у напуштени **Башиуг**. Пресељење је извршено 1777. године.¹⁷ **Тараши** је, такође, насељен Србима из Поморишја и Потисја. Године 1758. ово насеље имало је 44 дома, а 1775. одселило се око 20 породица у Војну границу и Подунавље.¹⁸

После сеобе Срба из граничарског Поморишја етничка структура становништва Арада и околине знатно је измењена. Пад броја становника надокнађен је досељавањем Румуна, док је у области Војне границе дошло до повећања броја српског становништва.

На подручју некадашњег Великокикиндског диштрикта о поморишком пореклу говоре презимена која су изведена из топонима, а и данас нека постоје у Банату:

Арађанин, Арацки (Арад, некада зван и именом Арадац); Армацки (Јармата, јужно од Мориша западно од Арада), Батањац, Батањски (Батања,

15. Иван Бошњак, „О Меленцима“, у: *Банаш је као прича* (ур. Зоран Славић), Зрењанин, 2011, 34.

16. Јован Ердељановић, наведено дело, 336.

17. Љубивоје Церовић, наведено дело, 166.

18. Душан Ј. Поповић, наведено дело, 96 - 154.

северозападно од Арада); Богарошки (Богарош, између М. Кикинде и М. Бечкереча); Варађанин (вероватно по месту Варјаш, између Арада и Темишвара); Гађански (Гад, између Модоша и Чакова), Гајицки (Гај Мали), Глоговац (на Моришу, источно од Арада); Дескашев (Деска, јужно од Мориша – југоисточно од Сегедина); Егришанин (Егриш, на Моришу јужно од Надлака); Иринђански (Иринда, потес у пољу код Печке); Јеновац (Јеново, Јаново, Јенопоље, источно од Темишвара); Кетфељац (Кетфељ, између Темишвара и Арада); Липовац (на Моришу источно од Арада); Микалачки (Микалака, источно од Арада, у непосредној близини); Монастирац (Моноштор, између Темишвара и Арада); Надлачки (Надлак, на Моришу западно од Печке); Нађволац (Нађвола, јужно од Мориша између Печке и Надлака); Павлишанин (Павлиш, на Моришу источно од Арада); Печканац, Печканин (Печка, на Моришу западно од Арада); Сараволац (Саравола, јужно од Мориша западно од Арада); Семиклушки (Семиклуш, између Мокрина и Српског Чанада); Семлекан (Семлак, на Моришу, између Надлака и Печке); Сентиванац (Сенпетер, јужно од Мориша западно од Арада); Суботички, Суботељац (Суботељ, Суботица, на Моришу источно од Арада); Телечки (Телек, јужно од Мориша западно од Арада); Торњански (Торња, северозападно од Арада); Турићаски (Турићас, јужно од Мориша западно од Арада); Фенлачки (Фенлак, лева обала Мориша западно од Арада); Фигетски (Фигет, лева обала Мориша западно од Арада); Фирићаски (Фирићас, јужно од Мориша код М. Кикинде); Чанаданов (Чанад, на јужној обали Мориша западно од Арада); Шајтинац, Шајтински (Шајтин, на Моришу између Надлака и Печке); Шољмошанов, Шољмошанин (Шољмош, на Моришу источно од Арада).

Подручје данашње Кикинде и Поморишја некада је чинило јединствену географску и историјску целину. Економске везе између Поморишја и Диштрикта биле су природне, свакодневне и стабилне, а културне споне између Кикинде и Арада неговане су у време постојања и после укидања Великокикиндског диштрикта.

*

Како сачувати историју и свест о далеком завичају преко Мориша међу данашњим граничарским потомцима у Банату? Свакако свим дешавањима која следе у овој години јубилеја, односно обележавањем 250 година од формирања Банатских граничарских одреда, укључујући и управо одржану међународну конференцију у Томашевцу, али и новим истраживањима. У циљу да се испоштује мултиперспективни и интердисциплинарни приступ, ова тема се може и треба изучавати уз помоћ онога што се данас популарно назива „археологија сећања“. Лични свет појединца, његова сећања и емоције, поимање прошлости и простора постају све више важне у третирању историјских тема. На тај начин интересовање науке помера се са колективног ка индивидуалном, а добијају се нови и значајни подаци за науку и културу. Уколико би се спровело озбиљно емпиријско истраживање

међу данашњим потомцима поморишких граничара, могло би се утврдити колико су они упознати с историјом Баната, историјом своје породице, да ли желе да сазнају више о свему томе и на који начин им пренети потребно знање. Потенцијални испитаници су ту, међу нама, а на науци је да им помогне у њиховом самоистраживању, јер ПОРЕКЛО СЕ НЕ МОЖЕ ЗАОБИТИ!

БИБЛИОГРАФИЈА

Бошњак, Иван, „О Меленцима“, у: *Банати је као прича* (ур. Зоран Славић), Зрењанин, 2011.

Ердељановић, Јован, *Срби у Банату: насеља и сџановништво*, Нови Сад, 1992.

Поповић, Душан Ј., *Срби у Банату до краја осамнаестог века – историја насеља и сџановништва*, Београд, 1955.

Рајков, Миливој, „Кратка историја Великокикиндског диштрикта“, у: *Attendite, Гласник Историјског архива у Кикинди*, Кикинда, 2004.

Церовић, Љубивоје, *Срби у Арагу*, Нови Сад – Арад, 2007.

SVAKODNEVNI ŽIVOT BANATSKIH MILITARA OD 1718. GODINE

Svakodnevni život u zavojničanim selima jeste bio pod uticajem vojnih vlasti, ali se zbog toga dotadašnji način života u velikim familijama, zasnovan na principima zadružnog života, nije bitno promenio. Zadružni način života vojne vlasti su podržavale i dodeljivale porodicama po dva grunta placa, jedan do drugog, za izgradnju kuća i drugih objekata. Srazmerno veličini i brojnosti članova familije, dodeljivani su joj zemljište za obradu, pašnjaci i livade (i do pet sesija). Jedna sesija sastojala se od 24 jutra oranice, 6 jutara livade, 3 jutra pašnjaka i jedno jutro okućnice. Manje porodice dobijale su polovinu, pa i četvrtinu sesije. Ovakva darežljivost austrijskih vlasti nije bila bez razloga jer se njome oslobađala nekih obaveza. Odlaskom vojnog obveznika na granicu ili pak u neki vojni pohod, familija je preuzimala obavezu da se stara o njegovoj ženi i deci, što joj je država rado prepuštala. Bečki dvor je u Srbima imao jeftinu i dobru vojsku ali i dobre saveznike u borbi protiv uticaja ugarskih posednika i njihovih zahteva za vraćanje poseda u oslobođenom Banatu, što je sve uticalo da se Banat proglasi krunskim dobrom austrijskog dvora. Srbi su ustupke dobijene od bečkog dvora smatrali privilegijama, a dozvolu držanja oružja i delovanja pravoslavne crkve videli kao oblik slobode u okolnostima ondašnjeg vremena. Na život militara uticali su državni i vojni organi, a takođe, i različite nacionalne grupe koje su sa njima živele u istoj sredini ili u susednim selima, radeći iste poslove, a to su bili: Nemci, Rumuni, Slovaci, kasnije i Mađari i dr.

Taj uticaj se osećao u svim segmentima života: u upotrebi termina za različite predmete ili pojave, u načinu života i obradi zemlje, ukratko: u celokupnom životu.

Poseban uticaj dolazio je od zanatlijskog staleža, naročito od zanatlija kojih među Srbima nije bilo ili su živeli samo po gradovima. Vrhunac tog uticaja je bio kada su kalfe, majstorski pomoćnici, pre polaganja majstorskog ispita morali izvesno vreme da provedu radeći kod drugih majstora u zemlji ili inostranstvu, što je bilo poznato kao *kalfenski frent*. Kada bi se vratili sa potvrdama, esnaf im ih je priznavao, a posle ispita davao majstorsko pismo, za samostalno obavljanje zanatske delatnosti. U svom radu zanatlije su primenjivali ono što su kroz frent naučili, pa su na širokom prostoru, kako u zemlji tako i u inostranstvu, izrađivali iste ili slične zanatske proizvode.

Naselja i kuće

Zavojničena stara sela pripadala su razbijenom tipu naselja, a odlikovala su se malim brojem razbacanih kuća, pa ih je trebalo preurediti za onovremeni izgled: prave uzdužne i poprečne sokake – ulice. Dobijeni su blokovi čija je veličina zavisila od veličine grunta – placa, a iznosila je 40 metara širine i 120

metara dužine. Zavisno od terena, u bloku se moglo nalaziti 10 – 20 gruntova, s tim što je jedna polovina placeva izlazila u jednom sokaku a druga u drugom, tako da su im se dvorišta sučeljavala.

Kuća je na gruntu postavljana uzduž, pored desne strane grunta – brazde, dok je sa leve strane za jedan hvat unutar grunta, morao biti prazan prostor. Sve ove mere, preduzete pri planiranju blokova u okviru naselja i kuća u okviru njih, imale su za cilj zaštitu od požara, s obzirom na materijal kojim su pokrивane.

Veličine kuća prema spoljnim merama iznosila je 8 do 10 hvati dužine uz desnu brazdu grunta i 3, 5, do 4, 5 hvata širine.

Neke kuće građene su tako što je unutar njih nasipana zemlja, da bi im se stambeni prostor podigao na viši nivo u odnosu na tlo, pa se u kuću ulazilo preko 3 do 4 basamka – štigne (stepenice). Drugima je ulaz u kuću bio na nivou tla, dok su treće ukopavane pa se preko stepenica ulazilo u sobu. Većina graničarskih kuća nabijana je od zemlje, između slojeva stavljana je trska, radi čvrstoće zidova, a na mestima gde će se preseći prozori i vrata stavljene su noseće grede, da se ne bi obrušavali zidovi iznad njih.

Preko nabijenih zidova stavljano je sleme, koje je na početku bilo samo grubo otesano stablo odgovarajuće dužine, preko koga su stavljane gredice, a preko njih trska pokrивana blatom. Sleme i gredice, kao i trska preko njih, činili su tavanicu sobe, vidno istaknutu. Kasnija gradnja ove elemente prebacuje na tavan, tako da je tavanica u prostoriji ravna. Građa krova – rogovi, pajante činila su grubo otesana stabla, da bi ih kasnije zamenila tesana građa. Trska je bila osnovni građevinski materijal za pokrивanje kuće, odnosno izradu krova, a bočne strane krova, zabati, zatvoreni su trskom, oblepljeni blatom ili neobrađenim daskama. Ovakvi zabati bili su lako zapaljivi, pa su nosili nemački naziv *fajer maori*, što bi značilo – vatreni zidovi. Kuća je pod krovom imala dve sobe usklađene prema veličini kuće, jedna od soba bila je sa sokaka, pa se i zvala „soba sa sokaka“, a druga je bila iz avlije, pa se i zvala „soba iz avlije“, između njih nalazila se kuhinja a ispred nje *forauz* – predsoblje, a celom dužinom kuće nalazio se *gong* – prolaz, čiji su drveni ili zidani stubovi nosili krov. Gong je mogao biti otvoren i do pola visine zazidan, zatvoren. Gong je sa sokaka bio zatvoren vratima, ispred kojih je bila ozidana niša, tako da se u njoj moglo stajati i voditi divan sa komšijom i prolaznicima, a da se ne pokisne. Kasnije su prednji i zadnji deo gonga zatvarani, pa je sa sokaka dobijana manja soba zvana „sobica“ gde su spavali mlađi ukućani; najviše je korišćena za spavaću sobu mladenaca, pa se otud pevalo:

„Da zna nana,
Šta zna soba mala,
Ne bi nana sobu molovala.“

Zadnji deo gonga preziđivanjem je pretvaran u špajz – ostavu i zatvoreni ulaz na tavan. Manja domaćinstva, koja nisu imala potrebe da koriste dve sobe,

zbog nedostatka materijalnih sredstava za gradnju štale, sobu iz avlije koristili su za štalu u kojoj su držali kravu i konje. Radi sigurnosti ukućana i stoke vrata od predsoblja korišćena su za prolaz, kako ukućana tako i stoke. Sobe su ukućanima služile za spavanje, u njima se boravilo za vreme hladnih meseci, a ostalo vreme se provodilo, ako ne na njivi ili na paši kod stoke, u hladovini drveta ispred kuće ili u gongu. Soba za dnevni boravak i spavanje obavezno je imala furunu zidanu od čerpića (sušeno blato pomešano sa plevom ili slamom i oblikovano u ciglu) koja je ložena iz kujne. Nameštaj u sobi bio je više nego skroman, spavalo se na ležajevima sklopjenim od dve šošice, preko kojih su stavljane deblje daske. Na daske je stavljana slamnjača punjena žitnom ili ovsenom slamom, prekrivana kudelnim čaršavom, kasnije je slamnjača punjena ljuskama kukuruza. Jastuk je punjen boljim senom a kasnije guščijim perjem. Pokrivač zvani *guber* tkan je od kudeljne osnove i ovčije vune kao potke.

Za vreme toplih noći, kada su komarci bili aktivni, da bi se moglo spavati, duž ležaja postavljena je prečka, preko koje je prebacivan retko tkan prekrivač od kudelje „lepedov“. Na sredini sobe nalazio se sto jednostavne konstrukcije, a činile su ga sklopive nogare preko kojih je stavljana ploča od grubo istesanih dasaka. Sto je bio nizak tako da se oko njega sedelo na malim stolicama na tri ili četiri noge. Za vreme toplih dana sto se iznosio u gong ili u avliju ispod drveta u hlad. U sobi su se držali još i takozvani *devojački sanduci*, koje su donosile udavače a u kojima su držane košulje, skute (gaće) i odevni predmeti za svečanije prilike. Svakodnevna odeća vešana je o čiviluke ili klinove udarene u zid sobe. Svetiljka u sobi pravljena je od priručnog materijala, a činili su je: crep, posuda od pečene zemlje u koju je stavljana životinjska mast i fitilj načinjen od usukane kudelje ili krpe. Svetiljka je držana „na kraj“ furune, pa je taj čošak furune bio mastan. Negde u zadnjoj četvrtini XIX veka udavače su donosile od stolara izrađene krevete i ormane – komode sa tri velike fijeke gde su držani odevni predmeti. Orman je u sobi stajao između dva pendžera, ispod ikone zavetnog sveca. Orman je bio prekriven izvezenim komadom platna.

Kuhinja

Kuhinja se nalazila između dve sobe ili sobe i štale, od predsoblja je bila odvojena zidom koji je u sredini imao vrata, a pored njih dva manja prozora.

Iznad zidova kuhinje, u polukrugu prema zidu iz predsoblja, zidan je odžak koji je završavan velikim dimnjakom iznad krova kuće. Ovakav odžak služio je da se loženjem peći, na dimu i velikoj promaji, suše meso i slanina tokom zime. Tako je obezbeđivana hrana za obavljanje poljskih radova.

Kroz vrata na furuni ubacivan je ogrev, najčešće trska, slama i drugi suvi otpaci, tuluzina – kukuruzovina, kada je bilo više kukuruza.

U banku ispred peći građena je šupljina zvana „pećurak“, a služila je za odlaganje i hlađenje pepela izvađenog iz furune, da se njegovim iznošenjem u avliju ne bi izazvao požar. Banak je na jednom kraju bio proširen i služio je kao ognjište na kome se kuvala hrana u većim zemljanim loncima, loncima

livenim od sirovog gvožđa, naročito manjim i većim šerpama koje su zvane „kastrole“; za pečenje mesa i testa služile su tepsije izrađene od bakarnog lima, najčešće okrugle, a peklo se u zagrejanj furuni. Posude za kuvanje postavljane su na tronožni gvozdeni nosač (sadžak), ispod koga je ložena vatra, a kao ogrev korišćeni su: drvo, odnosno sitniji otpaci – granje, koje se moglo rukama lomiti i stavljati pod sadžak, tuluzina, šapurina, čapurje, a neretko i suva goveđa balega.

U porodicama koje su se bavile čuvanjem stoke (bele marve) i na pojilima – gde se stoka duže zadržavala, ostajalo je dosta balege; posle sušenja na suncu, govedari su je sakupljali i koristili za loženje. Tokom proleća, na poljima gde je zasejana pšenica, sakupljano je korenje kukuruza, otresano od zemlje i korišćeno kao ogrev ispod sadžaka ili furune. Osim sudova za kuvanje i pečenje korišćeni su i sudovi iz kojih se jela hrana (po obliku bile su to činijice i tanjiri) izrađeni od gline, gleđisani i ukrašeni biljnim motivima u raznim bojama. Od pribora za jelo najviše je korišćena kašika, prvo drvena a potom i limena, noževa je bilo ali malo, dok su muškarci koristili britve.

Britva kao svakodnevna korisna alatka imala je značaj talismana¹. Prilikom prolaska pored raskršća (ili preko njega), mesta gde se prema narodnom verovanju sakupljaju demonske sile koje mogu prolazniku naneti neko zlo, naročito je dobro imati pri sebi britvu crnih korica.

Hrana

Kada govorimo o hrani ne možemo mimoići hleb, namirnicu proizvedenu od brašna žitarica, dobijenog drobljenjem u stupi, žrvnju, mlevenjem u vodenici, suvači, vetrenjači, mlinu, zamešenog vodom, uz dodatak kvasca, soli i ispečenom ispod sača ili u furuni. Kao takav tri puta na dan bi se našao na stolu a da se nikom nije dojeo. Zbog ovakvog značaja u ishrani hleb je dobio mesto i primenu u različitim obredima koji prate čoveka celog života, pa i posle smrti. Kada dete prohoda, za tu priliku mesi se „postupanica“, to je pogača zamešena od brašna narvenog mašću, umešena sa vodom uz dodatak mleka i soli, po pečenju premazuje se medom i deli deci. Prilikom pričešćivanja dece, posle velikog posta, mesi se pogača od kiselog testa i u crkvi deli deci, da se posle primljenog pričešća založe. Posle smrti nekog od ukućana, prilikom izlaska sutradan na pogreb, potom na nedelju dana, na pola godine i godinu dana, nosi se pokojniku kolač, koji se ubraja u parnog polaznika onih koji odlaze na groblje. Ovaj ritual darivanja hleba umrlom nije završen, već svake godine o Mitrovskim zadužnicama, tokom jutra, od kiselog testa mese se hlepčići-paskurice, u onolikom broju koliko je mrtvih zabeleženo u čitulji. Posle paljenja odgovarajućeg broja svećica i kađenja, deca su paskurice raznosila rodbini i po komšiluku. Upotreba hleba – kolača u svečanim prilikama je neizostavna: o Božiću su mešeni: kolač čija je gornja strana ukrašavana figurama izrađenim od testa, koje predstavljaju životinje i biljke od kojih domaćinstvo živi; drugi kolač je zdravlje, u obliku jednokrakog krsta; treći kolač je pogača, koja predstavlja

1. talisman = amajlija, amulet

njivu. Božićni kolač se reže posle ručka, to rade dva brata ili otac i sin, tako što se kolač pridržava na lepo ukrašenom peškiru, preseče u obliku krsta, zaliva vinom, celiva uz ponavljanje reči molitve: „U ime Oca, Sina i Duha svetoga.“ To se ponovi tri puta i toliko se puta kolač obrne, na kraju se prelomi da bi se preuzela ruža sa vrha kolača – onaj od učesnika koji je preuzme biće u toj godini orač. Običaj je nalagao da se drugog dana Božića i Uskrsa kumu nosi kolač, brat nosi kolač udatoj sestri, a nosio se i čobaninu. Ishrana se u toku godine menjala zavisno od godišnjeg doba, smenjivanja posta i poljskih radova. Period od proleća do jeseni karakteriše veća potrošnja kuvanog povrća sa mesom, dok je manje zastupljeno pečeno meso.

Posebno je cenjen kuvani kupus sa ovčijim mesom, supa od kuvanog živinskog mesa, posebno ćurećeg, s kuvanim krompirom i raznim sosevima, zeleni pasulj –boranija, krompir čorbe i dr. Od salata najzastupljenija je zelena salata i krastavci, koji su soljeni, nalivani vodom uz dodatak mirođije i ukiseljeni na suncu. Kao začini korišćeni su: peršun, paškanat, šargarepa, beli i crveni luk, paprika i dr. Kada bi mlad kukuruz dospeo, krajem leta, rado je korišćen u ishrani u kuvanom stanju. U letnjim mesecima bila su zastupljena jela od testa: paradajz čorbe s rezancima, kuvani valjušci, rezanci sa krompirom, sirom i pekmezom. Kolači su spremeni od tegljenog testa, nadevenog pristiglim voćem (višnje, trešnje, šljive, grožđe), s tim nadevima pravljen je i štrudla, kao i skoverce – palačinke, koje su mogle biti prazne ili punjene pekmezom.

Za ishranu u zimskim mesecima korišćeno je zrelo i konzervirano povrće.

Krompir i sve vrste korenastog povrća čuvani su tokom zime u trapovima, kasnije u podrumima. Kupus je bio kiseljen (sitno rezan ili u obliku čitavih glavica) soljenjem i slaganjem u bure, korišćen je kao salata, kuvan, pržen sa crnim lukom i svinjskim mesom, a potom kuvan (sarma). Zelena paprika u slanoj vodi i sirćetu – turšiji ostavljena je za zimu i jela se kao salata uz razna jela. Sličnu sudbinu imalo je i zrelo grožđe, koje je za zimu i dugi post stavljan u turšiju ili su se grozdovi na lozi – evenki sušili, a najviše se zavijalo u tegljenom testu, kao kolač. Umesto sušenog grožđa najčešće se koristila rendana bela ludaja (bundeva) i pravio poznati kolač – ludajnica, a, neretko, kriške bele ludaje pečene su u furuni i često korišćene u zimskoj ishrani. Jedno od omiljenih zimskih jela bili su tašci, pravljeni od slatkog tegljenog testa punjenog sirom ili pekmezom koje je u vodi kuvano. Slani su prelivani tankom zaprškom, a slatki posipani šećerom. Jeli su se i rezanci pravljeni od slatkog testa s jajima: kuvani su i procedeni, a zatim im je dodavan sir ili mleveni mak kuvan u mleku.

Tokom poljskih radova na njivi hrana je bila jednolična i jednostavna i sastojala se od hleba i suve slanine, koja se mogla malo ispeći na vatri zapaljenoj ostacima stabljika kukuruza ili nekih drugih žitarica, onim što se na njivi moglo zateći. Pored hleba i slanine zastupljeni su sir i kiselo mleko, ali tu je bio obavezan crni i beli luk i paprika.

Meso i riba

Meso u ishrani, sem za vreme posta, zastupljeno je tokom cele godine jer se u kući gajila živina: kokoške, patke, guske, ćurke. Živinsko meso najčešće se kuvalo, spremna je supa i jeo se rinflajš (kuvano meso sa kuvanim krompirom i sosem, šargarepom).

Osim što se kuvalo, meso se i peklo, a posebno mesto imalo je pečeno ćureće i guščije meso, kao i pačije.

Tokom leta i jeseni, u skladu s mogućnostima, hranjene su svinje, da bi se obezbedila slanina, mast i meso. Slanina je prvo soljena, a potom sušena na dimu i promaji. Korišćena je za jelo tokom cele godine. Od jednog dela slanine dobijana je mast koja je služila kao zaprška za zamašćivanje jela i čvarci, koji su se tokom zime jeli sa kiselim kupusom ili kuvanim kukuruznim brašnom – kuljom. Osim masti, za vreme velikih postova i pojedinačnih posnih dana za zapršku je korišćen zejtin, koji se u seoskim uslovima proizvodio od semena repice i ludaje, u olajnicama.

Svinjsko meso je stavljano u salamuru a posle šest nedelja u odžake, da se na dimu i promaji osuši, pa se kao suvo moglo koristiti tokom cele godine, naročito svinjske plečke i šunke. Preostali delovi korišćeni su za kuvanje jela, najčešće paprikaša.

Od sitnog mesa pravljene su takozvane *crne kobasice*, koje su sušene zajedno sa mesom i trošene tokom zime. Od iznutrica koje su kuvane pravljene su takozvane *bele kobasice* i *švargle*, sve se jelo dok je bilo još sveže, a moglo se i prosušiti za kasniju upotrebu.

Žitelji sela pored reka rado su za ishranu koristili ribu, kuvanu ili prženu, naročito za vreme velikih postova. Neke vrste riba su posle soljenja sušene na suncu, a posle sušenja stavljane u platnene retke džakove i čuvane na promajnim mestima za zimsku ishranu.²

Pored živinskog i svinjskog, porodice koje su gajile ovce rado su preko cele godine jele ovčije meso, i to najčešće kuvano sa svežim kupusom, zatim sa paprikašom, a, izuzetno, i pečeno. Nedeljni i praznični ručak nije se mogao zamisliti bez kolača; slatko tegljeno testo nadevano je u letnjim mesecima pristiglim voćem: šljivama, višnjama, jabukama, grožđem, u zimskim mesecima rendanom ludajom, rendanim jabukama i grožđem sa evenke.

Preko cele godine od kiselog kvasnog testa pravljena je štrudla, nadevena svežim ili voćem ostavljenim za zimu, a najpoznatija je bila štrudla punjena samlevenim makom kuvanim u mleku (makovnjača).

U to vreme, male mlinove za mlevenje maka imali su trgovci u svojim dućanima; pred nedelju ili praznik žene sa činijama ili tanjirima čekale su pred dućanima da bi samlele mak. Koliko je štrudla bila popularna u banatskim selima pokazuje i jedan bećarac:

2. Rindfleisch (nem.) =govede meso

„Pravim štrudlu frtalj kile germe³,
četir konja vuku je iz rerne.“

Najčešći jelovnik:

Ponedjeljak: krompir čorba, slatka ili kisela;

Utorak: paprikaš sa živinskim mesom, tokom zime sa suvim svinjskim rebrima;

Sreda: čorbast beli pasulj;

Četvrtak: supa od živinskog ili nekog drugog mesa, rinflajš i neki kolači;

Petak: kiseli žuti pasulj;

Subota: kuvana tegljena testa, nadevena najrazličitijim nadevima (voćem, makom, sirom, prženim hlebnim mrvicama– dropcem).

Nedelja: supa sa rinflajšom i kolačima.

Pored ovih standardnih jela spremana su i ritualna jela: pred Bogojavljanje na Krstovdan kuvale su se pihcije od suvog svinjskog mesa (papci, glave, delovi šunke, butkice).

Pred Svetog Nikolu na dan Svete Varvare kuvalo se žito i deci se govorilo: „Varvarica vari a Nikola kusi“. To je bio odgovor zašto kuvano žito nisu mogli jesti onog dana kada je skuvano.

Na Badnji dan za večeru je kuvana rogačica, vrsta sitnog žutog pasulja, i beli pasulj (prebranac), gust, zapečen i preliven zejtinom i crvenom paprikom, skuvan sa dosta crnog luka i zeleni.

Osim ovih ritualnih jela, u jesen, kada je pristizao, rado je kuvan mlad kukuruz, a preko zime je često kuvan zreo kukuruz, a njegova čorba korišćena je protiv kašlja. Tokom zime, pored kukuruza u furuni je pečena bela ludaja, koja je bila omiljena. Pored nabrojanih, u toku zime za ručak su kuvane cicvara, mandara a od tvrdog hleba pravljena je popara.

Od jela koja su pripremana najzastupljeniji je pasulj, pa nije slučajno što je i u pesmi opevan:

„Jedva čekam da nedelja dođe,
da me stomak od pasulja prođe.“

Začini

So, osnovni začim graničara, obezbeđivale su vojne vlasti preko četnih magacina za rezerve. Deljena je kao kamena so graničarskim porodicama – za ishranu ljudi i stoke. Manje ili veće grumenje soli udarano je pod pokrivicima maljem ili sekirom, a potom je u žrvnju usitnjivano za svakodnevnu upotrebu. Osim u žrvnju, sitnjenje je vršeno i u drvenoj stupi, u kojoj je tucana slatka i ljuta začinska crvena paprika.

3. germa=stari izraz za kvasac

Posebno treba istaći peršun, korenastu začinsku biljku, čiji koren je obilato korišćen, kao mirisni list, svež ili sušen, zatim koren šargarepe i koren rena (za salatu i sos).

Korišćene su i druge mirisne trave: selen – list koji je davao miris supi, potom šafran – cvetne latice su korišćene da bi supa dobila žutu boju, i za bojenje rakijskih pića, zatim mirođija i dr.

U krizna i ratna vremena nestašice soli bile su česte, pa se taj nedostatak nadoknađivao domaćom radinošću: na pašnjacima su postojale bele mrlje zemlje bez trave, što je bila posledica visokih podzemnih voda koje su so iznosile na površinu. Zaslanjena zemlja je sakupljana, potapana u vodu – so se rastvarala, a zemlja se taložila na dno suda. Voda je nekoliko puta pretakana, da bi se što više zemlje odstranilo, a slana voda je korišćena za najnužniju upotrebu. Jela su kiseljena takozvanim kiselicama (tokom cele godine je proizvođena kiselica od trica – mekinja, koje se potope u vodu i ostave dan dva da uskisnu, pa se uz dodatak sitnog testa, rezanaca ili valjušaka skuva čorba). Ceđenjem su se odstranjivale trice i kiselica se upotrebljavala za kuvanje kiselih jela. Kiselica je dobijana i od ljustina – pokožice ranih šljiva zvanih „ringloze“, koje su, nedozrele, imale izuzetno kiselu ljusku. Ovome je dodavano i zeleno grožđe – greš.

Privreda

Od privrednih grana najzastupljenije je bilo stočarstvo (govedarstvo, ovčarstvo), a najmanje je bilo zastupljeno svinjarstvo, tek za domaću upotrebu. Govedarstvu je davan primat jer je bilo dosta pašnjaka – pustara, tako da je stoka mogla opstati na njima preko cele godine jer je staja za zimovanje stoke bilo malo, samo za krave sa teladima i ponekog konja. Poljoprivreda je, sa druge strane, davala malo hrane za zimsku ishranu stoke; to što je od nje dobijano goveda bi potrošila do Božića i jedino rešenje je bilo da se stoka otera u Pančevački rit da bi kopajući po snegu došla do obilja suve trave i tako prezimila zimu. Za to vreme vlasnici su stoku obilazili i nosili joj so, a krave koje su bile blizu teljenja dovodili su kućama. Dolaskom proleća stoka je vraćana na seoske pašnjake i tu je provodila vreme do jeseni, kad je terana po vašarima i prodavana. Stoka se na pašnjacima čuvala u čoporima, a da bi se znalo čije je koje grlo svaki vlasnik je imao svoj rovaš i žig. Telad su dobijala rovaš već prvog proleća, žig sa navršenom godinom dana (ovaj posao ritualno se obavljao na Đurđevdan, pre odlaska na pašu). Rovašenje je vršeno tako što je mladoj životinji oštrim nožem odsecan vrh uha, ili je uho samo malo zasecano ili je odsecano njegovo parče. Žig je bio od gvožđa, izrađivan kao neki znak ili su ga činili inicijali vlasnika. Žig je na vatri zagrevan i na zadnjoj nozi, butini ili sapima trajno utiskivan. Muškim životinjama, koje nisu ostavljane za priplod, odstranjivane su semene žlezde. Ovce su preko zime držane blizu kuće, ali na otvorenom, gde su i hranjene tuluzinom i pripremljenim senom. Pošto su držane na otvorenom, u pravcu duvanja vetra, građene su im evedre od trske, kojih je bilo i na pašnjacima, da bi mogle da se sklone od košave u kakvu-takvu

zavetrinu. Ovce sa jagnjadima držane su i hranjene u šupama, pod slamom. Kao i goveda, o Đurđevdanu jagnjad su rovašena po ušima, a žiganje je moglo biti izvedeno samo na jednogodišnjim grlima zvanim „dvizarke“. Muškim jagnjadima, ako nisu ostavljani za priplod, odstranjivane su semene žlezde, a potom su terani na pašnjake. Za vreme zime i velikih hladnoća ovca je, zajedno sa jagnjetom, da se ne bi smrzlo, unošena u sobu i neko vreme provodila sa članovima porodice, dok ne bi, kako se tada govorilo „vreme popustilo“. Kasnije, kada su građeni veći štalski prostori i zatvorene šupe, uz bolju ishranu u toku zime, prevaziđene su ove nevolje.

Živina

Od živine gajile su se kokoške, ćurke, morke, guske i patke. Sva nabrojana živina preko cele godine živela je na otvorenom, napolju. Kokoške, ćurke i morke od malena su privikavane da noći provode na nekom drvetu u avliji, pa i preko zime. Ovakav način gajenja živine je opevan u pesmi:

„Peva pet'o, na dudu jalovcu.“

Zašto je korišćen baš dud jalovac? Zato što su se od rodnog dudu dudići sakupljali za rakiju, pa se ispod njih nije mogla stvarati živinska torina.

Da bi se iz jaja što ranije proizveli pilići, još za zimskih dana raskvocene kokoške su nasađivane (u stare korpe stavljana je slama i potreban broj jaja na kojima će kokoška ležati). Da bi se nasadu obezbedili povoljni uslovi, gnezdo sa kvočkom stavljano je ispod kreveta, gde su spavali i ostali ukućani, a kasnije je s pilićima boravila u istoj sobi.

Preko zime je od svinja ostajala samo krmača – prasenica, u kočini ispod slame, a ako bi se u toku zime i oprasila, da se prasići ne bi smrzli, sakupljani su u krpu i unošeni u sobu gde borave i ostali ukućani; po potrebi su nošeni da sisaju i vraćani nazad u sobu. To je rađeno dokle god je bilo hladno ili, kako se govorilo, dok ne bi „odvrkli“.

Zemljoradnja

Graničarske porodice koje su dobile vojničko leno imale su na raspolaganju pristojnu količinu zemlje za obradu (24 jutra), međutim, kada su bile rodne godine obrađivano je i sejano onoliko žitarica koliko je bilo potrebno da se podmire samo godišnje potrebe za hranom. Ipak, bilo je i „gladnih godina“ (suše i nerodne godine) kada vojne vlasti u magacinima nisu imale dovoljno rezervi. Sve ovo je posledica nekorišćenja stajnjaka za đubrenje njiva. Ono što se u domaćinstvu moglo nakupiti bacano je u jame, koje su nastale kada je vađena zemlja za naboj kuća i za druge potrebe. Dok je jedna polovina zemlje obrađivana, druga je ostavljana na odmor zvani *ugor*, da bi se sledeće godine ono što je izniklo zaoralo, kao zeleno đubrivo.

Sasvim druga situacija je nastajala kada se iz štala iznosilo stajsko đubrivo i razbacivalo po njivama: uvećavali su se prinosi, pa je pored

zadovoljenja sopstvenih potreba ostajalo nešto i za prodaju. Ovakvim uzgojem i stoka je postajala naprednija, a uz odabir jedinki kojim se u stočarstvu se postiže kvalitet, osim zadovoljenja sopstvenih potreba ostajalo je i za prodaju.

U jesen se sejala pšenica, ječam, u rano proleće raž, ovas i kasnije kukuruz.

Žitarice su sejane ručno (omaške): sejač bi u džaku ili čaršavu privezanom o vratu nosio setveno zrno, šakom bi ga zahvatao i zamahom ruke kroz prste ispuštao po oranici. Dobar sejač sejao je iz takozvane tri ruke. (Prva ruka je ispuštanje zrna desno odnosno levo od sejača, druga ruka je ispuštanje zrna ispred sejača, a treća je ispuštanje zrna levo odnosno desno od sejača, s tim da pazi da zrna padaju pored prethodnog prolaza, da ne bi ostali prazni prostori – oplazine.) Pri sejanju sejač je morao da uskladi hod sa izbacivajem semena, naime, pri svakom iskoraku i zrno se izbacivalo i tako ravnomerno rasipalo seme po oranici

Zasejana njiva mora se branom povlačiti da bi se seme zatrvalo.

Brana je pravljen od trnja, samonikle drvenaste biljke otporne na habanje ali pogodne za ove poslove. Strukovi trnja stavljani su jedan do drugog, vezivani između dve grede, tako da se mogla zahvatiti širina do tri metra.

Najpogodnije vreme za setvu ozimih useva smatrana je Tomina nedelja, a krajnji rok praznik Petkovača, vreme između 19–6. do 27–14. oktobra. Otuda je postojala uzrečica: “Možeš ti žito sejati i na Božić, a šta ćeš žeti, to ćeš videti”. Pre prolećne setve, ako je bilo sakupljenog stajnjaka tokom zime, iznošen je na njive predviđene za setvu kukuruza, a posle oranja sejan je kukuruz. Setva se obavljala „pod brazdu“ tako što je sejač išao za plugom i na određenim rastojanjima ubacivao zrna u brazdu, zatim bi se izorale još dve brazde i u trećoj ponovilo sejanje, sve dok se ne bi njive zasejale. Pored kukuruza zasejavano je nešto stočnih ludaja i pasulja. Prolećnom setvom sejana je i kudelj, za kojom je domaćinstvo imalo velike potrebe radi izrade odevnih predmeta i užarije.

Žetva

Kada su žitarice sazrele, posebno pšenica, na njivu se odlazilo dok je još na stabljikama bilo rose, da bi se užadima pokošena pšenica lakše vezivala u snopove. Kosilo se kosom, kojoj je na kosištu dodavan prut čija je namena bila da posečene strukove –stabljike prikupi i nasloni na stojeće, kako bi rukovedačica mogla srpom da ih pokupi i ostavi na rašireno uže i kako bi se njihovim vezivanjem dobio snop. Kada je kosidba u toku dana bila završena, snopovi su prikupljeni unakrst i vlačem unutra bi ih stavljali u krstine. Po završetku žetve pšenica je dovožena i unošena u dvorište kuće. Zatim je u slobodnom delu dvorišta pripremano guvno za vršidbu. Priprema guvna sastojala se u tome što je čišćeno, polivano vodom i nabijano maljem, to je ponavljano nekoliko puta da bi se dobila što tvrđa podloga. Potom se na guvno nasađivao vršaj, tako što su se snopovi slagali jedan do drugog, vlačem nagore, kako bi se dobio kružni vršaj. Preko vršaja terani su volovi ili konji koji su gaženjem istresali zrna,

povremeno je vilama vršaj protresan i slama iz njega je izbacivana, sve dotle dok ne bi ostalalo zrno i pleva. Lopatama bi se ova mešavina bacala da bi vetar odstranio plevu, pritom se pevala ova pesma:

„Daj nam, Bože“, dobar vetar,
Da nam žito tera u avliju,
A da plevu tera iz avlije.“

Negde polovinom XIX veka pravljena su velika rešeta pomoću kojih vejano žito, odnosno, odvajano žito od pleve. Žitarice su u nesigurnim ratnim vremenima čuvane u takozvanim žitnim jamama koje su kopane u blizini kuća tako što su od otvora proširivane, pa je izgledalo kao da su zasvođene, a loženjem slame u njima opaljivani su im zidovi. Pšenica čuvana u njima, u zavisnosti od vremena, poprimala je slabije ili jače mirise, koji ni mlevenjem nisu mogli biti odstranjeni, pa se hleb na njih osećao. Za mirnih vremena žito je čuvano na kućnom tavanu, ali izvesne rezerve nalazile su se i u vojnim magacinima, a ako je posle zime nešto preteklo, iznosilo se na pijace radi prodaje. Sazreli kukuruz je bran i odlagan u koševе ispletene od pruća, a povećavanjem prinosa pravljene su veći smeštajni prostori, zvani ambari ili kotarke. Kukuruz je, prema potrebi, krunjen ručno, na priručnim alatkama zvanim žuljare.

Sve vrste žitarica mlevene su u onovremenim mlinovima, u vodenicama građenim na čamcima (kerepima)⁴, kakve su mogle biti na ravničarskim rekama. Njihov rad zavisio je od količine protočne vode, pa pri malom vodostaju nisu mogle raditi.

Vetrenjače, kako i sam naziv kazuje, mogle su raditi samo ako je bilo vetra da im pokrene krila, koja su, opet, pokretala mlinsko kamenje. Zbog ovakvih okolnosti i skupe gradnje bilo ih je malo.

Suvače su bile brojnije jer je mlinsko kamenje pokretano volovima ili konjima, te je svako ko je hteo da melje žitarice morao da dovede svoje volove ili konje. Zato se suvača mogla koristiti preko cele godine, bez obzira na vremenske prilike. Zbog toga je po selima bilo više suvača, ali i više buke, koja je nastajala zbog trenja drvenastih delova, točkova, zupčanika i drugog, iako su podmazivani sapunom.

Domaća radinost

Domaća radinost zasnivala se na obradi sirovina koje su proizvedene u domaćinstvu za potrebe njenih članova. Jedna od osnovnih sirovina bila je vuna, dobijana strižom ovaca gajenih u domaćinstvu. Posle pranja i sušenja vuna je ručno raščešljavana pomoću grebena, da bi se mogla presti, pretvarati u predivo (žicu) i kao takva upotrebiti za štrikanje (pletenje) ili tkanje.

Prelo se pomoću vretena i družilice, ali se izvesna količina vune (kudeljarka) vezivala za preslicu koju bi prelja pričvršćivala za struk i jednom

4. Kerep (madv.)= mlin na vodi

rukom izvlačila po malo vune iz kudeljke, pa bi je okretanjem vretena ili družilice upredala u nit.

Prilikom pređenja, vreteno se u ruci držalo okrenuto nadole, a često je glava vretena bila otežavana nabadanjem povećeg krompira, da bi vreteno bržim okretanjem bolje upredalo vunu, da bi predivo bilo čvršće. Družlica je držana u šaci vodoravno i okretana je blagim pokretima ruke u jednu stranu, pa je tako uvertala predivo koje je bilo mekše.

Predivo ispredeno družlicom korišćeno je za osnovu pri tkanju ili pletenju iglicama, a štrikale su se: kape, šalovi, marame, prsluci, štrikovi, kecelje, čarape, rukavice. Predivo ispredeno družlicom korišćeno je kao potka i za izradu čarapa, natikača. Kudelja je gajena kao tekstilna biljka, pa je posle sazrevanja u vodi topljena; posle izvesnog vremena prana je i sušena, a potom je nabijana na drvene trlice (odvajano je vlakno od pozdere). Očišćena vlakna – povestima su češljana grebenima da bi se lakše prela. Korišćenjem takozvane „švapske preslice“, čije se vreteno brže okretalo pomoću točka i papučice koja je nogom pritiskana, dobijano je predivo od kudelje koje se najviše koristilo za osnovu pri tkanju. Tkanje je složeniji posao u odnosu na štrikanje, zahteva više znanja i vremena, pa su starije žene tkale, dok su mlađe žene i devojke više štrikale.

(Početak rada na tkanju je uređenje osnove, bilo da se radi o vuni ili kudelji, a to se radi ukrštanjem žica, kako bi se pri pri tkanju zatvarala potka.) Žice osnove su se ukrštale na velikom vratilu tako što su na jednom od krila vratila bila postavljena dva klina na udaljenosti od dvadesetak centimetara i oko njih je žica uvijana u obliku osmice. Jedan klin nalazio se na donjoj strani vratila i za njega se kačila pređa, a istim putem predivo je vraćano do gornjih klinova, sve dok se ne namota. Potom bi se predivo skidalo sa vratila a na mesto gornjih klinova uvlačili bi se cepci, kako bi se zadržao odnos između gornjih i donjih žica. Skinuto predivo – osnova sa vratila čvrsto bi se namotavala na jedno od razbojskih vratila. Potom bi osnovu uvodili u jedan par niti, s tim što bi polovinu osnove (gornju) uvodili u jednu, a drugu (donju) u drugu nit. Potom bi žice osnove bile provučene kroz brdo smešteno u brdilu, da bi na kraju bile povezane za drugo razbojsko vratilo.

Pomoću podnožnika (papučica) ispod razboja niti su pomerane gore-dole, time je bilo moguće čunkom provlačiti potku, između gornjih i donjih žica osnove, kao i zatvaranje potke; pokretanjem brdila napred-nazad potka je sabijana u tkanini. Ponavljanjem ovih pokreta narastala je tkanina, tkalja je otpuštala vratilo sa osnovom, zatezala vratilo s tkanjem i nastavljala da tka.

Jednim parom niti tkano je: sukno, pamučno, laneno i kudeljno platno, kao i dr.

Tkano sukno, belo ili smeđe, da bi bilo za upotrebu, moralo je biti u radionicama – valjarama uvaljano – sčesnuto. Prema nameni, sukno je moglo biti više ili manje uvaljano, više uvaljano je bilo češće i deblje, a manje – mekše i tanje.

Ako je u domaćinstvu bilo potrebe za čvršćom i jačom kudeljnim tkaninom, osnova je uvedena u dva para niti.

Kudeljno vlakno namenjeno za izradu odevnih predmeta, krevetnine i drugih potrepština u domaćinstvu, dobijano je tako što je grebenima duže češljano kako bi se dobilo duže i mekše vlakno. Predivo dobijeno od ovako obrađene kudelje je pomoću motovila smotavano u povesmo, pa, prema potrebi, bojeno odgovarajućom bojom ili je više puta kvašeno i izlagano suncu da bi što više izbledeło.

Odevanje

Odeću delimo na mušku, žensku, letnju, zimsku i prelaznu. Odeća do tela nošena je preko cele godine: košulja i gaće.

Muška letnja odeća sastojala se iz sledećih delova: glava je pokrivena šeširom izrađenim od slame, zvanim *slamskim*, ili filcanim zvanim *guberaš*, ili filcanim koji je bio izrađen prema gradskom modelu. Svi su izrađeni na zanatski način u šeširdžijskim radionicama i kupovani su po vašarima. Košulja je bila krojena od pamučnog, lanenog ili kudeljnoig platna, šivena ručno, kasnije i mašinom. Dužina joj je bila ispod struka, sa širokim rukavima, završenim zaponkom i zakopčavanjem oko zgloba šake, bez kragne, sa manjim prorezom na grudima i zakopčavanjem ispod grla. Kasnije je košulji dodavana kragna.

Gaće su šivene od lanenog ili kudelnog platna, širokih nogavica, da li u šali ili zbilji pričalo se o gaćama šivenim „od šest pola“, a da su bećari nosili gaće širokih nogavica do dvanaest pola. Oko struka gaće su sabirane i vezivane svitnjakom provučenim kroz ovenjaču.

Noge od kolena i stopala umotavani su u obojke, izatkane od crvenog prediva, od simetrično raspoređenih žica crne i žute boje.

Obuću su činili opanci zvani sabranci, izrađeni u domaćinstvu od sirove svinjske ili goveđe kože. Kaišima su sabirani oko stopala i preko njih, potom vezivani oko noge.

Kasnije su nošeni zatvoreni opanci izrađeni od učinjene goveđe kože, koje su izrađivali majstori opančari; kupovani su po vašarima.

U prelaznom periodu, u vreme hladniji jutara i večeri, nošena je toplija odeća, u prvom redu sukneni prsluk bez rukava, na zakopčavanje, dužine preko struka. Za takvo vreme nošen je haljetak zvani *doroc*, koji je šiven od sukna; bio je kraćih rukava, bez kragne, dužine do ispod kolena, ali se nije zakopčavao. Da pri radu ne bi smetao – oko struka je pritezan kaišem, a ako nije bilo kaiša – dobro je bilo i uže.

Za hladnijeg vremena, ispod suknenog prsluka nošena je košuljanka, šivena od kupovnog debljeg platna sive boje, s rukavima, kragnom oko vrata, dužine preko struka, umnogome slična košulji. Mlađima je šivena od materijala u boji i sa šarama, pa je nošena i u svečanijim prilikama. Zimska odeća šivena je od belog i smeđeg sukna, kao i od plavičaste i smeđe čoje.

Odevni predmet zvani *rekla* šiven je od smeđeg sukna, s rukavima i kragom oko vrata, dužine preko struka. Rekla je zakopčavana celom dužinom s prednje strane.

Suknene čakšire šivene su od smeđeg sukna, a mladima su šivene i od belog sukna, sa izvezenim biljnim motivima na prednjem delu nogavica i po šavu sa strane; ovakve čakšire nošene su i u svečanijim prilikama.

Pored obojaka nošene su i vunene štrikane čarape, dužine do ispod kolena, ali i kraće, do listova, preko nogavica čakšira.

Opanci na nogama bili su neizostavni, ali je po kući poneko nosio i klompe, drvenu obuću izdeltanu od drveta vrbe ili topole.

Za vreme hladnijih zimskih dana ili kada se kretalo na put, nošena je suknena „debela aljina-burka“. Za razliku od obične suknene aljine, burka je bila postavljena ovčijom kožom od šišane kratke dlake, a rukavi su postavljeni tanjim materijalom.

Odelo za svečane prilike šiveno je prema kroju suknenog, ali od crne, smeđe ili plavičaste čoje, a na nogama su nošene čizme krutih sara. Za kišnih vremena, zaštite radi, šivene su od belog i smeđeg sukna kabanice. Šivene su sa rukavima i bez njih, na leđima je dodavan jedan komad četvrtastog sukna i, prema potrebi, vezivanjem njegovih krajeva, dobijala bi se kapuljača za zaštitu glave. Dužina kabanice bila je do listova, ali se nije zakopčavala, sem kopčom na grudima, da pri hođu ne bi spadala sa ramena.

Pastiri su vezivali jedan od rukava i u njemu nosili dnevni obrok: hleb, slaninu, luk i dr.

Zanatlije koje su šile sukno zvale su se abadžije.⁵

Pored suknene i čojane odeće, zimi je nošena odeća od učinjene ovčije kože koju su šile ćurčije.

Glava je pokrivena kapom (šubarom) sašivenom od jagneće kože, kupastog oblika, sa vrhom savijenim na stranu ili napred, sa jednim ili dva nabora. Stariji su nosili kape od jednobojnog krzna, a mlađi i deca šarene ili bele.

Gornji deo odeće od kože činili su prsluk i grudnjak. Prsluk je po kroju odgovarao prsluku od sukna, dok se kod grudnjaka prednja i zadnja strana polukružno završavala takozvanim repom, a zakopčavan je sa strane i na ramenu. Ivice grudnjaka opšivane su kožicom žute ili crvene boje, a u visini stomaka ukrašavan je krznenom trakom, koja se na kraju završavala malim džepom.

Mladićima je šiven grudnjak nešto kraćeg repa, sa užim leđima do ispod izreza za ruke, a ukrašavan je prišivenim ukrasima od kožice u boji i biljnim motivima izvezenim koncem u boji i kupovnom vunicom – belinerom.

Starijima su šivene čakšire od kože, krojene isto kao suknene, i kožuh, gornji komad odeće s rukavima, bez kragne, dužine do ispod kolena, na

5. aba (turcizam)=grubo sukno

zakopčavanje (prema želji naručioca), a ćurčija mu je ukrašavao prednjice i leđa, kožicom u boji i krznenom trakom. Neke porodice imale su jedan kožuh u kući, pa je za hladnih zimskih dana nastala pošalica: „ Ko ima kožu', taj loži furunu!“

Od kožne odeće šiveni su *opaklija* i *bundaš*. *Opaklija* je bila bez rukava i kragne, dužine do opanaka, nije se zakopčavala, sem što je u visini gornjeg dela grudi imala kopču-predicu, kojom je pridržavana na ramenima. *Bundaš* je bio sličan *opakliji* ali je imao i rukave, veliku krznenu kragnu, zakopčavao se i sa strane je imao džepove, a dužina mu je bila isto do opanaka, pa su mu i iverice opšivene kožicom u boji, uz dodatak krzna na strani koja je zakopčavana i na džepovima.

Ženska odeća

Ženska odeća, kao i muška, bila je prilagođena vremenu i poslu, veći deo odeće napravljen je od sirovina proizvedenih u domaćinstvu: vuna, lan, kudeljka. Kasnije je ovome pridodato kupovno pamučno predivo. Materijali proizvedeni u domaćinstvu žene su bojile bojama dobijenim od raznih biljaka. Upredanjem u konac, tkanjem na razboju, dobijana je tkanina koja je krojenjem i šivenjem „na ruke“ pretvarana u različite odevne predmete. Razvitkom tkačkog zanata dobijane su bolje i lepše tkanine, kako za šivenje odela u domaćinstvu, tako i za zanatlije krojače koji su koristili šivaće mašine i iznosili gotova odela na prodaju. Glava je pokrivena maramom, izrađena od domaćeg platna, po porubu ukrašena vezom, ili bez njega. Zatim, tu je i košulja, takođe šivena od domaćeg platna, finijeg prediva i tkanja. Šivena je s rukavima do laktova ili kraćim, a i bez rukava, s izrezom oko vrata i prorezom koji je zakopčavan. Na grudima (oko izreza) ukrašavana je vezom, a dužina joj je bila ispod kolena.

Bluza, gornji deo odeće, dužine ispod struka, imala je rukave i bila je s kragnom ili bez nje, spređa je zakopčavana. Donji deo odeće je suknja, široka a sabrana u pojasu, dužine do listova nogu ili duža, šivena od domaćih ili kupovnih tkanina. Komad odeće šiven da pokrije celo telo, zvan *aljina*, imao je dugačke rukave, kragnu oko vrata, prorez na grudima ili na leđima koji je zakopčavan, dužinu kao suknja, a u struku je prikupljan kaišem (girtl). Čarape su štrikane od vunenog prediva, dužine do kolena ili preko njih, a mlađe žene i devojke, za svečanije prilike, nosile su čarape štrikane od pamučnog konca. Na nogama su nošene natikače ištrikane od vunenog prediva s donom od kože, izrađenim u domaćinstvu ili kod opančara. Stariji su nosili natikače crne boje, a mlađe žene, devojke i deca sa šarama u više boja. U letnjim danima nošene su papuče, koje su šili zanatlije-papudžije; stariji su šili od crne kože, a mlađe žene i devojke od crvene kože ili šarene tkanine.

Za hladnijih dana nošen je štrikani prsluk u šarama različitih boja, bez kragne, zakopčavan je s prednje strane, dužine preko struka. Za hladno vreme nošen je i *štrikov*, ištrikan od vunenog prediva, u jednoj ili više boja, s rukavima, bez kragne, zakopčavan je na prednjoj strani, dužine ispod struka. Tokom zime

odevni predmeti šiveni su od debljeg materijala, a ispod košulje nošene su gaće zvane *skute*, nogavica do ispod kolena, gde su i vezivane. *Aljina* je šivena od kupovnog punijeg materijala, preko nje je nošen kožni šiveni prsluk. Preko glave ili samo preko ramena ogrtana je velika marama, čiji su krajevi ukršteni na grudima, a, u zavisnosti od posla, vezivani oko struka, na leđima. Velike marame izrađene su od vunenog prediva, a „za svaki dan“ nošene su kupovne, koje su rađene u jednoj boji. Kada su izrađivane, bile su u različitim bojama. Tokom hladnih zimskih dana nošen je ženski kožuh koji je na prednjoj i zadnjoj strani ukrašavan crvenim i žutim našivcima od tanke kože, zvanim karmadžija. Na nogama, u svečanim prilikama, za izlazak u kolo i drugim, obuvane su duboke čojane cipele. Kecelja, ženski odevni predmet, nošena je od mladosti do starosti, a posebna briga je vođena o njenoj čistoći i lepom izgledu jer se po njoj cenila i osoba koja ju je nosila.

Šivene za rad i svečane prilike, najpre tkane od raznobojnog vunenog prediva, završavane izukrštanim resama (froncem) i prepasane oko struka, tako tkane kecelje u svetlim bojama devojke su nosile i u svečanim prilikama. Bile su šivene i od domaćeg platna, za mlađe su vezene vunenim ili pamučnim koncem raznih boja. Kada su se pojavili materijali iz tkačkih radionica, šivene su i dugačke kecelje koje su prekrivale celu prednju stranu tela, opšivane po rubovima širokim karnerima, a taj ukras je korišćen i za kratke kecelje, koje su imale trake za vezivanje velikog šeputa na leđoj strani struka. Koliko je kecelja bila cenjena kao devojačka odevna pa i ukrasna odeća svedoči i ovaj stih:

„Devojačka kecelja,
vredi deset seksera.“⁶

Dečja odeća se nije razlikovala po kroju od odeće za starije, ali je prilagođavana mlađem uzrastu. Šivena je komotnija, da bi je deca nosila i kad malo porastu, a ako je i posle toga još bila za upotrebu, nosila bi je mlađa braća i sestre. Nevolja je bila sa devojčicama – šiparicama, koje su zahtevale novu odeću. Tada im se govorilo:

„Čekaj da ti se sestra uda, pa ćeš i ti skočiti na polocu.“ Na to čekanje one bi odgovarale pesmom:

„Evo, evo moj keceljac beo,
šaren bio pa je izbelio!“

Igra i zabava

Igra i zabava su bile značajne u životu militara, jer kako se govorilo: „Danas jesi, sutra ko zna gde si!“ (tj. ko zna da li na ovom ili na onom ratištu). Sa druge strane, kroz igru se ostvaruje najdirektniji kontakt sa saborcima, članovima seoske zajednice i prepoznavanje budućeg životnog saputnika. Otuda se u seoskoj zajednici smatralo da je sramota ne znati igrati, pa su roditelji

6. sekser = narodni izraz za šest novčića

govorili dečacima: "Idi u štalu, uhvati se za jaslje pa zapleći!", a toje značilo: zapleći nogama, kako se igra u kolu.

Nije nepoznato da su stariji igrači u svojim kućama okupljali dečake-šiparce i devojčice-šiparice i, uz svirku gajdi, učili ih da igraju, a taj skup nazivao se „malo kolo“. Gajdaš je za taj rad dobijao određenu količinu pšenice kao naknadu. Kada su naučili korake u igri i dorasli „velikom kolu“, tamo bi igrali dokazujući se ko je bolji igrač. Igralo se Banatsko kolo: igrači bi se uhvatili za ruke obrazujući kolo, a igračice bi stale između igrača pridržavajući se rukama za njihova ramena. Kretanjem kola levo-desno igrači bi se nadmetali u preplitanju nogama, što su naučili skakućući u štali za jaslama i u „malom kolu“. Znalo se i pričalo ko je najbolji igrač i to je bilo cenjeno od strane devojaka (one su nastojale da se u kolo uhvate između dobrih igrača).

Druga igra koja je pominjana je ketuš⁷, kasnije zvama madžarac; igrali su je igrač i igračica tako što je igrač držao igračicu rukama oko struka, a ona njega rukama za ramena. Igralo se uz poskakivanje dva koraka levo i dva desno uz okretanje ukrug.

Za vreme letnjih dana kolo je igrano na placu, a tokom zime u prostorijama velikog birta ili u iznajmljenom seoskom birtu.

Treća igra koja se igrala je logovac, nazivana još i ficki, a igrali su je igrač i dve igračice. Igrač je bio iza leđa igračica i držao ih za ruke, a one su slobodnim rukama držale igrača za ramena. U ritmu muzike igrači bi se kretali levo-desno, napred-nazad, okretali se ukrug na jednu i drugu stranu ili bi igračice obilazile oko igrača, menjajući mesta.

Za vreme velikog Uskršnjeg posta nije se išlo u kolo, ali se mladež okupljala na utrini oko sela gde se zabavljala igrajući *šapca-lapca, ide mačka oko tebe* i drugih igara.

Na odgovarajuću granu nekog drveta kačila bi se ljuljaška i onda bi se u ljuljanju provodilo nedeljno popodne.

Tokom zime, u vreme takozvanog *mesoveđa* (mesojeđa) momci i devojke skupili bi se u neku od kuća na prelo, tu bi igrali *lopova i žandara, končića, okreni se buvo* i dr.

Tokom proleća, leta i jeseni, kada je bilo manje radova u poljoprivredi, u večernjim časovima, momci bi izlazili „na rogalj“ (kod neke kuće na čošku) i tu provodili vreme u razgovoru, pesmi i čekanju devojaka koje bi, svečanije obučene, tuda prolazile, tobož nekim poslom, i obično zastajkivale da sa njima razgovaraju.

Život i rad običnih ljudi ispevan je u pesmama neznanih pesnika, pa ih nazivamo narodnim (takvu jednu čuo sam polovinom XX veka od sada već pokojnog čika Laze Sremca iz Botoša) u kojoj se opisuju poslovi svakog dana u nedelji:

„Ponedeljak, prvi dan od dana,
Utorak, leba da mesimo,

7. Ket (madj.)=dva

U sredi da se operemo,
U četvrtak, glavni pos'o da počnemo,
Petak, preslici je svetac,
U subotu cicu-micu,
U nedelju hajd' na bubalicu.“⁸

8. Preko trideset dečjih igara i običaje opisao sam u knjizi „Tomaševac, prilozi za istoriju Tomaševca“.

**ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЈА И УКИДАЊЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ
У БАНАТУ**

БАНАТСКА ВОЈНА ГРАНИЦА И ЊЕНО УКИДАЊЕ

Сажетак: Овај рад настао је из обимног научног истраживања посвећеног питању развојачења Банатске границе. Хронолошки обухвата раздобље шездесетих и седамдесетих година 19. века, са освртима на претходне и следеће деценије уколико је то неопходно за разумевање процеса. Тематски – узроке који су довели до потребе за почетком укидања војне крајине, дипломатију која је условљавала и пратила ток развојачења, ставове званичних Беча, Пеште, Београда и самих граничара и околности под којима је уследила провинцијализација. Посебна пажња посвећена је последицама, од првих избора за Угарски сабор до промена у друштву, с нарочитим освртом на школство.

Кључне речи: Банатска граница, развојачење, цар, Угарска, Срби

1. Увод

У разуђености српског простора посебно место припада јужном Банату¹. Тај део Срба у 19. веку живео је у симбиози са Немцима, Румунима, Мађарима и осталим народима Банатске војне границе, под околностима које је њено уређење подразумевало, и са својим сународницима из Провинцијала, а у суседству матице Србије. Наравно, и под европским утицајем на који ни крајишки делови Хабзбуршке монархије нису могли да остану имуни. Сви ти додири допринели су да развојачење границе добије велики значај и остави дубоке последице.

У претходном веку, после протеривања Турака², Аустријанци су Банат прогласили за посебну крунску провинцију која је била под директном управом Беча. Банат је подељен у 11 округа: Бечкеречки, Вршачки, Карансебешки, Липовски, Лугошки, Новопаланачки, Оршавски, Панчевачки, Темишварски (коме су припојени Кључки, Крајински и Кривински округ), Чаковски и Чанадски. На основу Норме, коју је 1724. издао ф. м. гроф Мерси, као и на основу Конвенције од 1750. и Едикта

1. У овом раду, под јужним Банатом подразумева се простор оног дела некадашње Банатске војне границе који је после Версајске мировне конференције припао Краљевини СХС. То су срезови: Белоцрквански, Панчевачки, Новоселски, Ковачички и Перлески, Ковин и Карлсдорф, док су Карансебеш, Терегова, Бозовић и Оршава припали Краљевини, данас Републици Румунији. У Републици Србији, Јужнобанатски округ, са седиштем у Панчеву, обухвата Град Панчево и општине: Опово, Ковачицу, Алибунар, Панчево, Ковин, Белу Цркву, али и Град Вршац и општину Пландиште, који нису припадали Банатској граници. Вршац крајем 19. и почетком 20. века није имао (више) девојачке школе, осим Приватне школе Марије Кутке и Вишег женског завода Еме Мајерингове, док је Немачка учитељска школа постојала 17 година, од 1854, до пресељења у Сегедин.

2. Банат је био под турском влашћу од 1552. до 1716. (званично до Пожаревачког мира 1718). Аустрија се, затим, привремено, 1718–1739, проширила до Дрине и Западне и Велике Мораве.

од 1751, образована је Банатска земаљска милиција. Она је у политичко-административном погледу била подређена Земаљској администрацији, у црквеном – Илирској дворској депутацији у Бечу, у војном – Дворском ратном савету, а у економском погледу – Дворској комори.³

После укидања Потиско-поморишке границе, од Банатске земаљске милиције је 1753. образован Српски граничарски пук. Године 1764, 25 година после Београдског мира, којим се граница између Аустрије и Турске усталила на доњем току Дунава, с оснивањем Немачког пука, основана је Банатска војна граница. Пет година касније настао је Влашки батаљон, 1774. спојен с Илирским пуком, који је у међувремену основан, и тиме је, уз Српско-банатски (бр. 14) и Немачко-банатски (бр. 12), постао трећи, Влашко (Румунско)-банатски пук (бр. 13)⁴. Тако је царица Марија Терезија (1740–1780) довршила успостављање Банатске војне границе (12, 13, 14. регименте-пуковније, са центрима у Панчеву, Карансебешу и Белој Цркви), која је 1792. подређена команди у Темишвару⁵.

Војна граница, потчињена цару и Дворском ратном савету, имала је изузетан положај у оквиру Хабзбуршке монархије. Њен главни задатак био је „да чува земљу од турских упада и пљачке, као и од куге, која је такође долазила из Турске и била исто тако убитачна“. Дворски ратни савет, преко Генералне команде Банатске војне границе у Темишвару, команде Немачко-банатског пука у Панчеву и команди чета које су том пуку припадале, били су војни органи за извршавање свих политичких, економских па и школских закона Монархије за овај део Баната. У склопу тих војних командних јединица у оквиру Војне границе постојали су и слободни војни комунитети. То су била напредна и имућна места, углавном вароши и градови. На територији Војводине постојали су слободни војни комунитети: у Петроварадину, Земуну, Сремским Карловцима, Сремској Митровици, Белој Цркви и у Панчеву. Слободни војни комунитети имали су свој магистрат који је имао и судску власт у првом степену.⁶

2. Узроци који су довели до укидања Банатске границе и различити погледи на развојачење

Први подстрек за укидање Војне крајине дао је, још деценију пре судбоносних догађаја из шездесетих година деветнаестог века, аустријски министар трговине и финансија Брук. У аустријској половини Царевине и у војном врху противили су се развојачењу, бар док се не обезбеди протезање Хабзбуршке на Босну и Херцеговину, а Угарска, којој је по Аустро-

3. J. H. Schwicker, *Geschichte der Osterreichischen Militargrenze*, 1883, 80, 315.

4. F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Wien, 1875, 2, 182–183, 212, 226.

5. Регулатив за Банатску војну границу из 1792. чува се у Историјском архиву у Белој Цркви. Од око милион становника војне крајине (од чега је 112.000 живело у Банатској граници) трећину су чинили Срби – прим. И. С.

6. Андрија М. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године*, Нови Сад, 1964, 7.

Угарској нагодби 1867. припао простор бивше Границе, залагала се да до демилитаризације дође што пре. И овог пута потискивање је узвратило силином јачом од оне којом би се догодио благи прелаз.

Прилике у Европи, условљене уједињењем Немачке које је окончано проглашењем Царства у Версају, 18. јануара 1871, одразиле су се и на јужну Панонију. Окретање Аустрије Балкану после пораза од Пруске 1866, Аустро-Угарска нагодба и дипломатичност кнеза Михаила Обреновића награђена добијањем градова, довели су до преговора о укидању Војне границе. Како је Граница постала скупа и, на левој обали Дунава низводно од Београда, непотребна⁷ – већ 1872, век после оснивања, наређено је њено укидање. Наспрам овог, источног дела Војне крајине, још од 1815, званично од хатишерифа, више није било Турско царство, него аутономна Кнежевина Србија, али су турске посаде биле на тврђавама пограничних српских градова све до 1867.

У односу на питање развојачења, постојала су опречна мишљења: противљење из Беча и залагање да се оно што пре догоди из Пеште.

Ни сам цар у почетку није допринео зрелијем доношењу одлука. Он је једино узимао у обзир могућност давања извесних повластица, као општинама 1861, избегавајући суштинске реформе. Противећи се развојачењу, он је једном приликом изјавио: „Граница има да изврши још један задатак.“ Одлагањем расправа, игнорисањем чињенице да Турска, главни разлог за постојање Крајине, престаје да буде сусед Монархије, и скоро призивањем да се деси нешто што би Војној граници вратило смисао и сврху, Фрања Јосиф је показивао да је у погледу могућности развојачења истомишљеник са својим официрима. на том тасу још један тег додао је устанак у Пољској 1863. године, јер је запретио могућношћу да граничари, у националном полету, окрену оружје и храброст против Хабзбуршког царства.⁸

Мађари се нису слагали с тим да је Војна крајина полуга Хабзбуршке монархије и да промене у њој подривају државу. Покренули су наставак преговора и прибегли условљавању да ће мађарска страна гласати за војни буџет само ако се питање статуса Војне крајине и њене управе реши у њихову корист после развојачења. Преговори су привремено окончани на Министарској конференцији 13. августа 1869. године, договором између цара Фрање Јосифа и председника угарске владе Ђуле Андрашија, о укидању неких пуковнија. Царским писмом из Ишла од 11. августа 1869. одређено је да се две вараждинске регименте, као и 11. и 12. слуњска компанија, издвоје из границе, а градови Сењ, Бјеловар, Сисак и Иванић предају цивилној управи.⁹

7. Од 1867. године, због Аустро-Угарске нагодбе и добијања градова.

8. Андрија Раденић, Дневник Бењамина Калаја 1868-1875, Нови Сад, 1976, 113, 245.

9. МБЦ, 32/1869, Беч, 6. септембра 1869; ИАП, М II/I 4918, Темишвар, 5. октобра 1871; Мирко Валентић, *Војна крајина и њено укидање њезина сједињења с Хрватском 1848–1881*, Загреб, 1981, 373.

У штампи, лист аустријских војних кругова „Цукунфт“ предњачио је у борби речју против аустроугарског дуализма и против реформи које из њега проистичу, највише против развојачења. Овај лист сматрао је да се о граници не сме расправљати без граничара, а да војни министар Кунто чини из попустљивости према насртљивом Андрашију и из страха за сопствено место. Као одговор онима који су аргументовано заступали идеју развојачења, наметнуо се Бокелски устанак и „Цукунфт“ се позивао на њега у одбрану својих ставова. Међутим, када је крајем јуна 1870. почео да добија субвенције од мађарске владе, лист се прилагодио новим околностима, окренуо ономе што му име значи у преводу с немачког, будућности, и готово сасвим изменио своју уређивачку политику¹⁰.

Већински Срби нису се слагали с начином на који је требало да буде спроведена демилитаризација и изражавали су тај свој став на заседањима црквено-народних сабора, преко деловања СНСС и односа са осталим становницима границе, нарочито Немцима и Румунима, такође и очекивањима од Србије, а посебно путем штампе. Свестан потребе да, с обзиром на ова различита тумачења, сам предочи граничарском становништву нужност и начин промене, цар Фрања Јосиф (1849–1916) кренуо је на пут у Банатску границу. Као повод доласка узео је поплаве у Банату. У царевој пратњи били су: угарски премијер Лоњаји, министри Тиса, Вендахајм, Керкапољи, Слави, гроф Радај, Ференц Деак и врховни жупан Ормош. Преко Новог Сада и Кикинде 7. маја стигли су у Белу Цркву¹¹. Тамо их је дочекао нови градоначелник Бем, заједно с мештанима који су пратили цара од железничке станице до варошке куће, кроз украшен град. Успут, цара су поздрављали: школска деца, Певачко и Стрељачко друштво, граничари у националним ношњама. У центру града, уз звуке црквених звона, представили су му се општинари и официри, које је цар уверавао да ће при укидању границе њихово право остати недирнуто. За њима су пришли свештеници и депутације граничарских општина. Цар их је све охрабривао речима да ће их угарска влада, која поступа потпуно у смислу његове воље, свим својим снагама помагати. Затим је одржао говор у коме је рекао: „Радујем се што видим овде представнике мојих честитих граничара, о којих тако често осведоченој верности и привржености ја сам свагда уверен. Реформе и промене предузете сад у Граници иду само за благом народа, давајући овоме иста права са свима другим држављанима. Зато очекујем да ћете при извршењу односних мера мене и моју владу, која при томе сасвим по мојој вољи и у смислу мојих очекиваних намера дела, што крепкије потпомагати, како би те промене ревносим и сложним суделовањем целог народа за њега што спасоносније постале. Уверите становнике ове Границе да у том духу радећи могу свагда на моје особито благовољење рачунати.“ Заступници Румунско-банатске регименте молили су да се од њихових општина створи засебна жупанија Карансебеш и да ово

10. Cukunft, 16. i 20. 10. 1869, 238, 241; Cukunft, 18. i 27. 11. 1869, 256, 247; Стојан Новаковић, Бокелски устанак, 1869.

11. На чијој је стирани истина, Србски народ, 24. април/6. мај 1872, 27.

место, као и друга два комунитета, Панчево и Бела Црква, буде подигнуто на ниво слободног краљевског града, као и да се изгради пруга Лугош–Карансебеш. Када су представници Панчева, са Пирком на челу, изнели своје мишљење против развојачења, цар им је одговорио реско: „То је моја краљевска воља.¹²“ Цар је у Белој Цркви провео око један сат, а затим продужио за Темишвар¹³.

У Градском музеју у Белој Цркви постоји уљана слика граничара Симе Мичина на којој је овековечен догађај царевог доласка у овај банатски градић. На слици је приказан град окићен заставама, први пут и мађарским, али затамњеним, из нерасположења које је владало према новој власти, док су српске и царске представљене јарким бојама. Сlikом доминира свечана поворка главном улицом, на средини са царевом кочијом и Фрањом Јосифом у ратној униформи. Слева му је ађутант гроф Белгард, кочије вози домаћи Немац Антон Блашуги, док је иза цара само један младић из домаће градске гарде. Граничарски живаљ је у ношњама, у бојама ћилимова и с маркантним физиономијама које упућују на одлучност и храброст ових људи. Чакшире су им беле боје, рукмаче од црвених, белих и плавих рукава и допуњене прслуцима. Док цар отпоздравља, гроф Лоњаји је приказан као зачуђен, а испред царевих кола види се и први цивилни градоначелник Беле Цркве Леонард Бем. Са стране се налазе грађани у грађанским оделима, жене са шаловима од провидне тканине и мушкарци у капутима са црвеним реверима. Виде се и присутни гости из Србије, из Градишта¹⁴.

Иако је „Панчевац“ о овом царевом путу известио тако да је наглашавао како је цар остао слеп и глув за беду и страх граничарског народа¹⁵, а у исто време „Лојд“ објавио Скудијеров допис панчевачком градоначелнику Пирки да угарска влада стрепи од српског устанка у граници¹⁶, цар је из Будима 10. маја 1872. упутио следеће писмо: „Драги грофе Лоњаји! Услед штете од поплава коју сам са жалошћу опазио, обрадовало ме је што сам свуда на целом мом путу моје најмилије благо, љубав мог народа, приметио!“¹⁷

Неколико дана касније, из Пеште је упућен допис о заседању Министарског савета, под председништвом самога краља, на тему помагања јужним поплавлени пределима, укидања границе и Српског народног сабора. Закључено је да Министарство комуникација треба што пре новчано да помогне Друштво које у Банату ради на санацији поплавлених 500.000

12. Ф. Милекер, Банатска војна граница (1764–1872), Панчево, 1995, 268.

13. ИАБЦ, Акт Магистрата 26/1872, Темишвар, 26. април/8. мај 1872; Србски народ, 2/14. мај 1872, 28; Србски народ, 11/23. мај 1872, 32; Vanater post, 5. мај 1872, 6.

14. Светолик Суботић, Из прошлости Беле Цркве, Зборник Матице српске за друштвене науке, 17, 1957, 116, 117.

15. Царев пут, Панчевац, 4/16. мај 1872, 35; Ф. Милекер, Историја града Панчева, Панчево, 1925, 149; С. Јовичић, Бела Црква у прошлости, прилог историји Беле Цркве до 1910, Бела Црква 1970, 161; Ф. Милекер, Историја Банатске војне границе, 204.

16. Изјава на адресу министра Лоњајија и команданта Скудијера, Панчевац, 30. април 1872, 34.

17. Домаће новости, Ручно писмо Његовог царског и краљевског величанства, Србски народ, 6/18. мај 1872, 30; Vanater post, 12. мај 1872, 7.

јутара земље и да, такође хитно, треба оспособити Тамиш за пловидбу. У вези с развојачењем границе предвиђено је укидање одједном, такво да ће само судови даље следити аустријске грађанске законе. Срби су умиривани тврдњама да каква год подела територија Банатске границе била учињена приликом спајања с Угарском, на дистрикт или на жупаније, они добијају већину с којом започињу истинску политичку борбу¹⁸.

Провладин „Србски народ“ замерао је опозиционом „Панчевцу“ што описује људе који су у Белој Цркви дочекали цара као „охоле, непристојне и Србомрце“, иако међу њима има и „оних који су се у саветовању око реформи свесрдно трудили да никога не оштете.“¹⁹ Иако пун разумевања за потезе власти, „Србски народ“ је и сам зазирао од наговештаја да се од развојачених крајева неће образовати два национална дистрикта, српски и румунски, него ће три банатске регименте бити припојене Торонталској, Тамишкој и Крашовској жупанији²⁰.

С друге стране, док је Министарство иностраних послова обавестило Б. Калаја да не треба да дочека цара²¹, из Пеште су увелико стизале замерке што нико из Србије, ни из Влашке, није дошао да поздрави цара²². Кнез Милан се извињавао и правдао тиме што је очекивао царев долазак у Панчево и планирао да га тамо лично поздрави²³.

3. Почетак, ток, исход и политичке последице провинцијализације Банатске војне границе

Документи на основу којих је одлука о развојачењу озваничена, а затим и примењена, били су: Манифест цара Фрање Јосифа од 8. јуна 1871, Закон о укидању Угарске војне границе од 9. јуна 1872²⁴, Исправа о провинцијализацији Бачко-банатске границе од 1. новембра 1872, Наредба у погледу извршења Манифеста и Закон којим је укинута ограничење у присвајању сопствености и дозвољено да се свако може осамосталити из кућне задруге. Спровођење је поверено краљевском комесару грофу Скудијеру.²⁵ Закон о укидању Угарске војне границе односио се на Банатску

18. *Дојиси, Пешта*, Србски народ, 9/21. мај 1872, 31; Милекер, н. д., 269.

19. *Из Банатске границе*, Србски народ, 2/14. мај 1872, 29.

20. *Са Тамиша*, 25. априла, Србски народ, 11/23. маја 1872, 29.

21. Андрија Раденић, Дневник Бењамина Калаја, мај 1872, 466.

22. Србски народ, 6/18. мај 1872, 30.

23. АСАНУ, Историјска збирка, 7940/18, Београд, 12/24. маја 1872.

24. ИАП, М 3640, Закон о промени административних уредби у Банатској крајини и Тителском батаљону од 9. јуна 1872, чл. 2 и 4.

25. ИАП, М 2/14, 3640, Темишвар, 9.6.1872, ИАБЦ, М 2436/1872; Панчевац, 1872, 46, 47; Домаће новости, Србски народ, 8. 6. 1872, 44; Развојачење Банатске војне границе и Шајкашког батаљона, Народ, 13. 6. 1872, 67; Manifest, Banater post, 23. 6. 1872, 13; F. Vaniček, n. d, 549–551; Schwickler, n. d, 426; Ф. Милекер, Историја Банатске војне границе, 282; Исти, Историја Панчева, 143–146; Јован Савковић, Преглед постанка, развитка и развојачења Војне границе од 18. века до 1873, Нови Сад, 1964; Андрија Раденић, Срби у Хабзбуршкој монархији 1868–1878, Срби у Угарској, 1867–1878, у: Историја српског народа, 5/2, Београд, 1981, 194–202.

војну границу (Немачко-банатска, Румунско-банатска, Српско-банатска регимента-пук) и на Тителски (Шајкашки) батаљон.²⁶

Развојачење је прохујало незауостављиво, јер се скупило мноштво убедљивих разлога да до њега дође, док су се они други претварали у пукe изговоре. Непосредно после „пражњења“ деловало је да наступају свежина и олакшање, али тај мир био је привидан и кратак, јер су наредни месеци наметали преиспитивање онога што је остало и, још више, прилагођавање новом. Као и иначе, нити је све до тада било светло, или мрачно, нити су остварени све бојазни, или сва очекивања.

Провинцијализација је значила потчињавање угарским министарствима, а Угарски сабор донео је 27. законски члан О инартикулацији Банатске границе и Тителског батаљона, санкционисан 27. јуна 1873. У њему је изречено да срезови Карансебеш, Терегова, Бозовић и Оршава чине нову жупанију под именом Северинска, с Карансебешом као главним градом. Белоцрквански срез потпао је под Крашовску, срезови Ковин и Карлсдорф под Тамишку, а Панчевачки, Новоселски, Ковински и Перлески под Торонталску жупанију. Истовремено с престанком постојања краљевског комесаријата у Темишвару, 1880 године, Северинска жупанија спојена је с Крашовском. Карансебеш и Бела Црква, за разлику од Панчева, лишени су муниципалних права и сведени на градове са уређеним магистратом, подређене жупанијској власти.²⁷

Места која су била обухваћена променом, поред самих комунитета, била су седишта компанија. За 12. немачко-банатску регименту: Перлез, Томашевац, Опово, Глогоњ, Сакуле, Уздин, Ковачица, Црепаја, Ново Село, Омољица, Баваниште и Ковин; за 13. румунско-банатску: Далбошец, Бозовић, Пригор, Петник, Мехадија, Стара Оршава, Корњарева, Корња, Терегова, Слатина, Карансебеш и Охаба Бистра; за 14. српско-банатску: Добрица, Иланца, Алибунар, Банатски Карловац, Избиште, Јасеново, Долово, Делиблато, Врачев Гај, Кусић, Српска Пожежена и Брзаска. Или по општинама: Панчево, Ново Село, Ковин, Ковачица, Перлез, Карансебеш, Голеч, Стара Оршава, Бозовић, Терегова, Бела Црква, Карлсдорф. У оквиру Тителског батаљона, Тител и Јозефдорф, с местима: Тител, Мошорин, Вилово, Лок, Св. Иван, Горњи Ковиљ, Доњи Ковиљ, Жабал, Каћ, Гардиновци, Госпођинци, Надаљ, Чуруг, Ђурђево.²⁸

Срби су патили јер су им укинуте националне повластице које су имали као граничари још од Велике сеобе. Њих није могла да надокнади сада добијена грађанска слобода (политичко, право изласка на изборе), док Војводина није ни остварена, па су се сви заједно збили око Светозара

26. Славко Гавриловић, Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 18. до средине 19. века, Београд, 1983, 175–177; Ивана Б. Спасовић, Банатска војна граница и њено укидање 1872. године, Панчево, 2004, 20–21.

27. Милекер, 275, 277, 278, 289; Vaniček, н. д., 581–583.

28. ИАП, М 2/4, 4584; Herbert Michaelis, Beitrage zur Kulturgeographie des Sudbanats und Nordserbiens, Berlin, 1940, 108, 109; Ф. Милекер, Историја града Панчева, 1925, 62, 63; Исти, Историја Банатске војне границе, 1926, 69.

Милетића²⁹ и с очекивањима од Србије (упркос топчидерској трагедији).³⁰ Приликом проглашења кнеза Милана, потоњег краља, за пунолетног, и поред забране, учествовали су и виђени Срби из тек развојачене Банатске границе.³¹

На првим изборима на којима су учествовали и бирачи са тог простора, 1874, за посланике на Угарском сабору изабрани су кандидати Милетићеве Српске народне слободоумне странке (Народне странке): Полит-Десанчић, Бабеш, Дода и Костић.³² Одлуком владе Калмана Тисе, Панчевачки изборни округ подељен је 1878. на Панчевачки и Уздински, да би се на тај начин осујетио избор посланика из Народне странке, али је, захваљујући српско-румунској слози (после разрешеног црквеног спора), Полит однео победу и у том новом, Уздинском срезу 1881. године.³³ Међутим, на свој седамдесети рођендан, он се осврнуо иза и око себе и није нашао да је жртва Срба у Угарској била вредна онога с чим су ушли у 20. век. Предајући записнике са својих изборних победа 1874, 1875. и 1881. Српској православној црквеној општини, писао је свом пријатељу, вођи нотабилитетског крила Народне странке др Светиславу Касапиновићу³⁴: „Прохујало је више од четврт столећа откад се онако дивно манифестовало одушевљење дичних Панчеваца и Срба-граничара при избору посланика за Угарски сабор. Теби и твојим пријатељима у Панчеву припада највећа заслуга што сте знали руководити народ у свом одушевљењу. Свима оним који живљаху у оном добу остаће незаборављени они дани, кад се у Панчеву водио уставни мегдан на тако сјајан начин да је читаво Српство погледало на Панчево и поносило се са српским борцима изборнога среза панчевачкога.“³⁵ Тако су осамдесете и деведесете 19. века, обележене расцепом Српске народне слободоумне странке, оставиле горак укус узалуд потрошених година.

Версајска мировна конференција 1919. године признала је границе нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у којој су Срби из Угарске остварили сан о припајању матици.

29. Никола Петровић, Светозар Милетић и Народна странка, Грађа, 1860–1875, Сремски Карловци, 1969; Исти, Светозар Милетић 1826–1901, 1963.

30. Станојевић Станоје, Историја српскога народа, Београд, 2008, 379, 392.

31. И. Б. Спасовић, Банатска војна граница и њено укидање 1872, Панчево, 2004, 84.

32. Панчевац је писао: „Не плачемо за Границом, али се не радујемо ни Угарској!“: Наша Граница, Панчево, 15. 6. 1872, 47; Миховил Томандл, Историја Панчева, Панчево, 2003, 236.

33. Све досадање беседе др Михаила Полит-Десанчића, Нови Сад, 1883, 221.

34. О њиховом Великокикиндском програму: Василије Крестић, Нотабилитети и њихова политика у Угарској и Хрватској, Светоандрејски зборник, 1, Београд, 1987, 91–112; В. Крестић, Радош Љушић, Програми и статуту српских политичких странака до 1918, Београд, 1990, 151–152.

35. АСАНУ, ИЗ, 13091/15, Нови Сад, 19. 6. 1903, Преписка Светислава Касапиновића, Писмо Михаила Полит-Десанчића; Исто, 13091/10, 12, 22. 6. 1900, Црквена општина примила записнике, иако се тичу политичких избора; Исто, 13091/9, 15. 4. 1900, Преписка С. Касапиновића, Писмо Михаила Полит-Десанчића.

4. Промене у школству и у друштву бивше Банатске границе

Интервал 1872–1874. постао је прекретница не само због ових политичких вести, које су одјекнуле крајем пролећа и у лето 1872. и усмериле даљи ток догађаја. Почело је одроњавање зида између традиционалног, у коме се живело и модерног, у које су били упрти погледи. Можда то двоје историчарима данас само изгледају тако сучељени и сигурно да је оно што називају „модерно“³⁶ постепено расло и развијало се, али тада је отворен простор да се многе, до тада спорадичне, појаве озваниче. Престанак сталне војне службе и могућност избора занимања,³⁷ укључивање у угарски парламентаризам, макар и са свим његовим мањкавостима и неправедностима³⁸, капиталистичка привреда³⁹, реформа судства⁴⁰ и озакоњење деоба задруга⁴¹, решавање питања ритова и шума⁴², научно-техничке новине (нпр. железница, електрификација, телефон) и нови школски систем, такође с много недостатака, али бољи и савременији, учинили су да „обичан“ дан „обичних“ људи више не буде исти. За остварење напретка потребна је спона државе и друштва. У Банатској граници тај услов био је испуњен, јер је већ постојао висок ниво свести, слободе стварања и очекивања.⁴³ У привреди, покренути су исушивање ритова и решавање питања шума, уско повезано са изградњом железница.⁴⁴ И док су градска привреда

36. Арсен Ђуровић подсећа на тумачење овог појма, које је „растегљиво“ од 16, преко 18. века, до најчешће помињаног стварања огромног „урбаног и индустријског друштва у 19. веку“ (J. Black, *Modern British History*): А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд, 2004, 35.

37. ИАП, М 2/1, 976, 4. 3. 1870; 4018, 5. 9. 1870; 4916, Темишвар, 6. 10. 1871; 76/1871, 29. 12. 1870; Ведега, 112; Застава, 12. (24) 1. 1873, 5; Граничар, 23. 9. 1873, 10.

38. Војна крајина на Угарском сабору, Застава, 11. јануара 1870, 4; А. Раденић, *Дневник Б. Калаја*, 8. новембар 1870, Нови Сад, 1976, 347; Исто, 10. април 1871, 373.

39. На коју је Аустријско царство прелазило од Револуције 1848–49. – прим. И. С.

40. Пропис о примирителним судовима у Хрватско-славонској и Банатској војној крајини, Панчево, 1872; Стање судова у Граници, Панчевац, 13. 5. 1873, 38.

41. Граничарске реформе, Закон о промени некојих административних уредаба о Војној крајини, Панчевац, 24. 6. 1871, 51; Исто, 27. 6. 1871, 52, О начину како ће се извести Закон о провинцијалисању Војне границе, Панчевац, 12. 7. 1873, 55.

42. ИАБЦ, Акт Шумарске дирекције, 194/1869; ИАБЦ, Фонд Имовне општине, Акт Имовне општине, б. б., 29. 8. 1872; АСАНУ, ИЗ, 14214, Документа о Банатској војној граници; Рудолф Штегер, Имовна општина бившег 14. српско-банатског пука у Белој Цркви, Зборник МС за историју, бр. 20, 1979, 161–164; Сима Димитријевић, Граничарски ритови и судбина два просветна фонда у негдашњој Војној граници, Нови Сад, 1936, 142, 143; Владимир Р. Ђурић, Панчевачки рит, Београд, 1953, 2; Срета Пецињачки, Новоселски рит у 19. и почетком 20. века, Годишњак града Београда, 14, 1967, 339.

43. Јован Павловић, уредник Панчевца, писао је да је слобода штампе у Граници била скоро „као да лист излази на слободној земљи Швајцарске или Северне Америке, а не на озлоглашеној земљи капларског штита. Свет се томе чудило, али факат је ту стајао са неумољивом својом истином!“; Граничар бр. 1, 1874.

44. Ивана Б. Спасовић, Банатска војна граница и њено укидање 1872, Панчево, 2004, 163–182.

и санитарна улога⁴⁵ Крајине биле одређене устројством војних комунитета, већи део граничара, који је живео у селима, статусом слободног сељака-војника⁴⁶ и животом у кућним задругама⁴⁷, обележавао је суштину војне границе. Да су се односиле само на град, промене у крајишком друштву не би имале пуни смисао, чак би се претварале у своју супротност. Одговорност власти огледала се у очувању сеоских школа, које је осигуравало опстанак села и пољопривреде, и било спона са индустријализацијом.

Образовање је основно обележје које разликује заостало од напредног друштва. Школоване људе често су одликовали шири видици, захтеви за садржајнијим слободним временом, путовањима, самосталним одлучивањем о сопственом животу и све више изражена тежња за изласком жене у јавну сферу. Још важније је то да једном прекорачен степен није више дозвољавао повратак назад, јер су образовани, који су се често и после дипломирања усавршавали, радећи као лекари, инжењери, учитељи, доприносили успону и угледу земље⁴⁸.

Школе на простору данашње Војводине, у време Аустријског (Аустро-Угарског) царства, пролазиле су кроз: клерикални период, период просветитељских реформи (1774–1777), када су постајале државне установе, период до Револуције 1848-49, период Баховог апсолутизма и период од доношења првог угарског Школског закона из 1868, који је допуњен Уредбом о преузимању школа у Војној граници 1871, Уредбом о уређењу српских вероисповедних школа у Угарској 1872. и 27. законским чланком о уређењу школа у Угарској из 1913.⁴⁹ У Јужном Банату било је српских

45. Санитарна улога Границе оличена је у постојању контумаца и установе физиката при магистратима – прим. И. С.

46. Статус граничара био је, заправо, нефеудални, у околностима Аустријског царства које је укинуло феудализам тек после Револуције 1848, Уставом из 1849 – прим. И. С.

47. Ивана Б. Спасовић, н. дело, 133–139.

48. Сагласни око суштине модернизације, Л. Перовић и А. Ђуровић се допуњавају тумачећи је као увођење новина у привреди, војсци, уметности, просвети и науци. Такође, као продукт, али и ствараоца елите. (А. Ђуровић, Модернизација образовања у Краљевини Србији 1904-1914, Београд, 2004, 40.)

49. Antun Cuvaj, *Građa za povijest školstva*, Zagreb, 1910, 543-545; М. Нешковић, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци, 1897, 119-120; Д. Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740-1780)*, Сремски Карловци, 1929; Андрија М. Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године*, Матица српска, посебна издања, Нови Сад, 1969, 16; Андрија М. Огњановић, *Војвођанске народне основне школе и њихови учитељи од 1573. до 1774.*, Зборник за друштвене науке бр. 20/58, Матица српска, Нови Сад, 1958, 86; Никола Гавриловић: *Школе у Војној граници*, *Историја школа и образовање код Срба*, том I, *Историјски музеј Србије*, Београд 1974, 145; Н. Гавриловић, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини 18. века*, у: *Историја школа и образовања...*, 119-153; С. Костић, *Немачко и аустријско школство у терезијанским реформама*, *Историја школства и образовања код Срба*, књ. 1, Београд, 1974, 155-162; Митровић Мирко, *О српским школама у Карловачко-варадинском генералату, 1772-1804.*, у: *Зборник о Србима у Хрватској*, 3, Београд, 1995. 195-198-210; М. Митровић, *Животни пут и дело Срете Пецињачког*, *Зборник МС за историју*, 30, Нови Сад, 1984, 202-211; F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Wien, 1883; J. Helfert, *Die Grundung der Osterreichischen Volksschule durch Maria Teresia*,

школа и за време Турака, у Великом Св. Николи, Великом Бечкереку, Ковину, Липови, Темишвару, Чакову, Чанаду и у манастиру Војловици. Под влашћу Хабзбуршке монархије, у терезијанско време, у Банату је било више разлога за реформе, јер је по школству заостајао за Бачком,⁵⁰ а мрежа српских школа усложњена је после Аустро-Угарске нагодбе 1867. и доношења Рескрипта из 1868, од када су конфесионалне општине издржавале своје школе и када је дошло до одвајања девојчица и дечака у до тада мешовитим школама.⁵¹ Према закону о народностима 1868, на угарској државној територији призната је само једна народност – мађарска, а службени језик био је мађарски. Закон из 1868. погодио је српско школство због одредби које нису донете на основу привилегија.⁵² По Закону, настава је била обавезна и трајала је шест разреда, тј. за узраст од 6 до 12 година,⁵³ а прописано је и три године недељно по 2 до 5 часова тзв. пофторне школе. За Србе у Аустро-Угарској, поред основних, постојале су трогодишње више народне школе, као грађанске, Гимназија у Сремским Карловцима, средње учитељске школе у Сомбору, Пакрацу и Карловцу, (за које је закон донет 1883) и богословије у Сремским Карловцима, Плашком, и Вршцу, као више школе. Више девојачке школе, основане у Новом Саду, Панчеву и Сомбору, остале су једине те врсте, јер је пропао покушај оснивања такве установе у Кикинди, као и негде у Хрватској и Славонији.⁵⁴

Андрија Огњановић⁵⁵ грешни када каже да је Крајина заслужна за стварање српских гимназија, новина и политичких партија, јер су ове раније основане ван територије Границе, а ни Карловачку гимназију, иако се налазила у Граници, није ни основала, ни издржавала војна власт. Ипак, Граница јесте дала значајан допринос борби за очување и ширење српске културно-просветне аутономије у Хабзбуршкој монархији. Високо је цењен и сам школски систем у Граници који је почивао на централизацији, сталном

Prar, 1860; J. A. Demian, *Statistische Darstellung des Konigreichs Ungarn und dazu gehorige Lander*, Wien, 1805; *Statistisch Beschreibung der Militargrenze*, Wien, 1805; J. H. Schwicker, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880, 189-215, 237-238; C. V. Hietzinger, *Statistik der Militargrenze des Osterreichischen Keiserthums*, Wien, 1823; *Lehrbuch uber die Statistik der Militargrenze*, Gratz, 1840.

50. Војин С. Дабић, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у 18. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003, 38; С. Костић, *Српске основне школе у Банату*, у: *Историја школства и образовања код Срба*, Београд, 1974, 162-188; Н. Гавриловић, *Реорганизација школства у Војној граници*, у: *Историја школства и образовања код Срба*, Београд, 1974, 202-217.

51. Јаков Игњатовић, *Срби у Угарској после Нагодбе*, Српска црквено-школска аутономија, *Закон о обавезном учењу мађарског језика у основним школама*, у: *Публицистички списи I*, Нови Сад, 1989. 201-249, 249-335, 228-232 (Игњатовић у томе није видео опасност од мађаризације, него потребу да се научи државни језик! *Недељни лист*, 5-17. 5.1879).

52. *Историја Новог Кнежевца и околине*, 2004, 328-329.

53. ИАП, *Досије Фонда Основне школе Панчево*.

54. Љубица Ациган, *Српске школе и просветно законодавство у Војводини у периоду 1860-1918*, Београд, 1979, 66, 81.

55. Андрија Огњановић, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774-1872. године*, Нови Сад, 1964, 55.

надзору и провери успеха школа и који је после развојачења пренео своја корисна искуства на остале делове Угарске.

Од 1794. до 1821. и немачко и српско школство потпадало је под надлежност Немачко-банатске регименте, а, преко ње, и под Генералну команду у Темишвару. Од 1821. школе су дошле под надлежност Магистрата.⁵⁶

Уочи развојачења Банатске границе за школског инспектора у Војној граници именован је Франц Шутаг. Њему подређени били су школски надзорници за поједине регименте. За Немачко-банатску у Панчеву, Лука Рађа, граничарски учитељ и слушалац Бечког педагогијума; за Српско-банатску регименту у Белој Цркви, школски надзорник постао је Захарије Грујић, професор ниже реалке у Митровици; а за Румунско-банатски пук, у Карансебешу, Георгије Шербауер, надучитељ. Ови надзорници припадали су Царско-краљевском граничарском инспекторату Краљевине Угарске, који је заменио Царско-краљевски граничарски школски инспекторат са седиштем у Белој Цркви. Када је инспектор Шутаг посетио Панчево, обећао је да ће основати Српску женску школу, да ће вратити отпуштене у Белој Цркви, „јер су тамо народносне прилике боље, па нема узрујаности као у Панчеву и не треба је ни стварати“. Дана 27. јуна 1872. године инспектор за Немачко-банатску пуковнију и Тителски батаљон, г. Рађа посетио је српске школе.⁵⁷ Тих дана, „Vanater post“ је писао да окружни надзорник за Немачко-банатску пуковнију и Тителски батаљон, Рађа, вређа читав српски народ са „сокачким безобразлуцима“.⁵⁸ Марта 1872. године, за главног школског референта Бачко-банатске границе у Мађарском министарству просвете, изабран је Ђорђе Поповић, уредник „Србског народа“, а за инспектора директорима школа постављен је Димитрије Чобић. Чобић је познат по жалбама панчевачке општине, али Војна команда више није имала утицај на прилике у Банатској граници, а Чобић је био лојалан новим, угарским властима.⁵⁹ Овакав систем очуван је до 1876. године, када су граничарске школе подређене жупанијској управи и реорганизоване новим школским статутом Угарског министарства просвете од 16. октобра 1877. године и законским чланом 18 од 1879. године. За српске вероисповедне школе остали су српски црквено-школски органи управе и надзора, на челу са др Натошевићем, коме су, у Банатској граници, за помоћ одређени др Касапиновић и Ђакон Рајић.⁶⁰ Савременици развојачења стицали су утисак

56. ИАП, Маг. I, 442/1822.

57. ИАП, Маг. II/Ш, Панчево, 27.6.1872, Застава, 2.7.1872, 80.

58. Василије Ђ. Крестић, Историја Срба у Хрватској и Славонији, Београд, 1991, 206-212; ИАП, Маг. I/Ш, Вршац, 30.5.1872, 2525; Панчевац, 15.5.1872, Vanater Post, 19.5.1872, 8.

59. Срета Пецињачки, Српске народне школе у Шајкашкој непосредно пред развојачење Тителског баталјона, Прилог проучавању нашег школства, Педагошка стварност, 5, 1964, 321.

60. Исто. (Српски сабор од 1871. године увео је установу референта у Школску уредбу. Као управник свих српских школа у Угарској потврђен је др Ђорђе Натошевић, а за школске референте изабрани су: за Бачку и Будимску дијезезу, Стеван В. Поповић, за Темишварску

да је једну, престогу, заменила друга крајност, јер је дотадашњи војни надзор био ревностан, али се односио само на ред и на санитарне прилике у школама, не и на њихово унутрашње уређење,⁶¹ док су нови школски и владини надзорници ретко долазили у школе.⁶²

У вези са законом о укидању Војне границе одлучено је да:

1) Општа основна школа траје 6 година, а по њеном завршетку ученици се могу уписати у 5. разред више грађанске школе;

2) Постоји право на употребу народних језика по школама;

3) У сваком школском срезу потребно је основати најмање једну грађанску школу од 8 разреда;

4) Обавезно је похађање школе од навршене шесте године, у трајању од 7 на селу до 8 година у граду;

5) Укинута су четвороразредне главне и девојачке школе са наставним немачким језиком.⁶³

Положај учитеља био је уређен према аустријском закону од 14. маја 1869. године,⁶⁴ а успостављањем угарске власти дошло је до промена, прво у погледу примања учитеља у односу на време Војне границе. До тада, обављано је тако што је општина, на захтев команданта чете, расписивала конкурс. Право избора припадало је општинском представноштву, које је одлуку прослеђивало команданту регименте на одобрење и проглашење. Са одлуком је била упозната и парохијска канцеларија. После развојачења, пријаве на конкурс упућиване су административном комитету, а краљевски инспектор издавао је три лица, од којих је министар издавао једно за учитеља. Учители су пресељавани из села у село: из Добрице у Алибунар, из Алибунара у Баваниште, одатле у Ковин.⁶⁵ Други пут, поред јављања на расписане конкурсе, биле су и молбе учитеља који су се препоручивали за одређена места. Једна од познатих панчевачких учитељица, чланица Уједињене омладине српске и предавач на Вишој женској школи у Панчеву, Катарина Петковић, тако се огласила молбом Магистрату у којој је тражила место учитељице ручног рада.⁶⁶ Судаћи по писмима упућеним др. С. Касапиновићу, трећи начин запошљавања, вероватно уврежен раније, али веома заступљен у време нове угарске власти у Панчеву, биле су препоруке

и Вршачку, Гига Гершић, за Пакрачку и Горњокарловачку, Јован Бошковић. Од свих, 1874. године потврђен је само Поповић, а уместо Гершића и Бошковића дошли су Грујић и Бакић).

61. Српски управитељи школа у Српско-банатској и Немачко-банатској пуковнији били су управитељи и у румунским школама до 1858, док су немачке имале своје надзорнике. – прим. И. С.

62. Лазар Николић, н. д., 48–51.

63. ИАБЦ, Фонд белоцркванских школа; Рудолф Штегер, Бела Црква у периоду Војне границе, Школство, Информатор ИАБЦ и ИАП, 3, 1964, 57–61.

64. Исто, 138; Добровој Николић, Монографија Баната, Панчево 1941, 291.

65. Николае Пенца, *Монографија ојштинске Владимировац*, Панчево, 2001, 80, 81.

66. ИАП, Маг. II/III, Темишвар, 18. 7. 1871, 3468.

угледних и утицајних људи, чије је поверење обавезивало на одговорност учитеља и професора.⁶⁷ У току развојачења Банатске границе, Црквена скупштина у Панчеву обавила је 31. октобра (12. новембра) 1872. године избор учитеља, у присуству омраженог краљевског комесара Мајтењија. Комунални учитељи затим су одржали збор, на коме је проглашено „Среско одељење јужномађарске учитељске задруге“, одакле су послати телеграми: председнику владе Лоњаију, министру просвете Трефору и главном школском инспектору Шутагу. Одговор на жалбе и захтеве учитеља био је очекиван, с обзиром на начин разрешења Границе.⁶⁸

Када су царским рескриптом од 8. јуна 1871. године укинуте Ђурђевачка и Крижевачка пуковнија, са градовима Сењ, Бјеловар, Иванић, на предлог подмаршала Молиларија, команданта војне крајине, укинуте су конфесионалне школе и претворене у комуналне.⁶⁹ Тиме су сви фондови вероисповедних школа прешли у руке политичких општина, што је потврђено Статутом за школе у Угарској крајини, 16. октобра 1877. године, који је од 1881. године важио за целу Крајину.⁷⁰ Уследили су: Царско-краљевска Наредба о развојачењу Војне границе 9. јуна 1872. и XXIII зак. члан од 27. јуна 1873. године, којим је бивша граница припојена угарским жупанијама и озакоњена је Уредба о граничарским народним школама. Као верске, остале су само оне школе које су пре Уредбе основале и издржавале црквене општине. У оквиру Прописа о школству и настави донети су и нови Прописи о састављању и издавању школских сведочанстава, које је XXIII трупно дивизијска и војна команда у Темишвару саопштила Магистрату у Панчеву.⁷¹

Слично је било и у Белој Цркви.

67. АСАНУ, Историјска збирка (ИЗ), Преписка Светислава Касапиновића, 13076/4.

68. Варошко представништво, Панчевац, 2. 11. 1872, 87.

69. Schulfrage, Banater Post, 28. 4. 1872, 5 Уређење школа у Панчеву, Панчевац, 15. 8. 1871, 66; L. Bohm, Monographie der Pantschova, 494; Мита Нешковић, Историја српских икола у Аустро-Угарској монархији, Сремски Карловци, 1897, 135, 136; Миховил Томандл, Светислав Касапиновић, 87–93; Б. Јанкулов, Прилози за историју Панчева, 1924, 36, 37; Добривој Николић, Монографија Баната, 166, 1916; Андрија Огњановић, Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине, 1774-1872, Н. Сад, 1964, 68–70; Четврта редовна главна скупштина Магистрата и заступништва сл. кр. вароши Панчева, од 15. 16. и 17. 12. 1874, 186; М. Нешковић, н. д., 137.

70. Исто. (Тако је дворазредна Католичка основна школа у Панчеву, основана 1865, заједно са осталим вероисповедним школама (српским, евангелистичком), 1873. претворена у општинску. Поводом тога што влада, противно Царском рескрипту од 10. 8. 1868. године, којим је ујамчена аутономија на црквеном и просветном пољу, иде на то да школама одузме верозаконски тип и натури комунални, „Застава“ је писала: „Крајино! Крвава хаљино! Дакле то си ти заслужила да један државни надзорник српски језик назива свињарским и чобанским? Зар ти се тиме враћа благодарност за оно, што си толико пута бранила ову државу од азијатских чета? Заиста гадно, заиста недостојанствено!“)

71. ИАП, Маг. II 2426, 4073, 4131, 5020, Протест владике Кењелца против комуналних школа, Народ, 11. 7. 1872, 79; Закон о комуналним школама, Панчевац, 11. 7. 1872, 55; Информатор, 21, 1987, 37–84, 93–119; Felix Milleker, Geschichte der Stadt Pancsova, 1925, 152.

Следеће године већ је и онима који су очекивали да је само прелаз из једне у другу власт болан, а да се лоша предвиђања у вези са угарском влашћу у Банатској граници неће и обистинити, било јасно да су комуналисање школа и општа мађаризација међусобно уско повезани⁷².

Од развојачења Банатске војне границе дошло је и до других промена у Јужном Банату: поред тога што су вероисповедне школе покомунаљене, отварају се библиотеке и читаонице, стиже штампа, оснивају се певачка и друга слична друштва.⁷³ Време после развојачења угарска власт сматрала је за прилику да, у новом, „грађанском“⁷⁴ духу, начини препород школства и целог друштва.⁷⁵

5. Закључак

Укидањем Банатске границе 1872. почело је развојачење целе хабзбуршке Војне крајине, за којом више није постојала потреба с обзиром на повлачење Османског царства и успон Кнежевине Србије. Према Аустро-Угарској нагодби 1867, простор границе дошао је под надлежност угарске владе која је започела процес мађаризације бивших граничарских крајева. Простор Банатске војне границе припао је Торонталској, Тамишкој и Крашовској жупанији. Непосредне последице развојачења обележене су укључивањем становништва јужног дела Баната у парламентаризам. Наступиле су и далекосежније последице које су се одразиле су се на целокупно друштво, нарочито на школство.

БИБЛИОГРАФИЈА

Извори:

Архив САНУ (АСАНУ), Историјска збирка;

Историјски архив Бела Црква (ИАБЦ), Фонд Магистрата, Фонд Имовне општине, Фонд белоцркванских школа;

Историјски архив у Панчеву (ИАП), Фонд Магистрата, Досије Фонда основних школа Панчево.

72. Ивана Б. Спасовић, н. дело, 155–162; Иста, Образовање женске деце у Јужном Банату 1874–1918, докторска дисертација, у штампи.

73. Василије Ђ. Крстић, Од развојачења Батаљона до стварања Краљевине СХС, у: Шајкашка 2, Београд, 1975, 424–427.

74. АСАНУ, ИЗ, Преписка Светислава Касапиновића, 13085, Велики Бечкерек, Савиндан, 1893, адвокат Емил Гаврила – Светиславу Касапиновићу.

75. Развојачење Границе, Панчевац, 19. 11. 1872, Vanater Post, 19.11.1872, Т. С. Виловски, Моје успомене, Сремски Карловци, 1907, 146.

Штампа:

Cukunft, 1869.

Banater post, 1872.

Srbski narod, 1872.

Pančevac, 1871–1872.

Народ, 1872.

Застава 1870–1873.

Граничар 1873–1874.

Објављени извори:

Све госагање беседе гр Михаила Полић-Десанчића, Нови Сад, 1883.

Cuvaj, Antun, Građa za povijest školstva, Zagreb, 1910.

Statistisch Beschreibung der Militargrenze, Wien, 1805.

Lehrbuch uber die Statististik der Militargrenze, Gratz, 1840.

Литература:

Ациган, Љубица, *Српске школе и просветно законодавство у Војводини у периоду у периоду 1860–1918*, Београд, 1979.

Bohm, Leonard, *Monographie der Pantschova*, рукопис

Валентић, Мирко, *Војна крајина и питање њезина сједињења с Хрватском 1848–1881*, Загреб, 1981.

Vaniček, F, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Wien, 1875.

Виловски, Стефановић Тодор, *Моје усвомене*, Сремски Карловци, 1907.

Гавриловић, Никола, *Школе у Војној граници, Историја школа и образовање код Срба*, том I, Историјски музеј Србије, Београд 1974.

Исти, *Српско школство у Хабзбуршкој монархији у другој половини 18. века*, у: *Историја школа и образовања код Срба*, 1974.

Исти, *Реорјанизација школства у Војној граници*, у: *Историја школства и образовања код Срба*, Београд, 1974.

Гавриловић, Славко, *Друштвено-економско стање Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 18. до средине 19. века*, Београд, 1983.

Група аутора, *Историја Новог Кнежевца и околине*, 2004.

Дабих, С. Војин, *Српске школе у Хабзбуршкој монархији у 18. веку*, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд, 2003.

Demian, J. A., *Statistische Darstellung des Konigreichs Ungarn und dazu gehorige Lander*, Wien, 1805.

Димитријевић, Сима, *Граничарски ратови и судбина два просветна фонда у негдашњој Војној граници*, Нови Сад, 1936.

Ђурић, Р. Владимир Р, *Панчевачки ристи*, Београд, 1953, 2; Срета Пецињачки, *Новоселски ристи у 19. и почетком 20. века*, Годишњак града Београда, 14, 1967.

Ђуровић, Арсен, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд, 2004.

Игњатовић, Јаков, *Срби у Угарској после Наполеона, Српска црквено-школска аутономија, Закон о обавезном учењу мађарског језика у основним школама*, у: *Публицистички списи I*, Нови Сад, 1989.

Јанкулов, Борислав, *Прилози за историју Панчева*, 1924.

Јовичић, Стеван, *Бела Црква у прошлости*, прилог историји Беле Цркве до 1910, Бела Црква 1970.

Кириловић, Димитрије, *Српске основне школе у Војводини у 18. веку (1740–1780)*, Сремски

Карловци, 1929.

Костић, Страхиња, *Немачко и аустријско школство у језуитским реформама, Историја школства и образовања код Срба*, књ. 1, Београд, 1974.

Исти, *Српске основне школе у Банаћу*, у: *Историја школства и образовања код Срба*, Београд, 1974.

Крестић, Василије, *Ношавилишети и њихова јолишка у Угарској и Хрватској*, Светоандрејски зборник, 1, Београд, 1987.

Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији*, Београд, 1991.

Исти, *Од развојачења Батаљона до стварања Краљевине СХС*, у: *Шајкашка 2*, Београд, 1975.

Крестић, Василије, Љушић Радош, *Програми и сташуши српских јолишких странака до 1918*, Београд, 1990.

Милекер, Феликс, *Банаћска војна граница (1764–1872)*, Панчево, 1995.

Исти, *Историја града Панчева*, Панчево, 1925.

Митровић, Мирко, *О српским школама у Карловачко-варадинском генералату, 1772–1804*, у: *Зборник о Србима у Хрватској*, 3, Београд, 1995.

Исти, *Животни пути и дело Среће Пецињачког*, Зборник МС за историју, 30, Нови Сад, 1984.

Michaelis, Herbert, *Beitrage zur Kulturgeschichte des Sudbanats und Nordserbiens*, Berlin, 1940.

Нешковић, Мита, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци, 1897.

Николић, Добривој, *Монографија Банаћа*, Панчево 1941.

Новаковић, Стојан, *Бокелски устанак*, 1869.

- Огњановић, М. Андрија, *Граничарске народне школе и њихови учитељи на територији Војводине од 1774. до 1872. године*, Нови Сад, 1964.
- Исти, *Војвођанске народне основне школе и њихови учитељи од 1573. до 1774*, Зборник за друштвене науке бр. 20/58, Матица српска, Нови Сад, 1958.
- Пенца, Николае, *Монографија ојшћине Владимировац*, Панчево, 2001.
- Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка, Грађа, 1860–1875*, Сремски Карловци, 1969.
- Исти, *Светозар Милетић 1826–1901*, 1963.
- Пецињачки, Срета, *Српске народне школе у Шајкашкој непосредно пред развојачење Тителској баналона, Прилој проучавању нашеј школства*, Педагошка стварност, 5, 1964.
- Раденић, Андрија, *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, Нови Сад, 1976.
- Исти, *Срби у Хабзбуршкој монархији 1868–1878, Срби у Угарској, 1867–1878*, у: *Историја српској народа*, 5/2, Београд, 1981.
- Савковић, Јован, *Преглед останака, развићка и развојачења Војне границе од 18. века до 1873*, Нови Сад, 1964.
- Спасовић, Б. Ивана, *Баналска војна граница и њено укидање 1872. године*, Панчево, 2004.
- Иста, *Образовање женске деце у Јужном Баналу 1874–1918*, докторска дисертација, у штампи
- Станојевић, Станоје, *Историја српској народа*, Београд, 2008.
- Суботић, Светолик, *Из прошлости Беле Цркве*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 17, 1957.
- Томандл, Миховил, *Историја Панчева*, Панчево, 2003.
- Исти, *Светислав Касиновић*, 1940.
- Helfert, J, *Die Grundung der Osterreichischen Volksscule durch Maria Teresia*, Праг, 1860.
- Hietzinger, C. B., *Statistik der Militargrenze des Osterreichischen Keiserthums*, Wien, 1823.
- Schwicker, J. H., *Geschichte der Osterreichischen Militargrenze*, 1883.
- Исти, *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*, Budapest, 1880.
- Штегер, Рудолф, *Имовна ојшћина бившеј 14. српско-баналској кука у Белој Цркви*, Зборник МС за историју, бр. 20, 1979.
- Исти, *Бела Црква у периоду Војне границе*, Школство, Информатор ИАБЦ и ИАП, 3, 1964.

ТОРОНТАЛСКА ЖУПАНИЈА И УКИДАЊЕ БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ 1872–1873. ГОДИНЕ¹

Сажетак: У раду се анализира развојачење Банатске војне границе из перспективе суседне Торонталске жупаније, као политичког чиниоца који је у том процесу имао сопствени интерес и узео активног учешћа. Акцент стоји на догађајима у Жупанији који су се одиграли током последње две године укидања Границе (1872, 1873), а који су директно били са њим повезани.

Кључне речи: Торонталска жупанија, Банат, Војна граница, Велики Бечкерек.

Уводне напомене

Почетак седамдесетих година XIX века представљао је за Торонталску жупанију са седиштем у Великом Бечкереку² буран и динамичан период, испуњен низом значајних дешавања на политичком и друштвеном плану. Реч је о годинама које су пратиле доношење аустроугарске Нагодбе (1867), обележеним политичком нестабилношћу и честом сменом мађарских влада³, али и о годинама у којима је започет низ важних државних и друштвених реформи у Угарској, чије ће се спровођење снажно одразити на дешавања на подручју Баната⁴.

Од 1870. до 1873. године, у Торонталској жупанији извршен је попис становништва (1870); именован је нови велики жупан **Мориц Ронаи од Киш-Сомбора** (мађ. zombori Rónay Móricz, 1871), након двогодишњег периода у ком је тај положај био упражњен; приведен је крају процес етаблирања

1. Рад представља адаптацију дела докторске дисертације у настајању под називом Торонталска жупанија 1860–1918.

2. Торонталска жупанија (мађ. Torontál vármegye, нем. Torontaler Comitat) јесте некадашња административна област Угарске краљевине чија се територија након развојачења Банатске војне границе (1873) и укидања Великокикиндског дистрикта (1876) углавном подударала са оним делом Баната који је после 1918. ушао у састав Краљевине СХС (Југославије), односно који се данас налази у Србији. Велики Бечкерек – данашњи Зрењанин.

3. У периоду од 1871. до 1875. на челу мађарске владе изређали су се: Мењхерт Лоњи (1871–1872), Жежеф Слави (1872–1874), Иштван Бито (1874–1875) и Бела Венкхајм (1875), да би период политичке стабилности наступио тек с доласком на власт Калмана Тисе (1875–1890). Петер Рокаи, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, Историја Мађара, Београд 2002, 658. Ова околност свакако није могла остати без утицаја на процес развојачења Банатске војне границе.

4. Један од главних предуслова свеобухватних реформи и државног преуређења био је XLII законски чланак угарског Сабора из 1870. године („Закон о уређењу муниципалитета“, мађ. 1870. évi XLII. törvénycikk, A köztörvényhatóságok rendezéséről), донет управо у ово време.

мађарских политичких партија и одржани су избори за угарски Сабор (1872); покренут је и први мађарски недељни лист у Банату под називом *Torontál* (1872), који ће касније постати и званично жупанијско гласило; забележено је активно деловање српског националног покрета, започето још ранијих година и манифестовано кроз годишње скупштине Уједињене омладине српске у Великом Бечкереку (1868) и Великој Кикинди (1869), доношењу Бечкеречког програма (1869) и одржавању „Друге бечкеречке конференције“ (1872); упоредо са овим деловањем српског националног покрета, текла су и настојања жупанијских власти да га сузбију и угуше. Тих година актуелно је било питање градње пруге Велика Кикинда – Велики Бечкерек, а у неколико наврата између 1870. и 1872. ово подручје било је погођено великим поплавама банатских река. Главни град Торонталске жупаније – Велики Бечкерек – добио је 10. децембра 1872. године статус града са уређеним Сенатом, а у лето наредне године Торонталска жупанија била је захваћена епидемијом колере, која је однела на хиљаде жртава.

Догађај који се у то време наметао као посебан изазов жупанијским властима било је планирано развојачење Банатске војне границе, последње области у угарском делу Двојне монархије која се у то време налазила под војном управом и ван ингеренција мађарске владе. Након што је Банат 1778. године престао да буде „царска провинција“ и након што је реинкорпориран у Угарску, Војна граница остала је и надаље потчињена Врховној команди у Темишвару, а преко ње бечком ратном Савету (нем. *Wiener Hofkriegsrat*)⁵. Била је подељена на три неједнака дела, којима су били додељени пукови (регimente): 12. немачко-банатски, 13. српско-банатски (илирски) и 14. румунско-банатски (влашки). Развојачење, односно укидање војне управе на том подручју и његово укључивање у уставне оквире и цивилну управу Угарске значило је уједно и последњу етапу настојања мађарске владе да под своју контролу стави целокупну територију свог дела државе⁶.

Са становишта Торонталске жупаније, која је од своје обнове 1779. године постала први северни сусед Границе, развојачење је било расплет историје међусобних односа ова два суседна и различита политичко-административна ентитета, чији се врхунац одиграо две деценије раније у Револуцији 1848/49. године⁷. Коначни исход вишегодишњег процеса

5. Josef Wolf, *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1890–1992*, Wien 2004, 23.

6. Аустро-угарска Нагодба из 1867. године поставила је основ за дуалистичко (пре) уређење Аустријског царства, у ком је Пешта добила одрешене руке у свом делу Монархије. Идуће године, Угарска је са Хрватском склопила посебну Нагодбу, која је Хрватској гарантовала посебан државно-правни статус у оквиру земаља круне светог Стефана; исте године укинут је и ердељски Парламент. Ишло се, дакле, на постизање јединства државне територије, њено заокружење и стављање под контролу угарске владе, при чему је Војна граница била једина област у угарском делу Монархије која је била потчињена Бечу. О томе види: Петер Рокаи и др., нав. дело, 470–471.

7. О сукобима који су се одвијали на подручју Торонталске жупаније и Банатске војне границе током Револуције 1848/49. године види: *Borovszky Samu, Torontál vármegye, Budapest*

демилитаризације резултовао је припајањем дела Границе Торонталској жупанији, те стога интерес који је ова област имала и њено учешће у развојачењу изванредно допуњују свеобухватни контекст укидања војничког уређења на подручју јужног Баната.

О развојачењу Границе јавност Торонталске жупаније редовно је информисана преко великобечкеречког недељника на немачком језику *Gross-Becskereker Wochenblatt*, који је имао улогу званичног жупанијског гласила. Почев од јануара 1872, када је најавио развојачење Границе за другу половину године⁸, овај лист је наредних месеци детаљно извештавао о току „провинцијализације“ (нем. *Provinzialisierung*)⁹; 10. фебруара писао је о подели граничарских пукова по срезовима¹⁰, а у другој половини априла донео је важну вест о одлуци да се подручје Банатске војне границе припоји суседним банатским жупанијама¹¹.

У вези са овом последњом мером, неопходан је и осврт на различита виђења и мишљења која су се током развојачења јавила не само у Војној граници него и ван ње. Немађарске народности са подручја Границе – у првом реду Немци, Срби и Румуни – пристајале су на развојачење под условом да Граница опстане у виду самоуправне области, „посебне круновине“, у којој би службени језик био немачки, српски или румунски¹². За Мађаре као владајући народ ови захтеви били су неприхватљиви. Оваква опречна виђења пресликала су се и на политичке односе у Торонталској жупанији – Срби, којих је процентуално било највише на овом подручју, подржавали су своје сународнике из Границе, али су били у немогућности да било шта учине наспрам жупанијских власти које су биле традиционално владиновске оријентисане и следиле званичну мађарску државну политику. Захваљујући околности да су Мађари и мађаризовани Немци чинили већину у свим полугама жупанијских власти и беспоговорно спроводили одлуке владе у Пешти, отпор развојачењу Границе и утапању њене територије у суседне жупаније био је узалудан.

1911, 457–469; Душко Петров Савичин, Српски народни покрет 1848/49. (На простору од Великог Бечкереча до Панчева), Зрењанин 2006; Лазар Ракић, „Велики Бечкерек (Зрењанин) револуционарне 1848–1849. године“, Зборник за друштвене науке 39, Нови Сад 1964, 5–39. 8. „Miscellen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* (=GWb) 4, 27. 1. 1872, 8.

9. Провинцијал – назив за угарску државну територију под цивилном управом.

10. Подручја Банатске војне границе која су се налазила под контролом пукова била су издељена на следеће срезове: Перлез, Ковачица, Глогоњ, Ковин (немачко-банатски); Боровиц, Терегово, Стара Оршава, Карансебеш (влашки, односно румунско-банатски); Карлсдорф, Јасеново, Молдовин, Делиблато (илирски, односно српско-банатски); „Miscellen (Ungarische Militärgrenze)“, *GWb* 6, 10. 2. 1872, 10.

11. „Граничарски срезови неће бити као хрватски претворени у посебну жупанију, већ ће бити припојени суседним жупанијама. Карансепешки пук биће припојен Крашовској, белоцркванској Тамишкој жупанији“. „Miscellen (Zur Organisation der Militärgrenze)“, *GWb* 16, 20. 4. 1872, 10.

12. Felix Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*, Pančevo 1926, 255–256.

Посета Фрање Јосифа (мај 1872)

Пажњу јавности у Торонталској жупанији највише је привукла посета Фрање Јосифа Граници, о којој је *Wochenblatt* подробно извештавао, тим пре што је владар на том путу обишао и делове Жупаније који су нешто раније били погођени поплавама¹³. Посета Граници имала је за циљ да покаже – како је то добро приметити Феликс Милекер – да је њено развојачење израз воље монарха, а не самовоље и злоупотреба његових користољубивих саветодаваца¹⁴.

Долазак владара у крајеве Угарске који су ранијих година били тешко погођени великим поплавама имао је у психолошком смислу велики значај за тамошње становништво¹⁵, тим пре што је према предвиђеном програму пута имао да присуствује почетку радова на устави Францовог канала¹⁶ у Малом Стапару. Монарх је на пут кренуо 3. маја и путовао Дунавом, на броду специјално израђеном за ту прилику¹⁷, идући од Пеште, преко Дунафелдвара, Пакса, Баје, Бездана, Малог Стапара и Бачког Градишта, да би 6. маја увече стигао у Турски Бечеј¹⁸. И овде му је, као и у свим местима преко којих је путовао, приређен свечан дочек са уличном расветом, декорацијом, музиком, пуцњевима из прангија и црквеном звоњавом¹⁹. У име делегације Торонталске жупаније, цара су поздравили велики жупан Мориц Ронаи и поджупан Јожеф Прик²⁰, а најбољи утисак на владара оставио је виртембершки принц Егон Турн-Таксис, који је у то време живео у Ечки, надамак Великог Бечкерека; њему је била указана част да управља кочијом, која је имала да превезе цара до Велике Кикинде²¹. На том путу дошло је до несреће – преврнула се пратећа кочија у којој су се возили велики жупан Ронаи и поджупан Јожеф Прик. Сам Франц Јозеф прискочио је у помоћ тешко повређеном поджупану, који је након тога пребачен на збрињавање у оближњу Беодру, на имање породице Карачоњи²². Цар му је чак ставио на располагање свог дворског лекара и наредио да му се сваког дана телеграфским путем шаљу извештаји о здравственом стању поджупана; то, међутим, није помогло: Прик је преминуо неколико дана

13. Последњи пут пре тога Франц Јозеф је посетио Торонталску жупанију тачно двадесет година раније (1852); Borovszky S., нав. дело, 469.

14. „Die Reise des Kaisers ins Grenzerland (...) sollte zeigen, daß die erlassenen Reform-Anordnungen die Ausflüsse seines Willens, nicht aber eigennützigem Ratgeber und gegen Mißtrauen und Unfrieden gerichtet sei“ (F. Milleker, нав. дело, 266).

15. „Aus dem Torontaler Comitatie“, GWb 18, 4. 5. 1872, 10.

16. Данашњи Велики бачки канал.

17. „Miscellen“, GWb 18, 4. 5. 1872, 11.

18. „Die Königsreise“, GWb 19, 11. 5. 1872, 14. Турски Бечеј – данашњи Нови Бечеј.

19. „Die Königsreise“, GWb 19, 11.5.1872, 14.

20. „Die Königsreise“, GWb 19, 11. 5. 1872, 14; „Die Königsreise“, GWb 20, 18. 5. 1872, 12–13;

21. „Die Königsreise“, GWb 19, 11. 5. 1872, 14;

22. Велики жупан Ронаи задобио је тек лакше телесне повреде; „Miscellen“, GWb 19, 11. 5. 1872, 15–16.

касније²³ и сахрањен је 12. маја у Великом Бечкереку. Фрања Јосиф окончао је свој обилазак 14. маја, након што је посетио Темишвар, Вршац, Дету, Белу Цркву, Жомбољ, Арад, Ходмезевашархељ и Сегедин. У свим местима које је посетио приложио је значајне своте новца за помоћ сиромашнима (у Бечеју, Великој Кикинди и Жомбољу дао је по хиљаду форинти)²⁴, а у Темишвару и Белој Цркви примио је поздраве депутација Подунавских Кнежевина и Кнежевине Србије²⁵.

Од царске посете до лета 1873.

Недуго након овог путовања, Франц Јозеф издао је 9. јуна 1872. године рескрипт којим се захвалио граничарима на верној служби и наложио да се њихови пукови имају распустити до 1. новембра 1872²⁶. Посебним рескриптом, издатим у исто време, прописани су услови под којима је Граница имала да пређе из војне под цивилну управу. Оне су обухватале: укидање свих војних служби и увођење посебних комисија које би радиле на завођењу цивилне управе; регулисање статуса граничарског племства, верских заједница, пореског система, увођење првостепених и средњих судова итд²⁷. Спровођење „провинцијализације“ Војне границе, тј. укључења области под пређашњом војном управом у систем мађарских жупанија (тзв. „Провинцијал“) било је поверено посебној царској комисији на чије чело је постављен генерал-потпуковник барон **Антон фон Скудијер**²⁸.

Иако је било предвиђено и доношење закона којим би се регулисало учешће Границе на изборима за угарски Сабор те године²⁹, то није учињено. Актуелним властима то свакако није сметало будући да је етничка структура тог подручја традиционално била наклоњена Српској народној слободоумној

23. „Miscellen“, GWb 19, 11. 5. 1872, 15–16.

24. „Miscellen“, GWb 20, 18. 5. 1872, 14.

25. „Miscellen (Zur Reise des Königs)“, GWb 18, 4. 5. 1872, 11. Цара је у Белој Цркви дочекао градоначелник Леонард Бем (1833–1924), који је у то време већ био признати ауторитет за завичајну историју и старине Баната. О његовим активностима на пољу историјске науке в.: Felix Milleker, Leonhard Böhm, *der Monograph des Banats: sein Leben und seine Werke* (1833–1924), Belackrva 1925.

26. „Miscellen. Zur Provinzialisierung der Grenze“, GWb 25, 22. 6. 1872, 10–11.

27. Исто; Borovszky S., нав. дело, 446.

28. „Miscellen. Zur Provinzialisierung der Grenze“, GWb 25, 22.6.1872, 10-11. Антон фон Скудијер (нем. Anton Freiherr von Scudier) родио се у Бељу 2. јануара 1818. године. Генерал-потпуковник постао је 1871. и у том својству је и руководио развојачењем Банатске војне границе. Исте године проглашен је и за почасног грађанина Темишвара, касније и Беле Цркве. Пензионисан је 1878. године. Умро је у Бечу 31. маја 1900. године (О Скудијеру в.: Anton Peter Petri, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992, 1801). За своје заслуге приликом развојачења Банатске војне границе, стекао је мађарско племство, које је признато посебним законским чланком („Miscellen“, *Gross-Becskereker Wochenblatt* 44, 1.11.1873, 10; F. Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze ...*, 278).

29. „Miscellen. Zur Provinzialisierung der Grenze“, GWb 25, 22.6.1872, 10-11. Због свог специфичног државног-правног положаја, Војна граница није имала право учешћа на изборима за угарски Сабор.

странци Светозара Милетића³⁰ (што се и показало на наредним изборима на којима је Граница имала право гласа, а који су одржани 1874. године уз велико подозрење жупанијских власти и у атмосфери тешких притисака и шиканирања српских кандидата и њихових гласача)³¹.

Од посете Фрање Јосифа (мај 1872) до лета 1873. године, пажња Торонталске жупаније била је више усмерена на друга дешавања: избор новог поджупана након смрти Јожефа Прика (3–4. јун)³²; избори за угарски Сабор (20. јун)³³; будно мотрење на активности српског националног покрета поводом проглашења пунолетства кнеза Милана Обреновића (22. август)³⁴; пренос посмртних остатака Ернеа Киша, једног од „тринаесторице арадских мученика“ и генерала мађарске револуционарне армије из Катрајнфелда у његов родни Елемир³⁵ (7. октобар); проглашење жупанијског седишта Великог Бечкерек за град уређеним Сенатом (децембар 1872)³⁶. Упоредо са тим текле су и даље мере на развојачењу: штабна места Панчево, Бела Црква и Карансебеш добили су статус градова, разоружан је Немачко-банатски пук (18. август), а 1. новембра су два мађарска пука – 61. пешадијски пук из Темишвара и 29. пешадијски пук из Великог Бечкерек – премештени на подручје Границе (први у Белу Цркву, други у Панчево)³⁷. Све ове мере наишле су на неповољан одјек међу граничарским становништвом, чије је противно држање ако не учинило, а оно свакако допринело да се развојачење пренесе и у наредну, 1873. годину.

Почетком те године, представници Торонталске жупаније и осталих банатских жупанија (Тамишке и Крашовске) у угарском Сабору окупили су се у посланичком клубу на саветовању са министром саобраћаја Иштваном Горовеом како би се посаветовали о даљем току „провинцијализације“³⁸. У периоду који је уследио, Торонталска жупанија интензивирала је своје активности на подручју Границе. У складу са мађарском државном политиком, у јавности се, путем натписа у *Wochenblatt*-у, од Границе настојала створити слику области која једва чека да се врати под окриље матичне државе. С тим

30. Никола Петровић, Светозар Милетић, Београд 1958, 191.

31. О томе в.: Никола Петровић (ур.), Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860 – 1885 (1870-1875), књ. II, Сремски Карловци 1969, passim.

32. „Aus dem Torontaler Comitate“, GwB 23, 8.6.1872, 10. Borovszky S., нав. дело, 483.

33. Borovszky S., нав. дело, 483-484.

34. Никола Петровић, Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860-1885, књ. II (1870-1875), Сремски Карловци 1969, 377-397, 401-404.

35. Die feierliche Leichenbestattung des 1848-er Honvéd-Generalen Ernest v. Kiss, Gross-Beckereker Wochenblatt 41, 12.10.1872, 9-10. Киш је након погубљења у Араду тајно био сахрањен у Катрајнфелду, да би након 23 године његови посмртни остаци били пренети у Елемир и сахрањени у тамошњој католичкој цркви. У Великом Бечкереку му је 1906. године подигнут споменик на главном градском тргу.

36. „Lokales“, GwB 50, 14. 12. 1872, 11–12; Felix Milleker, Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918, Wrschatz 1933, 62.

37. F. Milleker, Geschichte der Banater Militärgrenze..., 269–271.

38. Исто, 273.

у вези, велика пажња придата је великом скупу Деакове партије, који је у јулу 1873. одржан у Перлезу, на ком је присуствовало око 500 мештана и људи из околине³⁹. Извештавање *Wochenblatt*-а о овом догађају имало је за циљ да покаже одређеност граничарског живља за званичну политику мађарске владе, поред јавне осуде политике Светозара Милетића и Народне странке, који су у Границе уживали јаку подршку и велику популарност⁴⁰. Исто тако, мађарски просветни кругови у Жупанији, окупљени око *Јужномађарској учишћелској савеза* (мађ. *Délmagyarországi tanitőegylet*, нем. *Der südungarische Lehrerverein*) настојали су да на сваки начин искажу повезаност Границе са угарском матицом, па су своју редовну годишњу скупштину 1873. године заказали за почетак августа у „Мађарској Белој Цркви“⁴¹, која је иначе важила за најјаче упориште присталица развојачења⁴².

Преломну тачку у овој години означио је улазак процеса развојачења Границе у оквире мађарског законодавства, преко XXVII Законског чланка угарског Сабора из 1873. године⁴³. Овај закон усвојен је 28. јуна, а представљен Горњем дому Сабора 1. јула⁴⁴. Његовим шести члан предвиђао је присаједињење пет граничарских срезова Торонталској жупанији: Перлеза, Анталфалве⁴⁵, Ујфалве⁴⁶, Алибунара и Панчева. Ови срезови територијално су обухватили подручје бивше Српско-банатске и тек један део Немачко-банатске регименте⁴⁷. Од срезова Карансебеш, Терегова, Божовиц и Оршава формирана је Северинска жупанија; белоцрквански

39. „Wochenrevue“, *GWb* 28, 12. 7. 1873, 7–8; „Die Demonstration zu Perlaß“, *GWb* 28, 12. 7. 1873, 8–10; „Die Perlaßer Deák-Partei“, *GWb* 29, 19. 7. 1873, 9. У вези са оснивањем локалних огранака Деакове партије, Ф. Милекер је приметио да су „*свуга њо Границе оснивани Деакови клубови*“ (Felix Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze...*, 273).

40. Поводом овог скупа и у одговору упућеном делегацији која га је о њему обавестила, председник Деакове партије у Торонталској жупанији и каснији торонталски поджупан Јанош Даниел изјавио је: „*Реинкорпорирација Војне границе припада у другој половини XIX века великим, историјским задацима наше мађарске државе. Сви народи мађарске круне радосно поздрављају овај догађај (...)* Граничарско сјановништво на њу је да прихвати добро заслужено, у нашим срцима за њих сачувано политичко наслеђе, њо ком Граничари неће само имати да исцуњавају дужности, већ ће имати да као слободни грађани у слободној, уставној држави уживају и грађанска права“ „Antwort des Präses der Torontáler Deákpartei Herrn Johann v. Daniel, an die Deputation der Perlaßer Deákparthei“, *GWb* 30, 26. 7. 1873, 9.

41. „VII. südungarische Lehrerversammlung in U.-Weißkirchen. Aufruf an alle Lehrer und Schulfreunde“, *GWb* 28, 12. 7. 1873, 2.

42. F. Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze...*, 256.

43. Пун назив: XXVII Законски чланак из 1873. године о инартикулацији банатске Војне границе и Тителског батаљона, као и о другим мерама потребним услед провинцијализације (мађ. *1873. évi XXVII. törvénycikk a bánási határörvidék és a titeli zászlóalj polgárosításának törvénybe iktatásáról és a polgárosítás folytán szükségessé vált más intézkedésekről*); Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911, 484;

44. F. Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze ...*, 275.

45. Анталфалва (мађ. Antalfalva) – данашња Ковачица.

46. Ујфалва (мађ. Újfalva) – данашње Банатско Ново Село.

47. Borovszky Samu, *Torontál vármegye*, Budapest 1911, 484.

срез припао је Крашовској жупанији, а Тамишкој срезови Кубин (Ковин) и Карлсдорф (Банатски Карловац)⁴⁸.

Почетком августа 1873, упоредо са хватањем у коштац са епидемијом колере која је харала по читавој Јужној Угарској⁴⁹, власти Торонталске жупаније приводеле су крају своје учешће у развојачењу Банатске војне границе у складу са одлукама конференције банатских великих жупана одржане у Будимпешти 15. јула којом је председавао министар унутрашњих дела Ђула Сапари⁵⁰. Том приликом, у складу са већ донетим законским чланком, договорени су време и модалитети преузимања власти од стране жупанија. За идући месец (август) било је предвиђено одржавање жупанијских скупштина уз присуство делегата из Границе, који би потом били изабрани за чланове муниципалних одбора. Торонталска скупштина имала је бити проширена са 55 нових чланова са подручја Границе, Тамишка 18, Крашовска са 12, а Северинска са 45⁵¹.

Жупанијска скупштина (11. август 1873)

Скупштину на којој је прогласила припајање граничарских срезова Торонталска жупанија одржала је 11. августа 1873. године⁵². Седницу је отворио велики жупан Мориц Ронаи:

Данашња ванредна генерална скупштина, коју сам сазвао према вишем наређењу, имаће историјски значај не само за нашу Жупанију, већ и за целу земљу, јер услед законом наложене провинцијализације Границе, овде су у њу сврху позване и оне граничарске ошштине које ће бити припојене Торонталској жупанији. Радује ме, да поред поштованог [Муниципалног] одбора моју поздравити и њихове посланике, и што се можемо заједно посавештовати о модалитетима што скорије испуњења законској уређења.

Наша судбина ће од сада бити стиољена у једно; ми смо браћа, као што смо синови исте Жупаније и браћани једне Ошштине, у чијим блајословима ћемо уживати у слободи, под славном владавином нашеј божјом милошћу крунисаној краља и уједињени под вођством наше уставне владе. Нека између нас увек буде слоја, узајамна љубав и поверење.

Велика Торонталска жупанија, која се сада на југу и истоку простира до Дунава, привија са истинском брајском љубављу на југу своје нове субраћане, а цењени Жупанијски одбор ће уједињеним снајама радити на унапређењу њихове добробити и среће.

48. F. Milleker, Geschichte der Banater Militärgrenze ..., 276. Северинска жупанија је 1881. године сједињена са Крашовском у Крашо-северинску жупанију (мађ. Krassó-Szörény vármegye).

49. Borovszky S., нав. дело, 484.

50. F. Milleker, Geschichte der Banater Militärgrenze ..., 277.

51. F. Milleker, Geschichte der Banater Militärgrenze ..., 277.

52. „Generalversammlung des Torontaler Comitatus am 11. August 1873“, Gross-Becskereker Wochenblatt 33, 16. 8. 1873, 10–12.

*Мој, као и загадан целокућној чиновништва биће да свујде вршимо ујраву неуморном ефикасношћу и савесном тачношћу, како бисмо постојили да се сваки грађанин Жупаније осећа срећно и задовољно*⁵³.

Након великог жупана Ронаија скупштини се обратио председник општине Јабука Франц Фридрих, који је развојачење Границе окарактерисао као један од најважнијих догађаја, како за Угарску, тако и за Граничаре, под образложењем да тиме Угарска „чини корак даље ка државно-јавној консолидацији, а у истој мери од народа којим се влада апсолутистички [мисли се на становништво Границе – прим. Ф. К.] постојају слободни уставни грађани...”⁵⁴.

На предлог поджупана Јожефа Бетлена, протоколарно је увековечена (тј. ушла у записник) јавно исказана радост и једногласна опредељеност жупанијске скупштине за припајање пет срезова Банатске војне границе⁵⁵. Након тога је прочитан рескрипт мађарског Министарства унутрашњих дела од 26. јула 1873. у вези са развојачењем Границе и Шајкашког батаљона, те су изабрани представници Границе који су ушли у састав Муниципалног одбора⁵⁶.

У наставку седнице идућег дана донета је одлука да жупанијски правозаступник (фиштал) **Деме Хадфи**⁵⁷ преузме у име Торонталске жупаније власт граничарским срезовима. Хадфи је 16. августа у пратњи великог жупана (као представника царске, односно краљевске власти) и мајора **Луке Матасовића**, делегата царске комисије за развојачење, у име Торонталске жупаније званично преузео власт у Перлезу, Ковачици, Новом Селу, Алибунару и Панчеву⁵⁸, о чему је на следећој скупштини Торонталске жупаније и поднео исцрпан извештај Муниципалном одбору⁵⁹.

Хадфијев извештај о развојачењу

На идућој, редовној јесењој скупштини Торонталске жупаније, одржаној 10. септембра и наредних дана, Хадфи је поднео извештај у ком је

53. „Generalversammlung des Torontaler Comitates am 11. August 1873“, Gross-Becskereker Wochenblatt 33, 16. 8. 1873, 10.

54. „Generalversammlung des Torontaler Comitates am 11. August 1873“, GWb 33, 16. 8. 1873, 10.

55. Исто, 11.

56. Исто

57. **Деме Хадфи** (мађ. Hadffy Döme, право име: Димитрије Хацић, 1826–1909) био је помађарени Србин из Меленаца који се у Револуцији 1848/49. приклонио мађарској страни; након укидања Војводства Србије и Тамишког Баната, заузимао је низ важних положаја у управи Торонталске жупаније – као жупанијски правобранилац, краљевски јавни бележник итд. Био је један од уредника листа Torontál и предводника Либералне странке. Драгољуб Чолић, Познати Зрењанинци 76 (Историјски архив Зрењанин, рукопис).

58. „Aus dem Torontaler Comitatie“, Gross-Becskereker Wochenblatt 35, 30. 8. 1873, 11–12. Мајор Матасовић је том приликом извршио примопредају граничарских објеката, архива и покретне и непокретне имовине.

59. „Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen“, GWb 38, 20. 9. 1873, 12–13.

сумирао преузимање власти у име Жупаније на подручју пет граничарских срезова. *Wochenblatt* је овај извештај пренео у целости:

„Након претходног утврђивања дана примопредаје [власти]⁶⁰ одвезао сам се у мађарску Границу у друштво Његовој Благородства јосифина великој жујана и након тојлој и срдочној дочека зајочео своју дужност у Перлезу, а касније у Ковачици, Панчеву, Новом Селу и Алибунару. Од јосифина мајора Луке Мајасовића као изасланика јосифејер царској комесаријата преузео сам архиве, покрећу имовину и остали инвентар и части ми је да поднесем записник којим се јој [тачкама] 1, 2, 3, 4 и 5 јошврђује преузимање, уз најмену да је један примерак јосифој уручен Његовом Благородству великом жујану, а друћ делејату царској комесаријата.

Код јоменујих јет среских звања, а у вези са редом и јачиношћу, све је како се само јожелети може. Презетти објекти и зграде уојште зашечени су у задовољавајућем сјању.

За Жујанију преузета сјражарска служба смештена је у касарне и налази се јој војничком дисциплином и сходно јоме јазу на ојшћу безбедности; осим ње, јосифе још и ојштинска редарства, чиме је ојшћа безбедности осјурана на јаж начин, да на основу сјеченој службеној увида моју рећи да мир и ред, као ни лична безбедности и безбедности имовине нису ни у најмањој мери нарушени.

Током мој јуша, будном јажњом јрашћо сам расјоложење народа и јриметио да је сјановништво некадашње Границе, већ сјолећима јришиснушћо војном ујравом и с њом јовезаном самовољом навикнушћо на слеју јослушности и не јознаје неусиљености својствену слободним јраћанима.

Приметио сам да је народ, навикнушћо на безусловна наређења, на наше искрене речи одмах заузео јосмајрачко држање и да је био нешћо обазривији у уживању у изјлед му сјављених усјавних јрава; узрок јоме делимично налазим у јошхрањиваном и до сада нешчезлом нејверењу јрема војној ујрави.

Колико сам имао јрилике да сјујим у конјакти са члановима јошшоване комисије, јредседницима и јредсјавницима ојшћина, јриметио сам да је расјоложење народа изврсна и јрезвена, и да је развојачење и јрисаједињење Границе мајшци дочекано са ојшће израженом радошћу, да се народ јуним срцем нага блајословеним шековинама усјавности, да са јуном јриврженошћу јоздравља жујанијске власти, ше да је сјреман да уједињеним снама суделује у унајређењу заједничких иншереа; јо мом ненадлежном мишљењу, ошуда ће од славној [Муниципалној] одбора зависити, да учини да нештану све оне шешкоће које ће се јојавити јри ујрављању реинкорпорираним

60. Примопредаја је првобитно била предвиђена за 14. август, да би затим била померена за два дана („Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen“, *GWb* 38, 20. 9. 1873, 12). У Тамишкој жупанији, нпр., званична примопредаја власти у Карлсдорфу обављена је 24. августа, док је Крашовска жупанија преузела власт у Белој Цркви дан касније (25. августа). F. Milleker, *Geschichte der Banater Militärgrenze ...*, 278.

крајевима и ошклони прејреке које би прилично могле ошжевавати стицање народној поверења.

За сада држим за важну неопходност што скорину поину нових места у централној жујанијској служби, ошворених решењем бр. 223, и то осведочено стиручним лицима, чиме би се омоућило брзо сређивање прилика у Граници и задобијање народној поверења, те ошклониле пришужбе о сиоросији администрације.

Пошребно је да се што пре изврши преузимање имовине Сирочадској штола и да се евеншуално избејне овим проустиом настала материјална штења.

Држим за пошребно, да се унутрашњи послови ошшина уреде сврсисходном обуком и увођењем [у посао] стиручних руку, чиме ће се шамошњим грађанима учинити добра дела и омоућити аутономија у управљању ошшинама.

Коначно, сматрам да је пошребно да се стирото примене законска решења у вези са бележницима постављеним у шамошњим ошшинама у поледу њихове стиручности, и шако ошклоне забуне, пошешкоће и материјалне штење у насељима настале евеншуалним незнањем бележника.

Осећање дужности и полей за ошшту ствар су ме охрабрили да скренем пажњу цењеној Одбора на торе наведене прилике и ово сам учинио мислећи да нећу бити изложен нескромним приговорима и да ће се моје речи сматрајти извореним у ошшем интересу.

Реинкорпорација мађарске границе у матичну државу, цењени Жујанијски одборе, означава почетак нове ере! Нека штоа поштовани Одбор прихвати моју штолу захвалности за милости коју ми је указао, поверавајући мојој скромној личности сировођење овој посла од историјске важности; почастивован овим задужењем, и пошто сам са уважавањем поднео свој извештај о начину његовој извршења, не моу проустиити да на крају узвикнем: Живела ошцабина! Живео ушавни краљ!⁶¹

Територијално проширење

Након 11, односно 16. августа 1873. године, Торонталској жупанији и званично је припојен преко четрдесет нових насеља. По срезовима, то су била места:

1. Алибунар, Добрица, Фердинандсдорф (Нови Козјак), Иланца, Маргитица, Петрово Село, Самош, Селеуш, Сандорф (Шушара), Сент-Михаљ (у алибунарском срезу);

2. Ковачица (Анталфалва), Албрехтсдорф, Баранда, Дебељача, Јарковац, Опово (Конигсдорф), Лудвигсдорф, Уздин (у ковачичком срезу);

3. Ујфалва (Банатско Ново Село), Црепаја, Францфелд (Качарево), Долово (у новоселском срезу);

61. „Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen“, GWb 38, 20. 9. 1873, 12–13.

4. Перлез, Чента, Фаркаждин, Рудолфснад (Книћанин), Елизенхајм (Бело Блато), Томашевац, Ботош, Орловат, Сакуле, Идвор (у перлеском срезу);

5. Брестовац, Хомољица, Старчево, Иваново, Маријенфелд, Јабука, Глогоњ, Гизелахајм (Овча), Борча и Сефкерин (у панчевачком срезу)⁶².

Торонталска жупанија тако је стекла значајно територијално проширење према југу и истоку избивши на Дунав и поставши северни сусед Кнежевине Србије. Истовремено, она је ушла у ред највећих мађарских жупанија⁶³.

Након развојачења

Укидањем Банатске војне границе територијално јединство Угарске било је постигнуто, али је новоприпојено подручје још неко време остало горуће питање и шкакљив проблем који је оптерећивао водеће кругове Торонталске жупаније. Наводно одушевљење граничарског живља због развојачења, које се поткрепљивало вестима о свечаним и срдачним дочецима жупанијских званичника у припојеним срезовима, није одговарало стању на терену; и сам жупанијски правозаступник Деме Хадфи, који је преузео власт у пет нових срезова, приметио је у свом извештају да, упркос прокламованом задовољству због присаједињења матици, „*шамошње сшановништво не йознаје неусиљеностй својсйвену слободним грађанима*“ и „*заузима резервисано држање и обазривостй у йоїледу уживања устйавних йрава која су му сшављена у изїлед*“⁶⁴. Осим тога, врло брзо је и писање штампе, под контролом Жупаније, показало да је стање на подручју сада већ бивше Границе било „далеко од ружичастог“, како су власти то настојале да прикажу. Редовно је нападала деловање српског националног покрета на подручју сада већ бивше Границе⁶⁵, нарочито у Панчеву, „*оїњишшу улїтранационалних [српских] шовинистйа*“ (sic!)⁶⁶, где је новембра 1873. дошло до сукоба између присталица Милетићеве и Деакове странке. Том приликом, *Wochenblatt* је пренео вест да су два тамошња учитеља ухапшена због „*срїске аїїїаације, закључавања једної свешїеника (иначе Деакової йрисїйалице) у цркву и йокушаја да му обрију браду*“; то су спречили неки војници који су се тамо затекли; на панчевачким улицама

62. „Verzeichnis der in Folge Provinzialisierung der Grenze zum Torontáler Comitáte einverleibten 5 Stuhlbezirke und den dazu gehörigen Gemeinden“, GWb 34, 23. 8. 1873, 10. Такође в.: Borovszky Samu, Torontál vármegye, Budapest 1911, 484.

63. Њена територија ће се још више увећати неколико година касније (1876), након укидања и припајања Великокикиндског дистрикта (види: Borovszky Samu, Torontál vármegye, Budapest 1911, 488)

64. „Generalversammlung des Torontaler Comitates vom 10. September 1873 und den darauf folgenden Tagen“, GWb 38, 20. 9. 1873, 13.

65. „Wochenrevue“, GWb 39, 27. 9. 1873, 8; „Wochenrevue“, GWb 42, 18. 10. 1873, 5–6; „Wochenrevue“, GWb 46, 15. 11. 1873, 7–8 итд.

66. „Wochenrevue“, GWb 28, 12. 7. 1873, 8.

истакнуте су пароле против угарске власти и цара, а на једној кући је чак освануо натпис „Живео цар Милетић!“⁶⁷. Промена статуса Панчева, које је постало град са правом Муниципије и тиме „престало да чини самосталну јурисдикцију“, злурадо је прокоментарисана као „тежак ударац за [Милетићеву] Омладину“, којој је тако „извучено тло испод ногу“⁶⁸.

Нарочито је био индикативан један новински допис *Wochenblatt*-а с краја 1873, који је сликовито посведочио о приликама на подручју бивше Границе:

„Данашњи услови у вези са јавном безбедношћу погсећају на тешку 1863. годину⁶⁹. На дневном реду су разбојништва, а за њихову испрају не чини се баш ништа од стране политичких власти и њихових органа реда, јер, имајући пред очима крај своје владавине, они саистинитим интересима погрешују оштрим сигурношћу и своје службено деловање. Скупа редарска служба (...) углавном се употребљава у приватне сврхе. Обилазак насеља и појединих предја и испраја бројних крађа сматрају се споредним стварима; а ако нека ишрола изузетно и залуца у неко место, тако одлази у криму да се освежи, пусти да буде виђена, и, након што реквирира још једна кола која јој не припадају, она је завршила са својим послом. Али, ако се деси да оштећени сам открије починиоца и поштинине да он буде ухашен, то није редак случај да исти већ наредног дана буде пуштен, без окретања потребне испраје о њему; а када се прошив таквих случајева поднесе шужба оштинини, месеци пролазе без резултата (...) Ствари стоје лоше и у вези са звањима аутономних оштина бивше Границе; ови људи, који су до скоро били под војничком управом, једва и да имају појма о свакодневним законима. Бележници – у већини случајева неспособни писари, председници оштина – људи именовани од бивших команди пукова, ледају пре свега своју саистинену користи...“.

У закључку текста се каже:

„Тако изгледа данас у блајословеној Граници да смо све ближи рајским условима, пошто оно, што остало поштећено од бољских похара одне порезе, а оно што од боја преостале, постоје иленим крадљиваца“⁷⁰.

Поред свега наведеног, успостављање власти на подручју Границе било је додатно отежано политичком кризом у којој се Жупанија наша у новембру 1873. године, након оставки великог жупана Ронаија, поджупана

67. „Miscellen“, GwB 45, 8. 11. 1873, 13.

68. „Die Stadt Pancsova wird dem Arrondierungs-Entwurfe zufolge, aufhören, eine selbstständige Jurisdiktion zu bilden. Das ist zwar ein großer Schlag für die Omladina, der dadurch ein sehr ergiebiger Boden entzogen wird“. „Miscellen“, Gross-Beckereker Wochenblatt 44, 1. 11. 1873, 11. Милетићеве присталице називане су од жупанијске штампе Омладинцима, чак и када је основана Српска народна слободоумна странка, а и након забране рада Уједињене омладине српске (прим. Ф. К.).

69. Те године је Банат био погођен тешким поплавама Тамиша и Брзаве (прим. Ф. К.).

70. „Eingesendet. Zustände in der aufgelösten, gegenwärtig zum Torontaler Comitete gehörenden Militärgrenze“, GwB 48, 29.11.1873, 9.

Јожефа Бетлена и одсуства главног бележника Густава Табаковића⁷¹. На прагу 1874. године, Жупанија је била практично обезглављена и без правог политичког вођства. Један од првих потеза новог великог жупана Јожефа Хертелендија, који је именован почетком јануара 1874, био је обилазак новоприпојеног подручја бивше Границе, чиме је јасно желео да стави до знања јавности своју решеност да се ухвати у коштац са горућим проблемима. Ипак, и поред све енергичности коју је исказао у том послу, подручје Границе је још дуго задавало „главоболу“ жупанијским властима.

БИБЛИОГРАФИЈА

Штампа:

Gross-Becskereker Wochenblatt (1872–1873).

Литература:

Савичин, Душко Петров, *Српски народни покрети 1848/49. (На прелазу од Великог Бечкерека до Панчева)*, Зрењанин 2006.

Петровић, Никола, *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885*, књ. II (1870–1875), Сремски Карловци 1969.

Рокаи, Петер, Золтан Ђере, Тибор Пал, Александар Касаш, *Историја Мађара*, Београд 2002.

Чолић, Драгољуб, *Познаји Зрењанинци 76* (Историјски архив Зрењанин, рукопис).

Milleker, Felix, *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*, Панчево 1926.

Milleker, Felix, *Geschichte der Stadt Veliki Bečkerek 1333–1918*, Wrschatz 1933.

Milleker, Felix, *Leonhard Böhm, der Monograph des Banats: sein Leben und seine Werke (1833–1924)*, Belackrva 1925.

Nemet, Ferenc, *Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849–1918*, Zrenjanin 2007.

Petri, Anton Peter, *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein 1992

71. О овој кризи, њеним узроцима и крајњем исходу в.: Rónay Elemér, Gillicze János, Marosvári Atilla, A zombori Rónay család története, Szeged 2012, 236-240. Такође види: Ferenc Nemet, Istorija štampe u Velikom Bečkereku 1849-1918, Zrenjanin 2007, 48; „Főispáni botrány“, Torontál 33, 14.8.1873, 1; „Generalversammlung des Torontaler Comitates am 11. August 1873“, GWb 33, 16.8.1873, 12; „Eingesendet. Parturiunt montes, prodit ridiculus mus“, GWb 33, 16.8.1873, 12-13; „Lokales“, GWb 37, 13.9.1873, 9-10; „Miscellen“, GWb 44, 1.11.1873, 10; „Miscellen. Duell“, GWb 47, 22.11.1873, 11.

Elemér, Rónay, Gillicze János, Marosvári Attila, *A zombori Rónay család története*, Szeged 2012.

Samu, Borovszky, *Torontál vármegye*, Budapest 1911.

Wolf, Josef, *Entwicklung der ethnischen Struktur des Banats 1890–1992*, Wien 2004.

ИСТРАЖИВАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

ИМОВИНСКИ ФОНД ИЗ КАРАНСЕБЕША И ГРАНИЧАРСКИ СВЕТ

Не можемо разматрати подручје бивше Банатске војне границе после преласка на цивилни живот, на економском, друштвеном, културном, школском, војном плану или менталитета а да немамо у виду допринос који је дао Имовински фонд бившег Румунско-банатског војног регимента број 13 у Карансебешу.

Порекло овог фонда произилази из права на коришћење шума, на које су имали право граничари из бивше Румунско-банатске војне регименте број 13 у Карансебешу који је допринео очувању у целости шумских површина, пашњака, планинске земље и неплодних површина које су наследили.

Треба напоменути да је од оснивања фонда добробит од ове имовине имало око 30.000 породица у 94 места обухваћена бившим граничарском региментом.

У историјском времену кад је материјална добробит била изражена земљишном површином коју поседујете, преко 250.000 јутара представљало је велику имовину. За разлику од других удружења као СТЕГ или касније УДР, чији је профит користио мањи број корисника, када је у питању Имовински фонд у Карансебешу, добробит је осетило преко 130.000 становника бивше војне границе.

Имовински фонд у Карансебешу 81 годину био је једна од најважнијих институција за становнике у долини Бистре, Тамиша, Черне и Алмажа.

Његови корени досежу дубоко, још до периода када је Банат потпадао под аустријску власт, када је, да би мотивисала становнике из тог региона да приступају граничарским структурама, власт из Беча кроз регулативу од 24. априла 1787. године прописала права граничара на дрва, пашњаке и шумске производе из царских шума, бесплатно али са ограничењем на потребе сопствених домаћинстава.

Њихове обавезе састојале су се од осигурања војног кордона, заустављања шверца, сузбијања злочина, осигурања безбедности провинције, извршавања гарнизонске службе у Темишвару, плаћеног војног рока, у време ратова, плаћања капитације и давања по добити.

Као бенефицију добијали су: плаћено служење у гарнизону у Темишвару, права на коришћење војног феуда, задржавање капитације и давање по добити, на одређеном нивоу, непроменљивом, ослобађање од десетка и таксе за индустрију, слободно коришћење млинова, кланица, винарија и право на трговину, заштиту од других давања у време ратова, право на плату за време док је кордон под притиском, и то изнад прописаних

дужности, ослобађање подофицира од капитације и право да производе пиво и ракију за сопствене потребе.

Поред горенаведених бенефиција, граничари су још имали право на дрва, пашњаке и на свим шумским производима из царских шума на територији којој су припадали. Коришћење овог права, познатог као шумско коришћење, осигурало им је бесплатно дрва за грејање и грађевину, за домаћинство, као и добар део хране за стоку за целу годину.

У моменту распуштања Румунске граничарске банатске регименте број 13 царском одлуком из 1872. године, права на коришћење шума јесу откупљена. После сегрегације¹, између 1873. и 1879. они су добили, у пуној својини, половину шумских газдинстава, на којима су спровели раније стечена права.

За управљање над 251.919 ланаца и 12 ст. п. шума, пашњака, планинског и неплодног земљишта, који су додељени као безусловна својина 94 граничарске општине, у децембру 1879. формиран је Имовински фонд бивше румунске банатске регименте број 13 у Карансебешу.

Институцијом су руководили органи изабрани из редова становника 94 граничарске општине, председник, комитет и генерална скупштина, а газдовање шумским богатством поверено је стручњацима: шумарским инжењерима, књиговођама, бригадирима и шумарима.

Још од тренутка кад је одлучено да ова имовина не буде подељена по општинама а после становништву, већ да остаје јединствена, радило се са намером „материјалног и културног напретка банатске границе“.

Комисија за сегрегацију престала је да ради 1879. године. По донетом документу за расподелу, Заједница регименте и од ње Имовински фонд добили су у пуној својини: 216.068 ланаца 379 ст. п. шума, 4.872 ланаца 1.175 стп. п. пашњака, 29.453 ланаца 644 ст. п. планинског земљишта, 1.524 ланаца 1.014 ст. п. неплодног земљишта, што је укупно било 251.919 ланаца 12 ст. п.²

После поделе имовине, скупштина представника регименте 3. марта 1879. године, на предлог генерала Трајана Доде, тражила је од царског и краљевског двора дозволу за формирање имовинског фонда, на основу типског статута који су предвиђани законом од 15. јуна 1873. године, и то јој је дозвољено³.

1. Сегрегација = подела.

2. А. Маркеску, Банатски граничари и Имовински фонд, Издање Црквене штампарије, Карансебеш, 1941, стр. 315; Шта је Граничарски имовински фонд из Карансебеша? Штампарија Корвин из Лугожа, 1944, стр. 11; Жупанијска служба Националног архива Караш–Северин (у наставку НСАКС), Фондација Имовинског фонд Карансебеш, инв. 492, фасцикла 11/1936, ф. 1; Л. Гроза, Генерал Трајан Дода, издавач Дачија Нова Европа, Лугож, 2000, стр. 84.

3. Шта је Имовински..., стр. 12.

Општине и граничарске породице из шумских предела, у складу са законским члановима 68 и 70 из закона о шумама донетог 1860. године, од добијених добара, а на основу закона од 8. јуна 1871. године, основале су имовински фонд, односно сопствено и самостално имовинско удружење које је представило и њих и њихову имовину⁴.

Привремени председник фонда Аурел Моака на ванредној генералној скупштини 4. јануара 1923. године дефинисао је Имовински фонд у Карансебешу као „имовинско обезбеђивање или боље речено шумско обезбеђивање сељака, не појединачно, јер је то немогуће имајући у виду да су у питању шуме и пашњаци што тако нешто не омогућује, већ породица, обједињујући заједничку имовину свих граничарских породица уписану у катастар под називом: Имовински фонд бившег конфинијарног румунско-банатског регимента број 13“⁵.

Скупштина регименте из 1879. године изгласала је први статут Имовинског фонда бивше конфинијарне Румунско-банатске регименте бр. 13 из Карансебеша, на основу којег су изабрани представници 94 граничарских места. На генералној скупштини која је одржана 19 децембра 1879⁶, генерал Трајан Дода је био изабран за председника фонда.

Имовински фонд из Карансебеша основала су следећа места: Еибентхал, Тисовица, Плавишевица, Дубова, Оградена-Веке, Оградена-Ноуа, Еселница, Оршова, Жупалник, Корамник, Туфари, Топлец, Брза, Пеђинишка, Мехадија, Јабланица, Валеа-Бовашница, Коренрева, Боглтин, Канича, Домашнеа, Лункавица, Вередин, Мехадица, Првова, Лапушнићел, Корнеа, Глобу-Рау, Куптоаре, Крушовач, Плугова, Глобу-Краиовей, Петник, Шумица, Борловени-Нои, Борловени-Веки, Паташ, Прилипец, Бозовић, Лапушник, Мочериш, Шопоту-Ноу, Равенска, Далбошец, Шопоту-Веки, Грбовац, Банија, Рудариа, Пригор, Путна, Терегова, Волфсберг, Вајдентал, Слатина Тамиш, Голец, Букошница, Петрошница, Линденфелд, Појана, Присијан, Зервешти, Карансебеш, Карансебешул-Ноу, Далч, Турну, Руинени, Борлова, Злагна, Букин, Крпа, Болвашница, Врчорова, Садова-Веке, Валишоара, Илова, Садова-Ноуа, Армениш, Фенеш, Руска, Чута, Јаз, Чиклени, Обрежа, Глимбока, Вар, Охаба, Мал, Чиреша, Завој, Валеа-Маре, Кражма, Марул, Марга и Воислова.

Генерал Трајан Дода водио је Имовински фонд у Карансебешу пуних 12 година, од 19. децембра 1879. до 1. новембра 1892. године. У том периоду залагао се за отварање румунске гимназије у Карансебешу, за оснивање занатске школе, као и за отварање основне школе у Бозовићу, али све то без успеха. У времену кад је био председник, не само да није примао плату већ није дозволио никакав беспотребан издатак. Био је отворене руке кад је реч о сопственој имовини, али врло шкрт са имовином Имовинског фонда. Штедео је, није расипао, оставио је својим наследницима право богатство,

4. А. Маркеску, оп. цитат, стр. 331.

5. СНСКР Фондација Имовинског фонда Карансебеш ИНВ. 720, регистар 1/1923, ф. 74в.

6. А. Маркеску, оп. цит. стр. 330.

мудрост и људскост у вођењу имовине, храброст и достојанство у јавном животу.⁷

Илије Куреску је постао председник Имовинског фонда после повлачења генерала Доде и водио га је од 1. новембра 1892. године до 16. августа 1904. године.

Патричију Драгалина је био на функцији председника у два наврата, од 16. августа до 30. септембра 1904. и од 28. новембра 1910. до 25. октобра 1917. године.

После смрти Илија Курескуа, за место председника конкурисали су Константин Бурдеа, градоначелник Карансебеша, и Јосиф Стојанел, мајор ћесарско-краљевски у пензији. Избори су се одржали 30. септембра 1904. године, а победио је двотрећинском⁸ већином Константин Бурдеа. На месту председника је остао до 28. новембра 1910. године, кад је поднео оставку.

У шестогодишњем мандату на чело Имовинског фонда у Крансебешу дошло је до промена у плановима за експлоатацију шума, тако да се после покривања потреба корисника преостали део може лакше материјализовати⁹, и увођење више реформи за поједностављење унутрашње администрације. Такође за Шумско предузеће Охабаистра купљена је машина за резање, а током зиме организовани су курсеви столарства¹⁰, основани су расадници за воћке у Карансебешу, Терегови и Оршови¹¹, основана је фарма за узгој расних говеда која би затим била дата на коришћење граничарима, изграђен је један хотел у Бањи Херкулане¹², дат је одређени допринос на изградњи пруге Јабланица–Бозовић¹³, допринело се подизању статуе краља Франциска Јосифа I¹⁴ у Крансебешу, покушано је да се оснује средња школа која би омогућила бившим граничарима да се усавршавају у научним каријерама¹⁵, дат је допринос спасавању винограда нападнутих од филоксере¹⁶ у околини Мехадије¹⁷, основан је у Крансебешу интернат за децу граничара корисника фонда¹⁸ и изграђена је пруга Карансебеш–Хаџег¹⁹. Из горе наведеног може

7. Трибина Границе, Карансебеш, I, 1934, бр. 3, од 25. децембра, стр. 3; А. Маркеску, оп. цит., стр. 386–387; Л. Гроза, Доприноси историји Румунско-банатског граничарског регимента, бр. 13.

8. Л. Гроза, оп цит. стр 60.

9. СЈАН Караш–Северин, ИНВ. 720, рег. 1/1905, фас. 48–49.

10. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1905, фас. 51в.

11. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1905, фас. 55в.

12. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1906, фас. 44–45.

13. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1906, фас. 57–58.

14. СЈАН Караш–Северин, Лични фонд учитеља Павела Жуманка Крансебеш, пред. 3, фас. 1109.

15. Ibidem, Имовински фонд Карансебеш, ИНВ. 720, рег. 1/1906, фас. 79 в.

16. Филоксера, болест винове лозе која уништава лист и корен биљке.

17. СЈАН Караш–Северин, Имовински фонд Карансебеш, ИНВ. 720, рег. 1/1906, фас. 92в.

18. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1906, фас. 129.

19. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1908, фас. 73 в.

се видети, а уз помоћ бележака свештеника Георгеа Татукуа, да је период под руководством Константина Бурдее бележио велика остварења.

Свештеник Павел Магдеску је био на функцији председника између 25. октобра 1917. и 10. августа 1918. године, а адвокат Октавија Бордан од 10. августа 1918. до 24 јула 1919. године²⁰.

У тешким временима из друге половине 1918. године, Октавијан Бордан је напустио Банат. Послао је писмо 15. децембра 1918. године којим даје оставку на месту председника и ово место даје на располагање управном одбору. Дана 17. марта 1919. године јавља се са новим писмом и тражи да му се одобри боловање до 10. јула. На седници од 24. јула 1919. године Одбор констатује да му се завршило боловање, а да није тражено продужење, нити се пријавио на посао, из чега произилази да је одустао од места председника и све дужности и обавезе пребацује на Павела Магдескуа, дотадашњег потпредседника.²¹

У том периоду увођен је систем експлоатације у режији, који је представљао алтернативу давања у аренду, које је важило дотад и које је донело много губитака уништењем шумских култура, због умањења парцела и ненаменског коришћења шума у неким местима у долини Алмажа, Бистре и нарочито поред Дунава. Имовински фонд је имао проблеме и због недостатка шумарских инжењера јер су, на тражење Управног већа од 21. маја 1919. године да се попуне места специјализованим кадровима у служби за шумарство Румуније, шумарски директор Александар Балаш, инжењери Аугустин Кмпијан, Јоан Писо, Јоан Молдован и шумарски инжењер Павел Паску прешли у државну службу.²²

Између 1923. и 1929. године, под руководством председника Илија Орзескоа, Имовински фонд је радио на реализацији старих уговора и наметању теорије вагона, начина на основу ког је свака уговорна фирма била обавезна да плаћа за свако јутро експлоатисане шуме по један вагон дрва за ложење или противвредност у новцу у моменту коришћења²³, за одбрану имовине фонда од ефеката аграрне реформе²⁴, на писању²⁵ и усвајању статута из 1925²⁶, на повећању експлоатације у режији у деловима долине Глимбочи, из шумарског дела Охабабистра, у зони Петроаса, у

20. Л. Гроза, оп цит., стр. 60.

21. СЈАН Караш–Северин, Имовински фонд Карансебеш, Инв. 720, рег. 1/1906, фас. 92в.

22. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1919, фас. 97.

23. Извештај Одбора Генералној скупштини Имовинског фонда из Карансебеша од 26. новембра 1927, Издавач Црквена штампарија, Карансебеш, 1923, бр. 524, стр. 7.

24. Ibidem, ф. 17–20.

25. Будућност границе, Карансебеш, I, 1924, бр. 2, 30. новембар, стр. 3.

26. СЈАН Караш–Северин, Имовински фонд Карансебеш, Инв. 43, пре. 92/1925, фас. 3, Извештај Одбора Генералној скупштини Имовинског фонда из Карансебеша од 15. јула 1925, Издавач Црквена штампарија, Карансебеш, 1925, бр. 20, стр. 1.

шумарском делу Терегова и у Долини Мала²⁷, на подизању шума за пашу²⁸, за помоћ основним школама и црквама са границе у новцу и дрвима²⁹, за покривање губитака насталих после поплава с пролећа и лета 1926. године, за општине у близини река Тамиш, Бистра, Себеш, Беларека и Нера³⁰ итд.

Под руководством председника Павела Гоанца, у периоду 1929–1933, Имовински фонд је имао велике финансијске проблеме изазване економском кризом. Предузете су мере на повећању добитка, продајом шума намењених граничарима, оснивањем Званичне новине Имовинског фонда, усвајањем новог статута из 1930. године, оснивањем Службе за побољшање пољопривреде и спровођење идеје Фонда о шумско-пашњачким деловима, притом водећи рачуна о потреба испаша у граничном делу чија је будућност била уско везана за добро организовано сточарство. Финансијске проблеме је створило и то што су појефтинила дрва за ложење, главни производ фонда, тржиште је било несигурно, цена продатих шума пре 1929. године била је фиксно везана за валуту, а са снижењем цене дрва смањена је и добит институције³¹.

У следећих пет година када је Имовинским фондом председавао сенатор из Северина Димитрије Сгавердија, превазиђена је та криза и дуг од 220.000 долара или 30.000.000 леја према Институту Албина, тако што су ове дугове подвели под закон о смањењу пољопривредних и градских дугова³², Фонд се укључио у формирање Граничарског батаљона бр. 2 у Карансебешу и подмирио губитке пожара³³, деловао је на претварању неких шума у шуме за испашу, нарочито у оним местима где нису имали јавне пашњаке после аграрне реформе, и давао је бесплатно воћке за садњу граничарима који су били обухваћени Имовинским фондом³⁴, и противио се асимилацији делимичној по Закону од 6. априла 1935. који је под управу Централне задруге за саветовање, организацију и контролу стављао све задруге³⁵ и 1937. године почео изградњу хотела Черна у Бањи Херкулане³⁶.

Од децембра 1938. до децембра 1944. под председником Ромолусом Болеом радило се на завршетку радова на хотелу Черна у Бањи Херкулане, експлоатацији у сопственој режији шуме Чернец, спречавању крађе дрва и нелегалног коришћења испаша, на пошумљавању шума, мобилизацијом и

27. СЈАН Караш–Северин, Имовински фонд Карансебеш, Инв. 43, пре. 92/1925, стр. 12–13.

28. Ibidem, Инв. 43, предмет 92/1925, стр. 14.

29. Општи извештај управног одбора Имовинског фонда бивше конфинијарне регименте румунско-банатске, бр. 13 према генералној скупштини сазване за 21. децембар 1926, Изд. Црквена штампарија Карансебеш, 1926, стр. 4.

30. Ibidem, стр. 10–11.

31. СЈАН Караш–Северин, Имовински фонд Карансебеш, Инв. 720, рег. 1/1930, фас. 60–61.

32. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1934–1936, фас. 8в.

33. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1934–1936, фас. 56–57.

34. Ibidem, Инв. 720, рег. 1/1934–1936, фас. 91–92.

35. Трибина Границе, Карансебеш, II, 1935, бр. 14, од 3.12, стр. 1.

36. СЈАН Караш–Северин, Имовински фонд Карансебеш, Инв. 720, рег. 1/1936–38, фас. 56.

радника и грађевинара који су радили на изградњи хотела, али и шумарског персонала³⁷, на помагању жртвама земљотреса који се догодио у јесен 1940, али и многобројних Румуна који су избегли из окупираних територија, усвојен је Правилник о запосленима и Правилник о раду³⁸ и учествовао је са доприносима у патриотским активностима у области социјалне помоћи као што су били Дар војника, Црвени крст или Помоћ за зиму. На захтев Министарства националне економије, Имовински фонд се укључио у снабдевање румунских провинција које нису имале дрва за грејање. Дали су знатне количине дрва по нижој цени од званичне цене на тржишту Баната, градовима Галаци, Констанца, Букурешт, Калчараши и Крајова, који су због болних територијалних одвајањима остали без традиционалних могућности за снабдевање дрвима.³⁹

С увођењем комунизма у Румунију, иако је Имовински фонд у Карансебешу требало да служи као пример пословања, нарочито кад је у питању расподела добити, шуме се преузимају, 1948. године, и стављају под управу државних шумарских задруга. Имовински фонд функционише до 1960. године, али само управља пашњацима.

Данас кад саберемо резултате, не можемо занемарити удео заједнице на подршци интернату који је основала у Карансебешу и који је подржала две деценије, на додељивању стипендија за децу обухваћену фондом, на донацијама у књигама за ученике и на изградњи неких школа: Гимназије „Трајан Дода“ у Карансебешу, школе у Бозовићу, Букину, Голецу, Преошници, Букошници или Вару. Такође се издваја додела, бесплатна или са минималним таксама, дрва за грејање Теолошког завода у Карансебешу или Трговачке школе у Оршови, Читаоници „Јоан Попасу“ у оквиру Теолошког завода или Румунском друштву за музику и фолклор у Карансебешу, бесплатна расподела садница воћа и винове лозе за кориснике, подршка избеглима у рату, подршка жртвама поплава, пожара, на изградњи домова културе, црква или грађевина намењене туризму.

Што се тиче коришћења шумарских производа, од оснивања па до преласка ових у власништво државе 1948, фонд је обезбедио за кориснике годишње бенефиције као што су бесплатна дрва за грејање, дрво за грађевинарске потребе по посебним граничарским ценама, пашњаке по посебним нижим ценама, као и жировину и друге биљке за стоку, медицинско биље, камен... А свему томе треба додати и колективне бенефиције намењене местима, црквама и школама.

Поред сталне подршке наследницима граничара кроз појединачне или колективне бенефиције, фонд је реализовао више значајних пројеката, а неких од планираних остали су недовршени.

Издавајмо допринос Имовинског фонда у Карансебешу са 200.000 на изградњи пруге Карансебеш–Хацег, а други пројекат није реализован

37. Ibidem. Инв. 720, рег. 1/1939–1940, фас. 147–148.

38. Ibidem. Инв. 720, рег. 1/1940–1943, фас. 38–39.

39. Ibidem. Инв. 720, рег. 1/1940–1943, фас. 158.

иако су била издвојена средства за пругу Јабланица–Бозовић–Далбошец, начин на који је одржавао две деценије један интернат за децу граничара у сопственом објекту у Карансебешу, али нису успели да изграде зграду специјално намењену за интернат, доделили су хиљаде садница сортних воћака из сопственог расадника, али нису успели да оснују „економију за пример“ која је била планирана на сто хектара, доделили су по посебним ценама за граничаре расна говеда, изградили зграду Гимназије „Трајан Дода“, подигли споменик цару Францу Јозефу 1906. године у Карансебешу, помогли граничарима жртвама поплава, подржали децу граничара у гимназији и на факултетима, и многе друге начине допринели економском, друштвеном, културном и религијском напретку региона банатских граничара која се простирала између Марге и Оршове.

Потврђујемо да је сувласничко друштво за 80 година постојања испунило циљеве које је поставио њен оснивач и „отац граничара“ генерал Трајан Дода.

По вредности имовине било је јединствено друштво у овом делу Баната, упоређивана са УДР у Решици или са Привредном и индустријском комором у Лугожу, првенствено због великих површина шума које су добили, а и због начина на који је допринело на привредном напретку границе.

Уделом у подршци привредних, културних, војних, друштвених, образовних активности, допринело је томе да се појам војна граница дубоко уреже у душу становника, представљајући се сами као „граничари“, а њихову територију као „границу“, и овај начин размишљања је преовладао све док је трајао Имовински фонд у Карансебешу.

Права на заједничку имовину, као и заједничка прошлост у биткама, у оквиру регименте ујединила су сувласнике Имовинског фонда и допринела одржавању целине назване војна граница.

Др Милан Мицић

МИГРАЦИЈЕ У БАНАТСКУ ВОЈНУ ГРАНИЦУ ИЗ ДРУГИХ ДЕЛОВА БАНАТА ПО ДЕЛУ Ј. ЕРДЕЉАНОВИЋА „СРБИ У БАНАТУ“

Сажетак: Рад обрађује микромиграције српског становништва са простора тек основаног Великокиндског дистрикта и са подручја тек купљених банатских велепоседа у последњој четвртини 18. века ка простору Банатске војне границе. Привлачност Банатске војне границе била је условљена жељом дела српских породица из оних делова Баната који нису били у њеном оквиру да сачувају свој војнички статус, као и осећање веће слободе које је произилазило из војничког статуса у односу на сељаке на банатским спахилуцима изложеним свакој врсти насиља.

У делу Јована Ердељановића „Срби у Банату“, насталом на темељу истраживања Баната у периоду 1922–1928. год., као и на основу проучавања дела архивске грађе, видљиви су трагови поменутих микромиграција, нарочито у надимцима појединих породица и породичним предањима о њиховом пореклу.

Кључне речи: миграције, граница, Банат, Срби, војнички сталеж, спахилуци, етничке промене, Јован Ердељановић.

Увод

Године 1718. када је Банат ослобођен од турске власти аустријске трупе по уласку у њега затекле су земљу разливених река, мочвара и баруштина, ритова и тршћака, где је само на сувим и узвишеним местима, у својим земунцима, живело на широком простору Баната око 50.000 људи, махом Срба. Банат је био обезбужен дугом турском владавином (1551–1718. год.), дугим и суровим Бечким ратом (1683–1699. год.), несигурним трајањем на граници двеју империја, Османске и Хабзбуршке, у очекивању наилазећег рата (1699–1716. год.) и Варадинским ратом (1716–1718. год.), у којем је опет био ратно поприште. По заузимању Баната 1718. год. Бечки двор га је у већем делу 18. столећа (1718–1779. год.) ставио под своју непосредну управу немајући поверење у бунтовно мађарско племство после тек угушеног Ракоцијевог устанка (1703–1711. год.) и не желећи да се на простору тек освојеног Баната за Хабзбурге несигурно мађарско племство приближи граници са Османским царством.¹ Зато је Банат већим делом 18. века био експериментално подручје на ком је Аустрија пре свега проверавала сопствену моћ савладавања једног простора који је више од век и по припадао Османлијама као њихов рубни и заборављени простор.

1. Видети: Историја српског народа 3-1, Београд, 1986. Историја српског народа 4-1, Београд, 1986.

Копање канала, градња насипа, исушивање мочвара, регулисање речних токова, градња путева, искорењивање хајдучије, обезбеђење трговине, увођење нових ратарских култура, уношење реда и закона у један ратовима и турском владавином неуређен свет који је носио печат османског, фаталистичког виђења људског и друштвеног трајања били су примарни задаци аустријске државе која је током целог 18. столећа тек градила сопствени идентитет тежећи да хармонизује сопствене националне, верске, језичке, географске, друштвене, привредне и културне различитости. Банат је тако током 18. века био изложен процесима европеизације и модернизације као историјским процесима дугог трајања чија је персонализована појава била личност првог администратора Баната коњичког генерала Флоримунда Клаудија Мерсија. За подухват потпуне измене привредног, друштвеног и културног кода банатског историјског простора Хабзбурзима на подручју Баната недостајали су људи. Зато је кључ разумевања модерне историје Баната историја његовог насељавања, повест миграција и колонизација које је током 18. и 19. века организовала аустријска држава, њене војне власти, али и племство на својим тек купљеним спахилуцима желећи да на своје поседе доведе радне и послушне поданике.

Аустријско-турски рат (1737–1739. год.), којим је Аустрија изгубила Београд и северну Србију, Банат је поново поставио на границу империја и светова, на међу додир два царства, две вере и цивилизације. Банат који је трајао као граница два света и својеврсна војна крајина од почетка 15. до половине 16. века поново је 1739. год. добио функцију војног крајишта, али нестабилност Хабзбуршке монархије, која се борила за сопствени опстанак у Рату за аустријско наслеђе (1740–1748. год.) и Седмогодишњем рату (1756–1763. год.), довело је до тога да се процес трајнијег моделовања банатског историјског простора за аустријску државу остави за другу половину 18. столећа. Зато је године 1764. почео процес формирања Банатске војне границе, 1774. год. од десет насеља у околини Велике Кикинде формиран је Великокикиндски дистрикт као једна врста српске аутономне области која није дошла под жупанијску и спахијску власт, 1779. год. делови Баната који нису припали Банатској војној граници и Великокикиндском дистрикту инкорпорирани су у угарски жупанијски систем, 1780. год. донесен је Банатски урбар, којим су одређени феудални односи на просторима банатских жупанија, а 1781–1782. год. у четири велике лицитације у Бечу и Темишвару, под руководством повереника Бечког двора Криштофа Ницког, банатски поседе продати цинцарским и јерменским трговцима обogaћеним трговином банатском стоком који су куповином поседа куповали и угарско племство и тако улазили у ред друштвене и културне елите². У условима друштвеног, економског, политичког, административног и културног преобликовања банатског простора у последње четири деценије 18. века насељавање Баната постало је кључ успешног функционисања различитих друштвених и привредних модела на његовом простору, а Банат је постао колонизационо подручје у које су се сливали народи из Монархије и ван

2. Видети: Историја српског народа 4-1, Београд, 1986.

ње, а које је пресликавало мозаик етничког шаренила средњоевропског историјског простора.

Узроци и ток миграција

Банатска војна граница после 1764. год. постала је простор изразитог насељавања народа Средње Европе. Државне и војне власти Хабзбуршке монархије подстицале су колонизацију тежећи да испуне ратовима и болестима испражњен простор ка граници Османског царства и населе становништво које би уласком у специфичан милитаристички систем војне границе представљало верну, јефтину и квалитетну војску коју би Монархија поред границе ка Османлијама користила и на свим војиштима Европе. Колонизација Немаца у Банат интензивирала се после Седмогодишњег рата (1763. год.), а нарочито после велике глади у Немачкој (1770. год.). Године 1765. немачки ратни ветерани инвалиди населили су се у Омољци, у Панчеву и у околним селима око Тамиша, а 1791–1792 год. у Францфелду. Нови прилив немачког становништва догодио се 1803. год. кад су нове групе Немаца дошле у Јабуку, Глогоњ и Ковин; исте године немачки колонисти основали су Карсдорф, а 1820. год. немачки колонисти допели су у Мраморак.³ Румунско становништво 1765. год. населило је Банатско Ново Село, 1768. год. населили су Румуни Локве, 1768–1774. год. Селеуш, 1770. год. Делиблато, 1775. год. Уздин, 1808. год. Владимировач, 1805–1810. год. Мраморак.⁴ Словачки евангелисти су 1802. год. из Ечке допели у Ковачицу, 1806. год. населили су Падину,⁵ а Мађари из Северног Потисја 1794. год. населили су Дебељачу,⁶ чему је свакако допринео Патент о толеранцији из 1781. год. аустријског цара Јосифа Другог, применљивији на простору војне границе него тамо где је постојао угарски жупанијски систем. Хрватско становништво из Личке и Модрушке жупаније и из Банске крајине у поменутом периоду населило се у Опово, Перлез, Старчево и Омољци.⁷ Идеја живљења у војној граници очигледно је била привлачна многим средњоевропским народима јер је једино дом Хабзбурга постављала за господара насељеном становништву, које је на тај начин било изузето из живота на феудалним велепоседима и у оквиру угарског жупанијског система.

Војнички позив Србима који су се у периоду 15–18. столећа нашли на узбурканом простору Балкана и Подунавља, на додиру сукобљених империја, вера и цивилизација, представљао је могућност очувања слободе и самобитности. У поменутом историјском периоду српски народ мењао је свој идентитет и од статичног сељачког народа постајао динамичан народ

3. Борислав Јанкулов, Преглед колонизације Војводине у 18. и 19. веку, Нови Сад, 1961, 34, 43, 83.

4. Лаура Спарсиус, „Румуни у Банату“, у: Банат кроз векове, Београд, 2010, 605–610.

5. Јан Бабиак, „Словаци у Банату“, у: Банат кроз векове, Београд, 2010, 715–716.

6. Б. Јанкулов, н. д., 50.

7. Јован Ерделновић, Срби у Банату, Нови Сад, 1992, 161, 216, 375.

ратника и сточара. Расформирање Потиско-поморишке војне границе, која се после Београдског мира 1739. год. нашла далеко од додира с Турском, и превођење тог простора у феудални и жупанијски поредак показао је укорененост знатног дела српског народа у дух и идеологију војничког staleжа. Из Поморшја 1751–1752. год. под командом пуковника Јована Шевића и Јована Хорвата српске породице које су се определиле за војнички staleж иселиле су се у Русију, где су формирале своје засебне војничке насеобине попут Славјаносербије и Нове Србије и руској војсци у другој половини 18. века дале 25 генерала и 17 пуковника.⁸ Из Потисја и Поморишја 1751–1752. талас српских насељеника прешао је у Банат тежећи да сачува свој привилеговани војнички положај. Из Поморишја (Чанад, Семлак, Надлак, Брежан, Батања) становништво је населило Велику Кикинду,⁹ а Меленце из Печке и Павлиша. Из Потисја је ново становништво стигло у Карлово (Ада, Мол), Врањево (Бечеј, Бачко Петрово Село), Тараш (Жабал), Мокрин (Сента) итд.¹⁰ Насеља око Велике Кикинде нису у даљем процесу преобликовања банатског простора задржала војнички статус услед удаљености турске границе, али су путем оснивања Великокикинског дистрикта 1774. год. добила извесну аутономију и гаранцију да никад неће доћи под спахијску власт.¹¹ Међутим, без обзира на привилеговану позицију Великокикинског дистрикта, изван број породица из њега 1775. год. кренуо је у сеобу ка Банатској војној граници желећи да задржи свој војнички статус. Дворски ратни савет 1775. год. одобрио је насељавање 704 породице из простора Дистрикта у Банатску војну границу (Велика Кикинда – 201, Меленци – 114 итд.). У насеље Сакуле у Банатској војној граници тад су насељени становници из Врањева и Меленаца и унутар насеља формиран је врањевачки и меленачки крај. Укупно 212 породица населило се тада из Великокикинског дистрикта у Сакуле. Досељеници из Кикинде населили су Баранду, а у Баранду је приспело укупно 240 породица из Дистрикта,¹² док су досељеници из Тараша пристигли у Фаркаждин.

Цинцарски и јерменски трговци стоком на великим лицитацијама у Бечу и Темишвару 1781–1782. год. купили су банатске поседе. Христифор и Кирил Нако купили су посед у Накову и Великом Сент Миклушу за 700.000 форинти. Михај и Богдан Карачоњи купили су властелинство Беодру и Тополу за 103.000 форинти, Михаило Хаџи Сисањи – Нови Бечеј, Андрија Касоњи – Сечањ, Игњац Бутлер – Пардањ. Лука Лазар за 217.000 форинти купио је посед Ечка, који је обухватао и насеља Клек и Јанков Мост, а Исак Киш елемирско-итебејско властелинство, које је поред ова два насеља обухватало и насеља Бегејски Свети Ђурађ, Велики Торак и Арадац.¹³

8. Александар Форишковић, „Политички, правни и друштвени односи код Срба у Хабсбуршкој монархији“, у: *Историја српског народа 4-1*, Београд, 1986, 249.

9. Ј. Ердељановић, *н. д.*, 284–288.

10. Ј. Ердељановић, *н. д.*, 289, 294, 344, 400.

11. Видети: Ваза Стајић, *Великокикински дистрикти 1776–1876*, Нови Сад, 1989.

12. Јозеф Франк, *Сакуле*, Сакуле, 2008, 61.

13. А. Форишковић, *н. д.*, 287.

На спахијским имањима непосредно по њиховој куповини дошло је до насиља над локалним становништвом, њихових побуна и расељавања дела српског становништва највише ка простору Банатске војне границе. Уместо расељеног српског становништва из насеља који су дошли под властелинску власт велепоседници су насељавали друго становништво (Немце, Мађаре, Бугаре), тако да је долазило до крупних етничких промена на властелинским поседима у Банату.

„Понизно јављамо с поштовањем племенитој жупанији да нас толико грозно туку да нам се кошуље с леђа у рите распадају“, жалили су се сељаци из Клека са поседа Л. Лазара 8. августа 1782. год. „Спахија сав запенушан, грдним псовкама скочио је на мене, извукао ме у ходник, наредивши да се донесе дугачко уже, и дао ме везати. Један брк ми је везао за један крај ужета, а други за други крај ужета, те ме њиме обесио за два ексера, високо на зиду“, сведочио је извесни Јеремија Непот из Великог Сент Миклуша, на поседу породице Нако 7. септембра 1782. год.¹⁴ Исте, 1782 год. дошло је до побуне на имању И. Киша са центром у Итебеју коју је угушила једна виртембершка чета, а вође побуне добиле су затворске казне. Са елемирско-итебејског властелинства као последица ових догађаја дошло је до исељавања становништва. Од 1784. део Срба из Итебеја иселио се у војну границу, а 1786. И. Киш населио је у Итебеј мађарске колонисте – калвине из Бекешке жупаније.¹⁵ Из Бегејског Светог Ђурђа 1789. год. део српског становништва иселио се у Баранду у војној граници, где је настао шенђурашки крај, а други део становништва у Ченти формирао је шенђурашки сокак. Становништво Бегејског Светог Ђурђа иселило се и у Гај, Долово, Опово, Црепају, Сакуле, Фаркаждин и Идвор,¹⁶ где се као надимак читавих породица у истраживањима Јована Ердељановића помиње придев „шенђурашки“.¹⁷ Уместо српског становништва 1800–1805 год. властелин Киш у Бегејски Свети Ђурађ доселио је Немце, а 1794. год. у близини села основао насеље Катарину од Немаца из немачких насеља из околине Велике Кикинде.¹⁸ Део Срба из Елемира, такође са спахилука И. Киша, 1783–1784. прешао је у насеља Банатске војне границе, а уместо њих спахија је 1796. год. у Елемир довео немачке колонисте.¹⁹ Са ечанског властелинства 1783–1784. такође су ишле сеобе ка војној граници, што је последица куповине тих села од јерменског трговца Л. Лазара. Из Ечке део српских становника отишао је

14. „Од почетка пољских радова, целе недеље господарски нас хајдуци терају на работу, а када косимо, не дозвољавају нам ни да наоштримо косе, нити једемо, него косимо са хлебом у рукама... И дању и ноћу треба господарској кући да стражаримо и то бесплатно... При децимирању јагањаци, уместо сваког десетог, морамо спахији да дајемо свако четврто или пето јагње.“ (Беодра, 4. август 1782. год.), А. Форишковић, н. д., 288.

15. Група аутора, Српски Итебеј – казивања и записи, Српски Итебеј, 1998, 39–40.

16. Љубица Будаћ, Бегеј Свети Ђурађ – Житиште, Житиште, 2000, 32–33.

17. На пример: породице Стојанчуљ из Јарковца, Цвејић из Фаркаждина, Давидов из Фердина (Нови Козјак), Рељин из Ченте. Ј. Ердељановић, н. д., 118, 230, 234, 252.

18. Љ. Будаћ, н. д., 23.

19. Б. Јанкулов, н. д., 44.

у Ченту, где је настао ечански део села, а део у Фаркаждин. Већ 1785. год. властелин Лазар од колониста Мађара, узгајивача дувана, основао је насеље Лукино Село, 1788. год. населио је на властелинство словачке колонисте, 1784. год. насељене у Пардању, на велепоседу Бутлера, а 1793. год. из Винге и Бешенова, код Темишвара, населио је на свој посед Бугаре католике. Године 1800. формирао је насеље Лазарфелд од Немца из Солтура, Светог Хуберта и Шарлавила, села источно од Великокикиндског дистрикта. Немце из околине Темишвара и из Немачке населио је у Ечку 1802. год., а 1809. на пустари Мартиница основао је Сигмундфелд од немачких колониста из насеља Ечка, Катарина и Шупљаја. Уместо расељеног српског и румунског становништва (Румуни одсељени у Овчу, у војној граници) из села Клека 1822. год. породица Лазар је у то село населила Немце.²⁰ Имање Бутлера у Пардању место исељених Срба населили су 1790. год. Мађари, а 1801. год. Немци.²¹ Са поседа Касоњија у Сечњу масовно су 1806. год. отишли Срби који су заједно с досељеницима из Чавоша формирали насеље Самош у Банатској војној граници.²² Померање српског становништва са простора Провинцијала ка војној граници изазвало је тако крупне етничке промене у деловима Баната који су дошли под спахијску власт.

Етнолог Јован Ердељановић обавио је теренска истраживања у српским насељима Баната у периоду 1922–1928. год. у којима је непосредним посматрањем на терену, усменим анкетирањем и коришћењем примарних историјских извора (архиве православних црквених општина и документа Вршачке епархије и Торонталске жупаније) дошао до нових сазнања из етнологије и историје српског банатског становништва. Ј. Ердељановић истражио је укупно 81 банатско насеље у којем је живело српско становништво и за сваког од њих забележио предања о њему, старине, топониме, као и податке о родовима и породицама (изумрлим, познатим, досељеним и одсељеним). У изнетим подацима могуће је пратити траг српских миграција које су ишле ка Банатској војној граници. Уз доминантне миграције које су текле са подручја данашње северне Србије ка српским селима, нарочито у јужном Банату, уочљиво је кретање српских породица из Провинцијала ка насељима Банатске војне границе подстакнуто разлозима социјално-економске природе и преласка из простора жупанијске администрације у простор милитаристичког административно-социјалног устројства, као и танка миграциона линија чији је извор такође војно-крајишки простор (Лика, Банија) ка појединим банатским насељима (Ковин, Старчево, Фердин, Чента итд.).

Порекло породица које су досељене са спахилука у села Банатске војне границе могуће је пратити и путем надимака појединих породица и родова (Каначки, Пардањски, Сечански, Модошки, Шенђурађски, Бокинац, Неузински, Црњанин, Дињашки, Варјашки). Поред линија миграција које

20. Ервин Газдаг, Ечка, Зрењанин 2012, 24, 25, 27, 29, 34.

21. Љубица Будаћ, Међа, Житиште, 2000, 32, 40, 41.

22. Ј. Ердељановић, н. д., 207.

су отвориле процес пражњења, услед куповине спахилука, појединих насеља нарочито у околини Великог Бечкерека и етничких промена које су донеле миграције условљене спахијским колонизационим напором (Ечка, Клек, Итебеј, Бегејски Свети Ђурађ Сечањ, Елемир), као и појединих насеља Великокикиндског дистрикта (Велика Кикинда, Меленци, Врањево, Тараш) и које су у већем обиму ишле као одређеним насељима у Банатској војној граници (Чента, Фаркаждин, Сакуле, Баранда, Самош) из насеља у Провинцијалу ишле су и појединачне сеобе. Тако из Бегејског Светог Ђурђа (данашње Житиште) Ј. Ердељановић у свом истраживању забележио је досељенике у Панчеву, Сакулама, Фердину (данашњи Нови Козјак), Идвору, Орловату и Јарковцу. Из Модоша (данашњи Јаша Томић) насељеници су пристигли у Панчево, Јарковац, Уљму, Фердин и Црепају. Из Неузине поједине породице населиле су Панчево, Сакуле, Томашевац, Фердин и Црепају, из Сечња Јарковац, Томашевац и Орловат, из Боке Јарковац, Томашевац, Фаркаждин, Добрицу, а из Црње, с велепоседа породице Чеконић, шест породица доспело је у Уљму. У истраживањима Ј. Ердељановића као место претходног боравка српских банатских породица такође су забележена насеља: Павлиш, Гилад, Велики Сент Миклуш, Башаид, Велико Средиште, Велики Гај, Ченеј, Батања, Дента, Чаково, Чавош, Маково, Торња, Кумане, Влајковац, Шурјан, Рудна, Ђир, Комлош, Елемир, Иванда, Печка, Беодра. За поједине породице насељене у српским селима Банатске војне границе Ј. Ердељановић, на темељу породичних предања, једино наводи „дошли из Диштрикта“ или „дошли из Паорије“. Драгоценост овог Ердељановићевог истраживања јесте, поред осталог, и у откривању поменутих микромиграција незабележених у архивској грађи, сачуваних у породичним предањима и невидљивих историчарима и етнолозима који се баве крупним миграционим померањима.

Закључак

Кључ за препознавање модерне историје Баната и Војводине садржан је у откривању, препознавању и праћењу миграционих кретања који су моделовали етнички мозаик овог историјског простора и у знатној мери обликовали историјске процесе, садржаје и појаве на подручју Баната и Војводине.

Миграционим токовима после ослобођења Баната од турске власти (1718. год.) управљале су аустријске државне и војне власти, трговци који су куповином банатскихседа (1781–1782. год.) ушли у ред угарског племства, али и ратови (1737–1739. год. и 1788–1791. год.) и болести (куга 1738–1740. год.) Банат је током 18. столећа био изложен процесу модернизације и европеизације, а основни услов за то било је његово насељавање. Тако су током 18. века и у 19. веку у Банат долазили Срби, Немци, Мађари, Румуни, Словаци, Хрвати, Бугари, Италијани, Французи, Шпанци.

Срби на простору Подунавља у периоду 15–18. века основу своје биолошке егзистенције и свог идентитетског бића потражили су у очувању

православне вере и у војничком позиву. Војнички позив значио је да су Срби у његовом оквиру тражили излазак из феудално-спахијског система, да су изласком ван угарске жупанијске власти, а у оквиру војних граница, у специфичном милитаристичким систему трагали за могућношћу слободног живота (што је и облик колективне илузије) чија је персонификација аустријски цар, једини за сталеж „милитара“ феудални господар.

На простору Баната за српски народ Банатска војна граница, после почетка њеног формирања 1764. год., била је једини апсолутно прихватљив простор за колективно трајање. Великокикиндски дистрикт био је једна врста историјског компромиса у којем непокорна банатска села уз Тису нису остала у војничком статусу, али нису доспела ни под власт тек створених банатских велепоседа. Незадовољство дишкрићана својом позицијом манифестовала се и у њиховој масовној сеоби ка Банатској војној граници 1775. год., којом је део новодосељених породица у Банат (сеоба 1751–1752. год. из Потисја и Поморишја у Банат) кренуо у нову сеобу, на југ Баната, да би очувао милитарски статус и продужио дотадашњи начин живота у којем се потпуност колективног историјског трајања видела једино у војничком позиву.

Одлуком да део Баната уђе у оквире жупанијског административног система (1779. год.), увођењем Банатског урбара (1780. год.) и продајом банатских поседа (1781–1782. год.) цинцарским и јерменским трговцима обогачених трговином стоком са банатских пустара, део Баната није само доспео у окриље угарских жупанија већ је и на новим банатским велепоседима отворен процес претварања дотад слободног становништва у спахијске подложнике праћен сваковрсним насиљем. „Да све ово није остало без одјека сведоче честа исељавања која су у неким селима као што су Ечка, Елемир, Итебеј, Клек и Житиште добила обележја масовних бекстава. Сељаци из тих села су се делом населили на територији Војне границе“, закључак је историчара А. Форишковића о процесу превођења слободног становништва у кметовске подложнике на велепоседима у околини Великог Бечкерека.²³ Пражњење дела српских банатских насеља која су дошла под спахијску власт значило је нове етничке промене јер су велепоседници крајем 18. и почетком 19. века у њих доводили ново становништво, углавном Немце, али и Мађаре и Бугаре католике.

Правац сеобе српских породица са банатских спахилука водио је у Банатску војну границу. На том простору банатски човек у окриљу милитаристичког устројства могао се осетити слободнијим него на спахилуцима на којима се ново угарско племство није устезало од насиља над новим поданицима. Сеоба у Банатску војну границу није значила веће географско померање за српске породице које су се са спахилука померале сеобом међу милитаре (иако је у 18. веку појам географске удаљености био различит од поимања простора савременог човека), већ је значила прелазак из једног социјално-економског система у други, прелазак из једног света

23. А. Форишковић, *н. г.*, 287.

у други, из неслободе у слободу (или сопствену представу о њој). Зато је свет банатских граничара био свет у којем су се они осећали слободније, „бољи и виши“ од оног света који је живео на банатским велепоседима, на спахилуцима, у „Паорији“.

Јасан траг тих сеоба, из једног дела Баната у други, видљив је у делу Ј. Ердељановића *Срби у Банату*, у етнографском истраживању о пореклу српског банатског становништва, предањима и топонимима српских банатских насеља. У њему су јасно видљиве линије масовних сеоба из „Дистикта“ и „Паорије“ у последње две деценије 18. столећа, али и линије историчарима и етнолозима једва видљивих микрокретања појединих породица на истим правцима сеоба и са истим хтењем у потрази за слободнијим, милитарским начином живота.

RAD BEČKOG ISTORIČARA TRINCUA MARANA NA ISTRAŽIVANJU I OBJAVLJIVANJU GRAĐE ZA ISTORIJU BANATSKE VOJNE GRANICE

Sažetak: Rodom iz Uzдина, Trincu Maran je dao značajan doprinos istraživanju građe o Banatskoj vojnoj granici koja se čuva u bečkim arhivima. Iako ekonomista po struci, ovaj istraživač je poznat po višegodišnjem radu na izučavanju građe iz bečkog Ratnog arhiva i iz drugih arhiva u austrijskoj prestonici, gde živi od 1974. godine. Polazna tačka njegovog interesovanja bio je rodni Uzdin i njegovo osnivanje i razvoj u sastavu Nemačko-banatske regimente, da bi kasnije proširio svoj rad i na izučavanje drugih aspekata koji se tiču Banatske vojne granice. Objavio je nekoliko zbornika dokumenata koje je sa nemačkog preveo na rumunski jezik i pošto se veliki deo te građe (objavljene u prva četiri zbornika) odnosi na naselja koja su pripadala Nemačko-banatskoj regimenti sa sedištem u Pančevu, želeli smo da ovim radom skrenemo pažnju na značaj tih istorijskih izvora za našu historiografiju i na razmišljanje o njihovom eventualnom prevođenju na srpski jezik.

Ključne reči: zbornici građe, bečki arhivi, prevodi, vojna granica, Uzdin.

Trincu Maran je jedan od onih predstavnika naše historiografije u dijaspori o kome se kod nas vrlo malo zna, uprkos njegovim značajnim doprinosima otkrivanju i upoznavanju istorije Banatske vojne granice, koje je ostvario kroz višedecenijsko istraživanje i objavljivanje građe iz bečkih arhiva koja se odnosi na ovu temu.

Rođen je 11. septembra 1925. godine u Uzdinu, a 1939. prelazi u Rumuniju, gde nastavlja školovanje u Srednjoj trgovačkoj školi u Temišvaru. Nakon završetka školovanja zapošljava se u Državnoj banci u Oravici, a kasnije radi i u drugim ustanovama, sličnog profila, u Rešici, Bokši, Temišvaru. Rumuniju je napustio legalno 1974. godine i sa porodicom, uz pomoć Ujedinjenih nacija, prešao u Beč.

U rodni Uzdin se poslednji put vratio 1992. godine. Tokom svih ovih decenija koje je proveo u Rumuniji i Austriji ostao je emotivno vezan za rodni Uzdin. Sklonost ka istorijskim istraživanjima i nostalgija za zavičajem učinile su da gospodin Trincu Maran počeo u Beču, nakon penzionisanja, posećuje arhive i da istražuje građu koja se odnosila na rodni Uzdin i šire, na Banat, a pre svega dokumenta o naseljima koja su pripadala Nemačko-banatskoj regimenti, uključujući Uzdin. U predgovoru svog prvog zbornika, autor daje u vezi sa tim sledeće objašnjenje: „U ovdašnjim civilnim i vojnim arhivima našao sam podatke o najznačajnijim trenucima od osnivanja sela sve do njegovog prelaska iz nadležnosti austrijskih vojnih vlasti pod ugarsku građansku upravu, 1872.

godine. Čak sam po u bibliotekama u Beču i Frajburgu u Nemačkoj našao interesantne stvari iz prošlosti našeg sela, pa čak i iz prošlosti naselja koja su postojala na tom prostoru u ranijim vremenima“¹.

U početku je bilo teško čitati te rukopise na nemačkom jeziku i ispisane goticom, priznao nam je gospodin Maran prilikom našeg susreta u Beču pre nekoliko godina, tako da mu je bilo potrebno dosta vremena da navikne na takve tekstove i da ih „dešifruje“ sa lakoćom. Prvo bi ih prepisivao i preneo na „sadašnje“ pismo, a zatim bi ih preveo na rumunski jezik. Tom radu je posvetio slobodno vreme, što svakako predstavlja poduhvat vredan poštovanja. Neophodnu pomoć je dobio od supruge, ali je svakako od velikog značaja i to što je njegov rad naišao na razumevanje zaposlenih u bečkim arhivima, koji su mu davali neophodne savete i pružili mu tehničku pomoć u savladavanju svih problema na koje je ovaj istraživač naišao. Najviše je radio u *Kriegsarchivu* (Ratni arhiv, gde je najveću pomoć dobio od arhivskog savetnika Karla Rosa) i u *Hofkammerarchivu* u Beču.

Trincu Maran se najviše bavio, kako smo već naglasili, proučavanjem građe iz bečkog Ratnog arhiva, koja se odnosi na Banatsku vojnu granicu. Ta dokumenta je objavio u sopstvenoj režiji u prevodu na rumunski jezik, u nekoliko zbornika građe. Prvi zbornici te vrste odnose se na njegovo rodno mesto Uzdin, kome je posvetio nekoliko knjiga, da bi zatim prešao i na objavljivanje građe o Petrovom Selu (Vladimirovac) i o drugim mestima koja su se nalazila na teritoriji Nemačko-banatske regimente. Jedan deo te građe objavio je i po raznim stručnim časopisima u Rumuniji, ali i kod nas, sve na rumunskom jeziku. Zbog toga je njegovo ime manje poznato našoj istoriografiji, tako da bi eventualno prevođenje njegovih zbornika na srpski jezik predstavljalo značajan doprinos izučavanju istorije vojne granice, stanovništva i naselja koja su se nalazila u njenom sastavu, te drugih, ne manje značajnih pitanja koje se odnose na ovu temu. Prvi zbornik građe objavljen je 1989. u Beču pod naslovom *Întemeierea și dezvoltarea satului Uzdin în cadrul Regimentului de graniță german-bănățean de infanterie nr. 12, vol I, perioada anilor 1762-1872 (Osnivanje i razvoj sela Uzdin u sastavu Nemačko-banatske graničarske pešadijske regimente br. 12, prva knjiga, period 1762–1872)*. Fotokopije tih dokumenata, na nemačkom jeziku, poklonio je rodnom selu. Sledi drugi zbornik, pod naslovom *Documente din istoria Regimentului de graniță german bănățean, vol. I – Despre satul Uzdin și comunele înconjurătoare, Ediția I (Dokumenta iz istorije Nemačko-banatske graničarske regimente, Knjiga I – O selu Uzdinu i okolnim mestima, prvo izdanje)*, objavljen u Beču 1991. godine. U predgovoru ovog novog zbornika objašnjava razloge zbog kojih je, pored građe o Uzdinu, počeo da objavljuje i dokumenta o drugim mestima koja su pripadala Nemačko-banatskoj regimenti: „Kada sam počeo da se bavim istorijskim istraživanjima, imao sam nameru, zaista, da objavljujem samo građu koja se odnosi na moje rodno mesto [...] Tokom obrade građe za ovaj zbornik konstatovao sam, međutim, da neka od tih dokumenata sadrže

1. *Întemeierea și dezvoltarea satului Uzdin în cadrul Regimentului de graniță german-bănățean de infanterie nr. 12, vol I, perioada anilor 1762-1872*, I.

i opise i dešavanja iz drugih sela, koja se nalaze u blizini Uzдина, na teritoriji pomenute regimente i koja bi bila vrlo interesantna, kako za ta sela, tako i za bolje opšte poznavanje okolnosti, stepena razvoja ne samo tih sela, nego i celokupne oblasti koja je pripadala banatskoj vojnoj granici, pa čak i onoj izvan Banata². Sam autor naglašava u nastavku da on objavljuje sva dokumenta bez ikakvih komentara, zato što njih „ostavlja na procenu drugim istraživačima ili komentatorima, iz raznih naučnih oblasti, koji će tu naći bogate izvore za proučavanje“³.

Treći zbornik građe koji je objavio Trincu Maran nosi naslov *Întemeierea și dezvoltarea satului Uzdin în cadrul Regimentului de graniță german-bănățean de infanterie nr. 12, vol II, Cap. I – Completare la perioada anilor 1762-1872; cap II – perioada anilor 1873-1918, Ediția I (Osnivanje i razvoj sela Uzдина u sastavu Nemačko-banatske graničarske pešadijske regimente br. 12, druga knjiga, Glava I – dopuna za period 1762–1872; glava II – period 1873–1918, prvo izdanje)*, objavljen takođe u Beču, 1992. godine. U njemu se vraća na građu koja se odnosi najvećim delom na Uzdin, tako da u prvom delu zbornika objavljuje dokumenta o ovom mestu koje je našao naknadno u temišvarskim arhivima (Državni arhiv), da bi u drugom delu objavio građu koja se odnosi na period 1873–1918, a koja se čuva u Arhivu Mitropolije u Temišvaru, ali, kako sam kaže, i u drugim arhivima.

Ne smemo zanemariti ni dokumenta koja se odnose na druge aspekte razvoja Banatske vojne granice. Takva dokumenta je objavio u četvrtom zborniku, pod naslovom *Documente din istoria Graniței militare bănățene, volumul I – Necesitatea amenajării graniței militare bănățene; Începuturile Regimentului de graniță românesc bănățean din Caransebeș, Ediția I (Dokumenta iz istorije Banatske vojne granice, knjiga I – Potreba uređenja Banatske vojne granice; Počeci Rumunsko-banatske graničarske regimente iz Karansebeša, prvo izdanje)*, objavljen u Beču 1993. Objavljena građa u ovom zborniku rezultat je daljih istraživanja koje je Trincu Maran sproveo u bečkom Ratnom arhivu koristeći fond Dvorskog ratnog saveta (Fond H. K. R. – *Hof Kriegs Rath*), iz kojeg je izvukao dokumenta koja se odnose na početni period postojanja Banatske vojne granice i u okviru nje – Nemačko-banatske regimente, naglašavajući ipak činjenicu da je „teško razmatrati striktno samo probleme samo jedne regimente pre svega zahvaljujući činjenici da je do 1918. postojao samo jedan Banat, koji se razvijao u istim istorijskim uslovima, tako da istorijski problemi ne mogu biti tretirani na način na koji je danas podeljen Banat“, te je zbog toga ovaj zbornik i naslovio: *Dokumenta iz istorije Banatske vojne granice*⁴. Već u predgovoru ovog zbornika nagoveštava objavljivanje novih zbornika građe, „zato što poseduje dokumenta za najmanje još dva ili tri zbornika i mogućnost da identifikuje još mnoga dokumenta, pošto Ratni arhiv u Beču poseduje

2. *Documente din istoria Regimentului de graniță german bănățean, vol. I – Despre satul Uzdin și comunele înconjurătoare, Ediția I, Viena, 1991, I.*

3. Isto, II.

4. Nav. delo, Viena, 1993, I.

bogat i raznovrstan fond, pored sjajnog vođenja evidencije i organizacije dužne poštovanja“. Naglašavajući značaj dokumentarne građe koja se čuva u bečkim arhivima a odnosi se na Banatsku vojnu granicu, Trincu Maran argumentuje svoja istraživanja i zbornike koje objavljuje činjenicom da je „istorija modernog Banata napisana tu, u Beču i kroz njegove regionalne organe u Banatu“⁵.

Godine 1995. je objavio, u sopstvenom izdanju, novi zbornik građe, pod naslovom *Documente din istoria Graniței militare bănățene (Dokumenta iz istorije Banatske vojne granice)*.

Iako tehnički nisu baš na zavidnom nivou, ovi zbornici imponuju bogatstvom objavljene arhivske građe, sa ISBN-om, fotokopijama nekih značajnijih dokumenata u priložima, starim kartama i planovima i sl. Neki od pomenutih zbornika su objavljeni i u drugom izdanju.

Objavljivanje ove građe predstavlja značajan prilog i doprinos izučavanju istorije Banata, naročito kada je reč o rumunskoj historiografiji i, nažalost, manje kada je reč o srpskoj, imajući u vidu već pomenutu činjenicu da ta vredna građa, koja se odnosi na Pančevo i okolinu, nije prevedena na srpski jezik.

Kada smo 2004. godine posetili gospodina Trincua Marana u njegovom stanu u Beču, poklonio nam je fotokopije dokumenata (jedan deo) koje je pronašao u Ratnom arhivu u Beču, a koje su od neprocenjive istorijske vrednosti jer se bave naseljima u okolini Pančeva. Cilj ovog našeg rada prvenstveno je da se srpskoj javnosti i historiografiji prikaže rad ovog neumornog istraživača i da se, upoznavajući njegovo delo, pokrene akcija eventualnog prevođenja njegovih knjiga, toliko značajnih za nas, na srpski jezik. Kopije pomenutih dokumenata koje nam je on uručio doneli smo u našu zemlju, skenirali ih i predali ih na CD-u Istorijskom arhivu u Pančevu kako bi bila pristupačna našim zainteresovanim istraživačima koji se bave vojnom granicom, Banatom u XVIII i XIX veku i istorijom naselja u okolini Pančeva. Najzad, pomenute fotokopije na papiru danas se nalaze u arhivi Rumunske pravoslavne crkve u Vladimirovcu, gde smo ih deponovali nakon skeniranja. Ukupno se u ovoj zbirci nalazi 1.089 stranica rukopisa na nemačkom jeziku, najvećim delom zapisnici, izveštaji, molbe, statistički podaci i druga vredna dokumenta o životu u granici. Ova zbirka i rad gospodina Marana predstavlja veoma vrednu dopunu istraživanjima koje su u bečkim arhivima sprovedli drugi naši istraživači koji su se bavili istorijom Banata u XVIII i XIX veku, a među njima Dušan Popović, Sreta Pecinjački i drugi.

Trincu Maran je, kako nam je sam naglasio, član mnogobrojnih udruženja istoričara u Austriji, među kojima su Udruženje za istoriju grada Beča, Institut za istorijsku dokumentaciju Austrije, Austrijsko društvo za istorijsko istraživanje XVIII veka, saradnik je Univerziteta u Oksfordu, počasni predsednik Kulturnog udruženja Rumuna u Beču, koji objavljuje časopis pod naslovom *Vorba noastră (Naša reč)*, čiji je urednik gospodin Maran. Godine 2005. dobio je počasnu nagradu od Rumunskog udruženja za nasleđe u Bukureštu za istraživanja sprovedena na temu istorije Rumuna u Austriji.

5. Isto, II.

Imajući u vidu širok spektar njegovih interesovanja, napominjemo da je Trincu Maran objavio i dokumenta koja se odnose na druge delove vojne granice, konkretnije na one iz istočnog Banata. U tom kontekstu pominjemo njegov zbornik *Documente din istoria Graniței militare bănățene, volumul V – Preluarea Băilor Herculane de către militari de la administrația civilă, Ediția I (Dokumenta iz istorije Banatske vojne granice, knjiga V, Preuzimanje Herkulana od strane vojnih vlasti)*, Beč, 2003, koji se odnosi na teritorijalnu organizaciju Vlaško-ilirske regimente, kasnije podeljenu na Rumunsko-banatsku (sa sedištem u Karansebešu) i Srpsko-banatsku (sa sedištem u Beloj Crkvi). Odluku o istraživanju ovog materijala doneo je na predlog savetnika Karla Rosa, koji mu je predložio još i istraživanje problema šuma, ali se Trincu Maran u ovoj priči odlučio samo za Herkulane, sentimentalno vezan za ovu banju, u kojoj je proveo deo života, dok je pitanje šuma ostavio drugim budućim istraživačima. U ovim svojim istraživanjima Trincu Maran je radio zajedno sa rumunskim istoričarem Livijuom Grozom.

Zatim je zajedno sa Grozom objavio još jedan zbornik građe – *Contribuții la istoria regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13 din Caransebeș – Cazărmi și posturi de pază, (Prilog istoriji Rumunsko-banatske regimente br. 13 iz Karansebeša – Kasarne i stražarske kuće)*, u izdanju Dacia Europa Nova, Lugož, 2004. U vezi sa zajedničkim radom na ovom zborniku interesantna je ocena da, „iako sasvim daleko jedan od drugog, gospodin Trincu Maran u Beču a Liviju Groza u Karansebešu, svojim idejama, a pre svega svojim ostvarenjima, njih dvojica su jako blizu. Zajednička tačka koja ih je spojila jesu austrijske graničarske regimente, a izvor koji su proučavali jeste predivni Beč sa svojim arhivima u kojima se nalaze originalna i nepoznata dokumenta, ili malo poznata našoj istoriografiji“⁶. Sa istim saradnikom je objavio još jedan zbornik građe *Documente vieneze referitoare la Banatul graniceresc (Bečka dokumenta o graničarskom Banatu)*, Karansebeš, 2006.

Godine 2000. objavljuje zbornik građe u tri knjige, na nemačkom jeziku, pod naslovom *Zbirka dokumenata o Rumunima u Beču*.

Poslednjih godina je objavio i druga dela, i to *Conscrierea parohiilor greco-neunite (ortodoxe) din Granița militară bănățeană în anul 1792 (Popis grko-neunijatskih (pravoslavni) parohija u Banatskoj vojnoj granici iz 1792)*, Ed. 1, 2004. i *Posturile de pază și cordon (sanitar) din Granița militară bănățeană în anii 1774-1775; conscrierea religiilor și repartizarea bisericilor pe episcopii și protopopiate în Generalatul de Granița militară bănățean din anul 1830 (Stražarska mesta i sanitarni kordon u Banatskoj vojnoj granici 1774–1775. godine; popis veroispovesti i podela crkava na episkopije i protopopijate u Generalatu Banatske vojne granice iz 1830. godine)*, Ed. 1, 2005, *Documente din istoria regimentului de graniță germano bănățean (Dokumenta iz istorije Banatske vojne granice)* iz 2006. godine itd.

Među njegovim značajnim otkrićima pominjemo istraživanje etničke grupe Vlaha u Austriji, oblast Burgenland, koji žive u sastavu hrvatske nacionalne

6. Mihai Rădulescu, pogovor u knjizi *Contribuții la istoria regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13 din Caransebeș – Cazărmi și posturi de pază*, Editura Dacia Europa Nova, Lugož, 2004.

manjine u Austriji. Ta istraživanja, međutim, nije sproveo do kraja jer nije naišao na interesovanje rumunske historiografije i naučne javnosti o ovom problemu, a i zdravstveni problemi su ga sprečili u tome⁷. Među poslednjim radovima koje je objavio jeste *Creștinismul în Austria: scurtă prezentare cronologică (Hrișcanstvo u Austriji: kratak hronološki prikaz)* iz 2008.

Zaključak bi bio da činjenica da u gradu u kojem se nalaze arhivi od kapitalnog značaja za upoznavanje naše prošlosti, živi i radi čovek koji je ceo svoj radni vek proveo istražujući davno zaboravljene papire, koji bi verovatno, bez njegove intervencije, još dugo, dugo ostali daleko od očiju zainteresovanih stručnjaka i naučne javnosti, predstavlja veliku prednost za našu historiografiju. Sve ovo, naravno, podrazumeva prevođenje te građe i na srpski jezik, kako bi bila dostupna što širem krugu istraživača, ali i drugih ljubitelja prošlosti.

BIBLIOGRAFIJA:

Măran, Trințu, *Întemeierea și dezvoltarea satului Uzdin în cadrul Regimentului de graniță german-bănățean de infanterie nr. 12, vol I, perioada anilor 1762-1872*, Viena, 1989.

Măran, Trințu, *Documente din istoria Regimentului de graniță german bănățean, vol. I – Despre satul Uzdin și comunele înconjurătoare, Ediția I*, Viena, 1991.

Măran, Trințu, *Întemeierea și dezvoltarea satului Uzdin în cadrul Regimentului de graniță german-bănățean de infanterie nr. 12, vol II, Cap. I – Completare la perioada anilor 1762-1872; cap II – perioada anilor 1873-1918, Ediția I*, Viena, 1992.

Măran, Trințu, *Documente din istoria Graniței militare bănățene, volumul I – Necesitatea amenajării graniței militare bănățene; Începuturile Regimentului de graniță românesc bănățean din Caransebeș, Ediția I*, Viena, 1993.

„Copii ai Vlahiei suntem noi”, *Formula As*, nr. 942, 2010. www.formula-as.ro

Rădulescu, Mihai, pogovor u knjizi *Contribuții la istoria regimentului de graniță româno-bănățean nr. 13 din Caransebeș – Cazărmi și posturi de pază*, Editura Dacia Europa Nova, Lugoj, 2004.

7. Članak: „Copii ai Vlahiei suntem noi”, *Formula As*, nr. 942, 2010. www.formula-as.ro, internet stranica korišćena 8.11.2013.

ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ЕТНОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА БАНАТСКЕ ВОЈНЕ ГРАНИЦЕ

Увод

У новијој етнолошкој теорији осветљена је улога и значај просветитељских идеја као претеча савремене етнологије и антропологије.¹ Период европске просвећености код Срба почиње од осамдесетих година 18. века са штампањем првих дела Доситеја Обрадовића: *Животи и прикљученија* (1783), *Совјетии здрвои разума* (1784) и *Сабранија* (1793). Просветитељски утицај Доситеја Обрадовића у српској књижевности и науци остаје присутан и у првој половини 19. века кроз делатност његових следбеника: Павла Соларића, Атанасија Стојковића, Глигорија Трлајића, Јована Мушкатиновића и Јоакима Вујића.² Поред рада Доситеја Обрадовића, за теоријски развој етнологије битан је и допринос хрватског писца Матије Антуна Релковића (1732–1789), који је у свом делу *Сашир илиши дивји човек* (1762) просветитељски и рационалистички сагледао културне и привредне прилике у Славонији и Срему након протеривања Турака.

Од друге половине 19. века у научном и књижевном раду код Срба преовлађује утицај романтичарских идеја. Под њиховим утицајем почетком 20. века долази и до конституисања етнологије као признате академске дисциплине. У периоду професионализације етнолошке науке велик значај придаван је књижевним и архивским изворима због драгоцених етнографских података које су садржали. Посебно је истицан значај домаћих и страних писаца који су у форми летописа, путописа, аутобиографија и хроника остављали вредне податке о времену у којем су живели. Ови писани извори наративног карактера нису имали научних претензија, већ су настајали из потребе да се сачувају и забележе ауторова лична опажања, размишљања и искуства. У свом научном раду *Прилози историји етнологије код Срба* Миленко Филиповић као претече српске етнологије наводи: Ђорђа Бранковића, Јеротеја Рачанина, Василија Бркића и Петра Руњанина. Међу њима посебно истиче значај књижевног дела свештеника Петра Руњанина (1775–1839)³. Родом из Кузмина, граничарског села у Срему, овај свештеник у својим делима *Авџобиографија* и *Историја села Кузмина* забележио је драгоцене податке о насељавању тог граничарског места у Срему, његовом становништву, променама у традиционалном одевању, обичајима, исхрани и култури становања.

Савремена етнолошка теорија указује на неодрживост критеријума

1. Иван Ковачевић, *Историја српске етнологије I, Просветишњелство*, Београд, 2001.

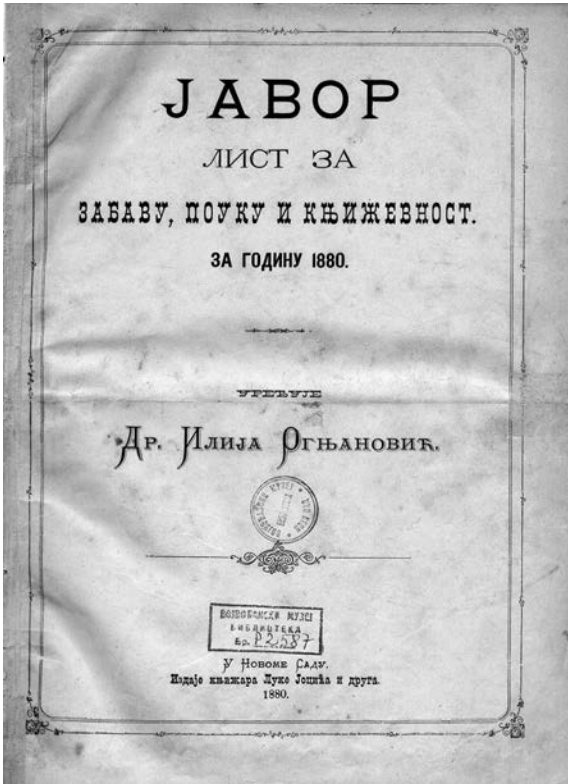
2. Исто, 37.

3. Др Миленко С. Филиповић: *Прилози историји етнологије код Срба*, Рад Војвођанског музеја, 15–17, Нови Сад, 1966–1968, 71–79.

по којима су аутори оваквих писаних извора уврштени у претече српске етнологије. Наиме, и ако ова дела имају несумњив значај као извори за етнолошка истраживања, начин на који су прикупљени етнографски подаци обављен је произвољно и изван било каквог теоријског система. Прикупљање етнографске грађе по овим романтичарским критеријумима имало је само по себи значај делатности која претходи класификацији грађе, формирању хипотеза и потврди теорија. На тај начин је у етнолошкој теорији дошло до изједначавања појма научног извора са појмом научне теорије.

О Јавору – листу за забаву, науку и књижевност

Период пре појаве професионализације етнолошке науке у Војводини обележила је појава спорадичних научних радова и расправа у којима проналазимо прве покушаје да се у прикупљању етнографских и историографских података унесе извештан метод у сакупљању података,

Фот. 1 Насловна страна листа Јавор из 1880. године

што указује на постајање научног приступа у стварању етнографске искуствене евиденције. Аутори ових првих научних радова били су представници малобројне национално освешћене српске културне елите коју су тада чинили малобројни школовани појединци регрутовани из редова лекара, племића, спахија, свештеника, трговца, правника и др. Њихова дела објављивана су у Летопису Матице српске и другим важним културно-просветним часописима чији је рад био руковођен националним интересима српског народа у јужној Угарској.⁴

На овом научном скупу посебно ћу се

4. Током 19. века на територији данашње Војводине излазили су бројни културно-просветни часописи који су се поред књижевних тема бавили и научним и друштвеним темама. По свом културно-просветном значају, поред Летописа Матице српске, истичу се часописи: Јавор, Даница и Бранково коло.

осврнути на етнографски и историографски значај часописа *Јавор – листића за забаву, науку и књижевност*, који указује на допринос црквене и војне управе развоју етнологске науке у Војводини. Иако је као етнографски извор коришћен у обради многих етнологских тема, досад није довољно осветљен методолошки значај научне грађе која је објављивана у овом часопису (фот. 1).

Као лист за забаву и науку, *Јавор* је излазио у Новом Саду током 1862–1863. године, а уређивао га је Јован Јовановић Змај. Излазећи упоредо са *Даницом*, од које се уређивачки није много разликовао, гаси се већ 1863. године, да би поново почео да излази од 1874. године као Лист за забаву, поуку и књижевност. До 1892. године уређивао га је др Илија Огњановић, а од 1893. године Данило Живаљевић. Лист *Јавор* штампан је у Новом Саду у штампарији Луке Јоцића, а само последње, 1893. године у Земуну.

На својим странама *Јавор* већином објављује прозне, поетске и драмске књижевне текстове. Због значаја и угледа који је стекао током свог излажења, Јован Скерлић га сматра *једним од најважнијих књижевних листића српских*. Осим књижевних текстова, *Јавор* објављује и бројне популарне научне чланке из историје, географије, етнографије, физике, хемије, медицине, педагогије и астрономије.

Нашу пажњу посебно су привукли рукописи објављени у наставцима у листу *Јавор* током 1880. године у рубрици под називом *Грађа за историју неких банатских места*.

Грађа за историју неких банатских места

Објављени рукописи представљају демографски, географски, историографски и етнографски опис деветнаест насеља у 12. немачко-банатској регименти. Објављеном грађом обухваћена су граничарска места: Долово, Борча, Иланца, Глогоњ, Баранда, Добрица, Ново Село, Брестовац, Фердин (Нови Козјак), Овча, Сакуле, Селеуш, Сефкерин, Плочице, Ковин, Делиблато, Јарковац, Црепаја и Баваниште (фот. 2). Грађа о овим местима објављивана је у листу *Јавор* у 26 наставака током 1880. године.

У уводном тексту који најављује почетак излажења серије рукописа у рубрици *Грађа за историју неких банатских места* уредништво *Јавора* обавештава читаоце како је дошло у посед рукописа, ко их је, када и у коју сврху сакупио.

Била је то 1859. година када је војно зајоведништво са дошћичним ейискојом наложило свешћеницима у банатској војној крајини, да сваки у својем месту покупе податке историчне, географске и етнографске у својему месту и да их пошаљу прошојресвићерају у Панчеву. Свешћеници учинише помоћушћиву и написаше што су дознаћи моћи по пријоведану старих људи, по писменима и по писмаштрањима оној дела народа нашеј, у којем они живе, те послаше власћи покуљена даћа, која би историку оних крајева од услуге мола биши. Да ли је војна команда рукописе њихове уишћребила, како и иде, то

Фот. 2 Карта деветнаест насеља Банатске војне границе о којима лист *Јавор* даје грађу

нам није познато али смо уверени, да би наш народ јако занимало, кад би што дознао о тим већим српским местима, коју њихову историјну, етнографску и савремену црквену историју, те с тога ће се без сумње сваки радовати, што смо ми у стању, да им један низ тих рукописа, који датирају од 1859. у Јавору саопштимемо.

Оригинали од ових рукописа налазе се сада у свесној грађанина и шртовца панчевачког *Г. Мише Р. Ранисављевића*, који их је као макулатуру купио за свој дућан, но који је умео разликовати хартију од хартије, те ју је одабрао, нама послао и на расположење ставио.⁵

Из текста уредништва *Јавора*, као и по подацима које о сакупљеној грађи дају месни пароси сазнајемо да је наредбу о сакупљању грађе донела војна управа 12. немачко-банатске регименте и темишварски епископат, који је био надлежан за православно становништво западног дела Банатске војне границе. Иако се у тексту редакције *Јавора* не наводи година у којој је издата та наредба, месни парох из Иланце наредбу датира у 1858. годину.⁶ Саму грађу о насељима требало је да сакупе месни пароси и да је до маја 1859. године пошаљу протопрезвитерату у Панчево.

5. ЈАВОР – лист за забаву, поуку и књижевност, За годину 1880, Нови Сад, 1880

6. Исто, 120.

Метод прикупљања научних података коришћених у сакупљеној грађи о насељима

Из предговора уредништва *Јавора*, као и из анализе садржаја објављене грађе, сазнајемо на који начин су свештеници, који су тада били међу ретким школованим људима у селу, прикупили историјске, етнографске и статистичке податке. У стварању, на територији данашње Војводине, првих и својеврсних научних евиденција о животу граничара коришћени су сви и данас у научном истраживању прихваћени методолошки поступци у прикупљању података:

по приповедању старијих људи - интервју и анкета,

по писменима - архивски извор (црквене матичне књиге рођених, умрлих и крштених),

по смајрањем народа нашег - опсервација.⁷

Пошто је реч о месним паросима који су због своје професионалне службе били најбоље упућени у свакодневни живот граничара, највећи део грађе сакупљен је методом посматрања са учествовањем, на шта указује и анализа грађе.

Структура текста и покушај реконструкције упитника

Сама грађа о 19 граничарских насеља објављивана је под истим називом *Описанија места*. Рукописи су писани славеносрпским језиком са неким елементима рускословенског⁸, који је био доминантан облик српског језика до средине 19. века. Грађа објављена у *Јавору* обухвата 121 страницу текста које допуњује табела са подацима о броју становника, броју рођених и умрлих од 1855. до 1859. године. Сакупљена грађа је изложена у маниру монографија насеља, које су тада биле популаран облик излагања историографске и етнографске грађе међу средњоевропским историчарима. Обим сакупљене грађе о местима варира од 16 страна, које су објављене о Новом Селу, до описа Фердинандсдорфа (Новог Козјака) са свега три стране. Иако сакупљена грађа по обиму и садржају није једнака, правилан редослед излагања по јасно дефинисаним тематским целинама указивао је на могуће постојање упитника помоћу којег је сакупљена грађа. Иако по обиму најмањи, описи села: Фердинандсдорфа (Нови Козјак), Уздина, Јарковца, Плочица и Глогоња, били су нам изузетно важни због могућности да тачно реконструисемо питања по којима је за свих пет места била сакупљена грађа. Потврду постојања јединственог упитника проналазимо у идентичном нумерисању поглавља која су означена бројевима од 1 до 14. Потврду претпоставци да је за сакупљање грађе коришћен јединствен упитник налазимо и у заједничкој форми табеларног приказивања статистичких података чије рубрике се подударају. Анализа садржаја

7. Исто, 16–17.

8. Типична црта рускословенског јесте слово ч са тврдим знаком.

изложене грађе омогућава грубу реконструкцију упитника коришћеног у сакупљању грађе:

1. Име места, порекло становништва, када је место основано?
2. Статистички подаци – попуњавају се у табели са рубрикама које обухватају период од 1854. до 1858. године: број становника, број венчаних, број рођених и број умрлих.
3. Да ли је у месту било промене у вероисповедању?
4. Станови – број кућа у селу, начин градње куће, оцака и собних пећи, начин грејања, положај економских објеката у односу на кућу?
5. Исхрана – које су намирнице најзаступљеније у исхрани – хлеб, месо, вариво, воће?
6. Одевање – свакодневно и свечано?
7. Покућство?
8. Обичаји у побожним случајевима?
9. Предсказања?
10. Сујеверја?
11. Увеселења?
12. Народни језик?
13. Пословице?
14. Карактер простог граничара, пастира и других народа?

Грађа о местима: Долово, Ново Село, Борча и Брестовац, сакупљена је много детаљније уз прецизно давање одговора на сва питања из упитника, што нам омогућава да потпуно реконструиремо упитник који је коришћен за опис наведених села Банатске војне границе.

1. Име места, порекло становништва, када је место основано?
 - Граница и површина атара?
 - Занимање становништва?
 - Да ли је било миграције становништва?
 - Број породица по вероисповести и по етничкој припадности?
 - Верски објекти и број црквених лица који у њима служе?
 - Када је изграђена црква и коме је посвећена?
 - Од каквог материјала су изграђене цркве?
 - Јавна здања и општинска здања?
 - Трговина и радиност?
 - Најзначајнији догађаји из историје села?
2. Статистички подаци – попуњавају се у табели са рубрикама које обухватају период од 1854. до 1858. године: број становника, број венчаних, број рођених и број умрлих?

- Најчешће болести у селу?
 - Појава заразне болести ?
 - Епидемије?
 - Природни прираштај?
 - Најстарији становник у месту?
3. Да ли је у месту било промене у вероисповедању?
 4. Станови – број кућа у селу, начин градње куће, оцака и собних пећи, начин грејања, положај економских објеката у односу на кућу?
 - Начин градње и материјал употребљена за изградњу куће?
 - Положај куће у односу на улицу?
 - Број просторија у кући и њихова функција?
 - Хигијена у кући?
 5. Исхрана
 - Шта се користи највише у исхрани: хлеб, месо, вариво, воће?
 - Сезонске промене у исхрани?
 - Од чега се прави хлеб у родним, а од чега у оскудним годинама?
 - Врсте меса које се користе у исхрани?
 - Врсте јела од теста?
 - Пића?
 - Промене у исхрани за време поста, поклада и важних годишњих и породичних празника?
 - Ритам исхране и главни оброци?
 6. Одевање
 - Свакодневно и свечано одело?
 - Опис свакодневне мушке и женске ношње лети и зими?
 - Опис свечане ношње деце, младих и одраслих лети и зими?
 7. Покућство
 - Унутрашње уређење куће?
 - Опис намештаја и његов распоред?
 - Посуђе
 8. Обичаји у побожним случајевима
 - Празноверице и обичаји везани за појаву болести?
 9. Предсказања
 - У сновима?
 - Звезде падалице?
 10. Сујеверја
 - Веровање у митска бића: вештице, змајеве, але, вампире?

11. Увеселавања
 - Којих игара се играју деца, а којих одрасли?
12. Народни језик
 - Има ли страних позајмица у народном језику?
 - Разлика у значењу између речи *честѝ* и *чистѝ*?
13. Пословице
14. Карактер простог граничара, пастира и других народа

Закључак

Анализа грађе која је објављена у листу *Јавор* указује на то да је у њеном прикупљању коришћен савремени упитник сличан етнолошким упитницима издаваним у 20. веку као упутствима за истраживање насеља и порекла становништва. Сакупљена грађа представља најстарију научно прикупљену етнографску евиденцију о једном подручју наше земље. Остаје отворено питање ко је учествовао у конципирању упитника и у коју сврху је прикупљена грађа требало да буде коришћена? Можемо претпоставити да је, због интересовања исказаног само за места с већинским српским становништвом у Банатској војној граници, реч о високо образованој особи нашег порекла. Пошто је наређење о прикупљању грађе издала 12. немачко-банатска регимента, највероватније је у питању војно лице које је током војне службе дошло у додир са тадашњим највишим културно-просветним и научним достигнућима средњоевропских земаља. О просветитељским назорима нашег истраживача говори интересовање за здравствене прилике у месту, за хигијенске услове у кући, за начин привређивања и за демографску структуру становништва. Међутим, поред просветитељских идеја, код њега препознајемо и утицаје романтичарских концепција, које откривамо у питањима о карактеру и духу народа, интересовању за појаву страних речи у српском језику и у значају који придаје најважнијим верским празницима код Срба као што су крсна слава и Божић. Даљим истраживањима требало би утврдити да ли је, поред наведене наредбе војних и црквених власти, било и других сличних наредби о сакупљању грађе којом су обухваћена и остала места у Банатској војној граници.

Izdavač
Centar za političko obrazovanje, Novi Sad

Za izdavača
Tijana Eter

Glavna i odgovorna urednica
mr Maja Sedlarević

Pruredili
dr Momir Samardžić i mr Milivoj Bešlin

Recenzent
dr Ranko Koncar

Lektura i korektura
Milana Malenić

Tehnička priprema
Vladimir Tot

Štampa
Gradska narodna biblioteka 'Žarko Zrenjanin', Zrenjanin

Tiraž
500

Izdanje
Novi Sad, 2014. godine

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

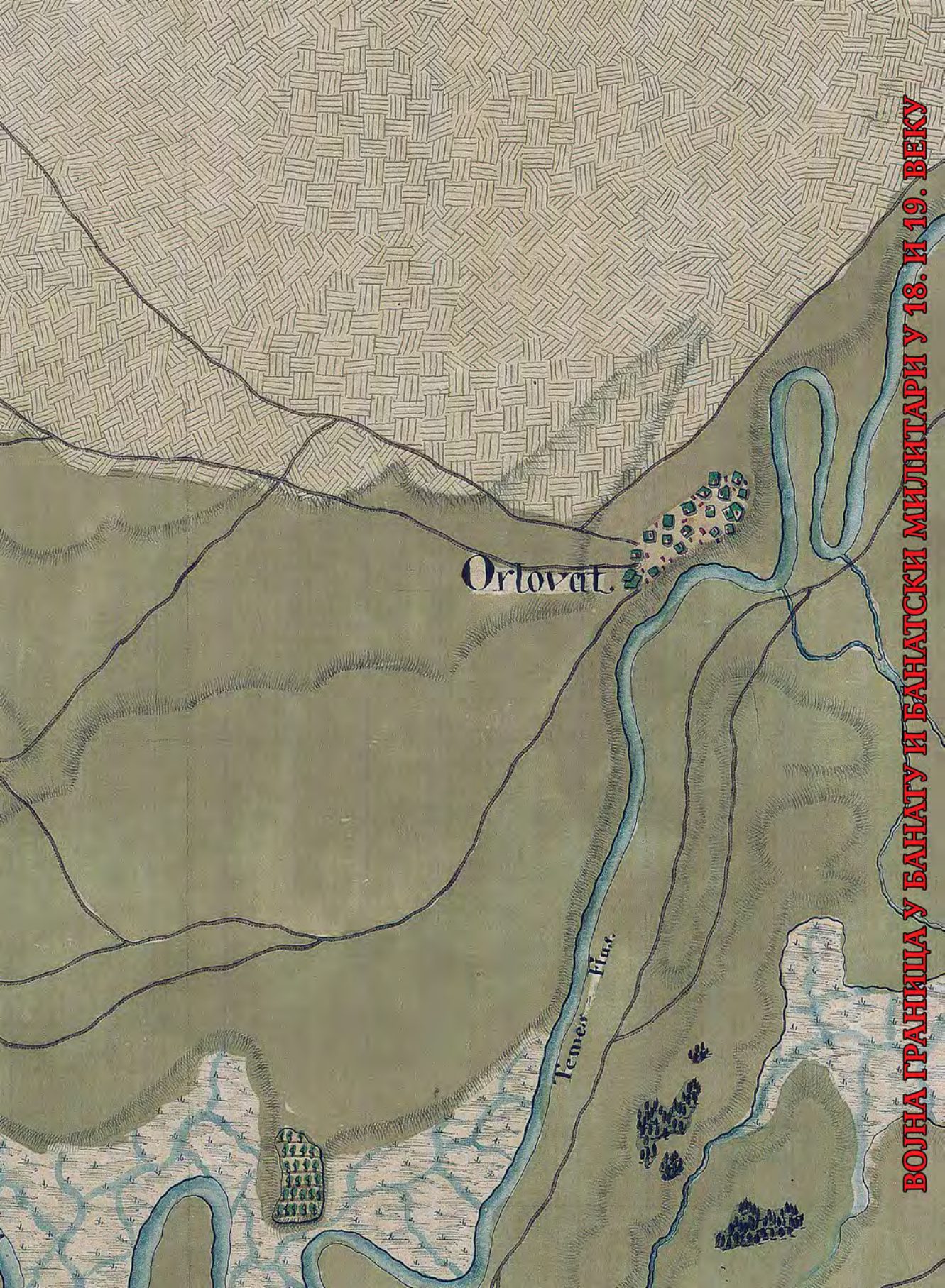
94(497.113 Banat) “17/18”(082)

ВОЈНА граница у Банату и банатски милитари у 18. 19. веку : тематски зборник / [главна и одговорна уредница Маја Седларевић]. – Нови Сад : Центар за политичко образовање, 2014 (Зрењанин : Градска народна библиотека “Жарко Зрењанин”). – 209 стр. ; 24 cm

Текст ћир. и лат. – Тираж 500. – Библиографија уз сваки рад

ISBN 978-86-89935-01-1

а) Војна граница – Банат – 18-19. в. – Зборници
COBISS.SR-ID 291277575

ВОЈНА ГРАНИЦА У БАНАТУ И БАНАТСКИ МИЛИТАРИ У 18. И 19. ВЕКУ